

ONTHAASTING

Copyright © Dirk Geldof/Uitgeverij Houtekiet 2001
Uitgeverij Houtekiet, Vrijheidstraat 33, B-2000 Antwerpen
E-mail info@houtekiet.com
Omslag Jan Hendrickx
Zetwerk Intertext, Antwerpen

ISBN 90 5240 630 8
D 2001 4765 31
NUGI 661

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission of the publisher

Dirk Geldof

Onthaasting

*Op zoek naar tijd
in een risicomaatschappij*

Houtekiet Antwerpen
De Prom Baarn

INHOUD

Inleiding	9
1 Overvloed in de risicomaatschappij	13
2 Leven in een tijd waarin er geen tijd meer is	29
3 Groeiende behoefte aan onthaasting	59
4 Tijd consumeren in het dagelijkse leven	79
5 Sleutelbegrippen op een rijtje	109
6 Onthaasten in of van de arbeid?	121
7 Valkuilen voor onthaasting	161
8 Onthaasters aller landen...	181

Slot. Een persoonlijke noot

Literatuur

WEDSTRIJD TEGEN DE TIJD

Ik heb altijd haast.
Nergens heb ik tijd voor.
Ik word meteen kwaad.
Ik wil ook alles. En dan wil ik nog meer.
Ik heb lang niet genoeg.
Het leven zelf. Dat is onvoldoende.
Daar ben ik niet tevreden mee nee.
Dacht je dat ik tijd had om een boek te lezen?
Een doodgewone speelfilm duurt me al te lang.
Wedstrijd tegen de tijd.
Wedstrijd tegen de tijd.
Wedstrijd tegen de tijd en de tijd staat voor.

Ik kijk je nooit aan. Luisteren doe ik niet.
Ik praat ook zeker door je heen hoor.
De zin van het bestaan. Wat heb ik daaraan?
Er is zoveel te doen, zoveel te doen, zoveel.
Dacht je dat ik tijd had om de krant te lezen?
Of eindeloos uit te leggen waarom zus of zo?
Wedstrijd tegen de tijd.
Wedstrijd tegen de tijd.
Wedstrijd tegen de tijd en de tijd staat voor.

Ontevreden. Uit mijn evenwicht.
Onrust, onrust, onlust.
Een goed gesprek. Lekker vroeg naar bed.
Waar moet ik dat zoeken?
En die pijn in mijn maag,
pijn in mijn hoofd, pijn in mijn hart.
Daar heb ik allemaal geen tijd voor.
Wedstrijd tegen de tijd.
Wedstrijd tegen de tijd.
Wedstrijd tegen de tijd en de tijd staat voor.

Zoveel te doen vandaag, ik ben pas net begonnen.
Zoveel te doen vandaag. Zoveel te doen.

(Bram Vermeulen,
Onvolledig Werk, Houtekiet, 1999)

INLEIDING

WORDT RUSTELOOSHEID HET KENMERK van de 21ste eeuw? Tijd is schaars geworden. Hoe sneller onze samenleving draait en verandert, hoe luider de roep om onthaasting. Drukke tweeverdieners dromen ervan. Overstresste managers lezen er korte artikels over. Alleenstaande ouders snakken ernaar. Politici werken er aan, voor anderen. *Méér en sneller is beter*, schreeuwt de reclame ons iedere dag toe. We zijn het gaan geloven. We moeten nog zoveel. De wereld zien, via verre reizen en snelle citytrips. Carrière maken. Onze nieuwe wagen is nog sneller, als we niet in de file staan. We moeten die film of tentoonstelling nog bezoeken, nog even bij vrienden langsgaan, dat boek nog lezen, of tenminste de bespreking ervan in de boekenbijlage. En heb je die website al bekeken, die muziek al van het internet gedownload, dat restaurant al geprobeerd? Wie niet oplet, holt zichzelf voorbij. Hoe meer we ons haasten, hoe minder tijd we hebben. We leven in een tijd waarin er geen tijd meer is.

Heel wat mensen gaan met tijd om zoals een benji-springer met zijn angst: steeds weer de grenzen verleggen op zoek naar de volgende kick. De adrenaline van stress en deadlines, van opgelegde of zelfgekozen uitdagingen, doen ons tijdsgrenzen

verleggen. Af en toe groeit de twijfel. Tot op een keer de elasticiteit zo is uitgerekt dat er geen weg terug is. Depressie, overspannenheid, burn-out of hartaanvallen zijn ziekten van deze tijd. Pas als die toeslaan wordt er even onthaast, noodgedwongen, op doktersvoorschrift en met de nodige pillen. Pas dan rijzen er vragen over de kwaliteit van het leven.

In die haastmaatschappij groeit de aandacht voor onthaasting. Mensen zoeken naar uitwegen uit de ratrace van méér en sneller. Excuus of wensdroom? Gedwongen of vrijwillig? Heel bewust of nog wat vaag? *Niet sneller maar beter* is het devies van diegenen die meer levenskwaliteit nastreven door een meer ontspannen, langzamer leven. Onthaasten betekent leven tegen de versnellende stroom van onze tijd in: kiezen voor een eigen leven, met eigen prioriteiten en vooral, in een eigen tempo. Op het werk of in de vrije tijd, in het publieke leven of in de privé-sfeer, als bewuste keuze of omdat het moet: het is niet altijd evident. Men was het zelf anders gewoon en de baas, de partner, de vrienden ook. Er is nog zoveel te kopen en te consumeren, zoveel te zoeken en te zien, blijft de reclame ons toeschreeuwen.

Vragen stellen bij de ratrace, vechten tegen tijdkort, op zoek gaan naar onthaasting, kiezen voor levenskwaliteit: dat zijn de persoonlijke keuzes van meer en meer mensen in onze risicomaatschappij. Soms lijkt het alsof ze de enigen zijn die worstelen met tijdgebrek of de enigen die keuzes moeten maken. Steeds meer boeken over tijdsmanagement proberen ons te leren hoe we als individuen nog economischer met tijd kunnen omgaan, hoe we nog efficiënter kunnen plannen, tot de laatste seconde als het moet. Steeds meer therapeutenboeken geven individuele tips en trucs om tot rust te komen temidden van de snelheidswaan. Maar tijdkort is geen individueel probleem in een versnellende maatschappij. Deze worstelingen met de tijd zijn het resultaat van een turbulente risicomaatschappij die steeds sneller verandert. Meehollen in de ratrace of kiezen voor

onthaasting zijn geen louter individuele keuzes. Onthaasten is ook een maatschappelijke keuze voor een andere maatschappij, voor een betere combinatie van arbeidstijd en niet-arbeidstijd, voor andere en ruimere keuzemogelijkheden in onze omgang met tijd en met collectieve ritmes. Onthaasten is zoeken naar een ecologie van de tijd.

Dit boek verkent hoe tijd schaars is geworden en hoe onthaasting langzaam als alternatief voor onze dolgedraaide maatschappij wordt (h)erkend. In het eerste hoofdstuk beschrijf ik de overgang naar die risicomaatschappij en de ongekende materiële overvloed die we kennen. Hoofdstuk 2 schetst het schaars worden van tijd en analyseert de hedendaagse tijdparadoxen in de maatschappij en in ons leven. In hoofdstuk 3 wordt duidelijk hoe onze haast- en snelheidsfixatie ten koste gaat van de levenskwaliteit, hoe tijd een nieuw luxeproduct wordt en hoe de behoefte aan onthaasting groeit. Hoofdstuk 4 beschrijft de wijze waarop het tijdgebrek doorwerkt in ons consumptiegedrag, onze omgang met informatie, de mobiliteit en de opvoeding van kinderen. In hoofdstuk 5 komen de sleutelbegrippen van onthaasting aan bod. Vervolgens staat de relatie tussen arbeid en onthaasting centraal in hoofdstuk 6, met een pleidooi voor tijdsrechten en een voorstel tot de creatie van een volwaardig tijdsfonds in de sociale zekerheid. Hoofdstuk 7 waarschuwt voor de valkuilen van het nog recente tijds- en onthaastingsbeleid. Het boek eindigt met een pleidooi voor een ethiek van tijd, flexibiliteit en onthaasting. In een persoonlijke noot schets ik tot slot wat mij gedreven heeft dit essay over tijdtekort en onthaasting te schrijven.

Met dit boek probeer ik de keuzemogelijkheden in kaart te brengen en stof te bieden voor een maatschappelijke discussie over tijd- en levenskwaliteit, als basis voor een beweging van onthaasting. Het wil een spiegel zijn voor onze doorholmaatschappij, waar de lezer zich op sommige momenten mis-

schien zelf in herkent. Neem alvast de tijd om dit boek rustig te lezen, ik hoop dat u er van kan genieten.

Ik kon voor dit boek niet alleen een beroep doen op de nodige tijd, maar ook op de kritische commentaren van Katrijn Vanderweyden, Luc Lebon, Leen Hellinckx, Josse Van Steenberge, Jos Geysels, Jef Van der Wee, Albert Mok, Johan Bijttebier en Leo De Haes. Zij scherpten de tekst aan met reacties en stimulerende discussies. Dank ook aan mijn ouders, voor een onderduikadres aan zee. Het boek is opgedragen aan Kristel Driessens als metgezellin in deze risicomaatschappij en aan onze zoon Kobe. Tijdtekort was hem onbekend in zijn eerste levensmaanden. Hij kende zijn eigen ritmes en die stonden haaks op de 'objectieve' tijd van zijn omgeving. Ik wens Kobe een onthaaste 21ste eeuw toe.

Dirk Geldof
juli 2001

Overvloed in de risicomaatschappij

TIJD KAN SNEL OF traag gaan. Seconden kunnen uren lijken, sommige uren zijn zo voorbij. Toch zijn tijd en tijdsbeleving geen individuele gegevens. Tijd krijgt betekenis binnen een maatschappelijke context. Tijd is geen natuurgegeven, maar een bouwsteen in het samenleven, aldus Eric Corijn (1998b). Mensen geven de tijd betekenis. Tijd en tijdsbeleving worden bepaald door de wijze waarop we ermee omgaan. In de oudheid, in de Middeleeuwen of vlak na de industriële revolutie was die tijdsbeleving anders dan vandaag. Er was een tijd waarin mensen de tijd amper konden meten. Dat was ook nergens voor nodig: de zon, de maan en de seizoenen volstonden. Die tijd verschilt dag en nacht met onze tijd, waarin tijd overal aanwezig is en gemeten wordt, soms tot op duizendsten van een seconde.

Maar ook vandaag is tijd niet overal of voor iedereen hetzelfde. In Afrika wordt er anders met tijd of afspraken omgegaan dan in België, Nederland of Japan. De cultuur, de econo-

mie en de maatschappij waarin we leven vormen een tijds kader. Ons tijds gedrag hangt ook samen met onze positie in de maatschappij. Wie werkt heeft een andere dagstructuur dan een werkloze. De maag van een baby geeft de eerste maanden een primitief ritme aan, dat soms botst met dat van de ouders of van de omgeving. Ouderen zijn vaak minder gejaagd dan jongeren, hoewel hun minder tijd rest. Onze omgang met tijd is een complex samenspel van individuele keuzen binnen een maatschappelijke context. Dat tijds kader is soms dwingend dan we denken.

Wanneer tijdgebrek, gejaagdheid, tijdsmanagement of onthaasting vandaag hoog op de agenda staan, dan vertelt dat iets over onze maatschappij. Onthaasting is meer dan een mode-woord. Wat zit er achter? Waarom duikt het precies nu op? Het verhaal speelt zich af tegen de achtergrond van onze *risicomaatschappij*. De strijd om tijd is een essentieel element in een samenleving waarin risico's en de sociale strijd om de verdeling van die risico's het leven steeds meer beheersen. Die risicostrijd vindt plaats temidden van een ongekende materiële overvloed. De klachten over tijdtekort staan niet los van de manier waarop we met die rijkdom en met onze eindeloze behoeften omgaan.

Welkom in de risicomaatschappij

We leven niet langer in een industriële maatschappij maar in een risicomaatschappij, schrijft de Duitse socioloog Ulrich Beck (1986). In mijn vorige boek *Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij* belichtte ik uitvoerig hoe dit denkkader een goede houvast biedt om de samenhang tussen erg uiteenlopende problemen in onze samenleving te vatten. Twee kenmerken typeren deze risicomaatschappij. In de eerste plaats draait de sociale strijd om de verdeling van de risico's. Die strijd gaat vandaag in toenemende mate over een verdeling

van ecologische, sociaal-economische en individualiseringsrisico's. Op bijna alle domeinen van het leven proberen we (slechte) risico's te vermijden of goed in te schatten. Omdat we nooit alle informatie hebben, onder tijdsdruk moeten beslissen en de risico's niet volledig beheersbaar zijn, gaat dat gepaard met een sterke onzekerheid waaraan individuen het hoofd moeten bieden.

In de tweede plaats geven de instituties van de industriële maatschappij onvoldoende houvast om de (nieuwe) risico's het hoofd te bieden. De arbeidsmarkt is al 25 jaar uit evenwicht. De sociale zekerheid biedt een relatief doelmatig vangnet tegen armoede, maar de uitkeringen betekenen nog geen maatschappelijke integratie voor de werklozen. Het huwelijk heeft al lang niet meer het monopolie om relaties tussen man en vrouw vorm te geven, laat staan dat die relaties nog gegarandeerd een levenlang duren. Ook de wetenschap is uit haar ivoren toren gevallen: wetenschappelijke methoden en technologische ontwikkelingen zijn meer dan ooit onderwerp van maatschappelijk en politiek debat. De bestaande instituties bieden onvoldoende antwoorden op de nieuwe risico's en uitdagingen. Ze liggen in vele gevallen mee aan de basis van risico's of versterken ze nog. Dat geldt zowel voor de sociaal-economische risico's, de ecologische risico's als de individualiserings- en tijdsrisico's.

Sociaal-economische risico's

De sociaal-economische risico's leunen het sterkst aan bij de oude sociale strijd. Het gaat om de verdeling van rijkdom, of omgekeerd, om de verdeling van het risico van armoede, werkloosheid of sociale uitsluiting. De sociaal-economische risico's verschillen in hun verschijningsvorm van deze van de 20ste eeuw. In een globaliserende economie bieden de nochtans omvangrijke sociale wetgeving en de welvaartsstaat onvoldoende weer-

werk tegen de wereldwijde economische ontwikkelingen en de oprukkende marktlogica. Niet alleen de werklozen voelen dit, ook de werknemers van wie een almaar grotere productiviteit en flexibiliteit wordt verwacht. Dit gaat ten koste van hun leven buiten de arbeidsmarkt. Tijdsdruk is één van de gevolgen van toenemende sociaal-economische risico's.

Volgens de economische wetmatigheden moeten in de globaliserende wereld Europese bedrijven concurrentieel blijven ten aanzien van bedrijven in landen met nauwelijks of geen milieuwetgeving of met veel minder sociale wetgeving – soms zelfs met kinderarbeid. De transportkosten over zee en door de lucht zijn voor vele producten verwaarloosbaar in de totale productiekosten, te meer daar alle Europese overheden massaal de uitbouw van havens en luchthavens financieren om die kostprijs laag te houden en de handel te stimuleren. De ongekende ontwikkelingen van de informatietechnologie versnellen de internationale goederenstroom nog.

Deze globalisering vormt het kader, maar ten dele ook het excuus, voor een steeds verdere verhoging van de productiviteitsdruk. België en Nederland horen tot de landen met de hoogste productiviteit per werknemer. Die hoge productiviteit gaat gepaard met een toenemende werkdruk en flexibiliteitseisen. De lat wordt steeds hoger gelegd. We creëren een elite van hardlopers op de arbeidsmarkt (Diels, 1996: 36). Ook de druk tot het presteren van overuren neemt hand over hand toe, zeker wanneer vacatures niet ingevuld raken. Dit leidt tot meer onzekerheid bij vele werknemers. Ze vrezen niet meer mee te kunnen wegens onvoldoende scholing, te geringe productiviteit of door traagheid. Een tweede risico is dat arbeid en gezin, of ruimer, arbeid en andere sociale activiteiten, voor velen moeilijker te verzoenen vallen met de groeiende eisen van de arbeidsmarkt. De symptomen zijn al duidelijk: stress, burn-out, overspannenheid, hartaanvallen en een zeer hoge consumptie van pep-

middelen én kalmeermiddelen. Het gebruik van antidepressiva is in België in de jaren negentig verdrievoudigd, de uitgaven ervoor zijn vertienvoudigd. Wie traag is of minder productief wordt uitgestoten naar de werkloosheid, het bestaansminimum of de ziekteverzekering.

De onzichtbare hand van de vrije markt en de globaliserende economie jaagt het tempo op. Tegenover de ontwikkeling naar een globaliserende risicomaatschappij lijkt de overheid terug te treden. Internationale kapitaalmarkten kennen amper nog regulerende overheden. Sociaal-economische risico's worden geïndividualiseerd en komen op de schouders van de gezinnen en individuen terecht. In de globaliserende economie moeten individuen proberen te vermijden dat ze werkloos worden en tegelijkertijd dat hun tijd door de arbeidsmarkt gekoloniseerd wordt.

Ecologische risico's

De verschuiving van de sociale strijd om de verdeling van rijkdom naar de verdeling van risico's blijkt nog duidelijker op ecologisch vlak. Zo bestaat er sinds de tweede helft van de 20ste eeuw een ongekende vernietigingscapaciteit tegenover de wereldwijde ecosystemen. Industriële, nucleaire of chemische risico's hebben internationale gevolgen: van Tsjernobyl tot het gat in de ozonlaag, van de vernieling van de regenwouden tot het broeikaseffect, van de drastische afname van de biodiversiteit tot de zure regen, van de uitputting van de grondstof- en zoetwatervoorraden tot genetische afwijkingen.

Op lokaal vlak strijden tal van buurtcomités om die ecologische risico's uit hun wijk of leefwereld te houden. Actiegroepen vechten tegen verbrandingsovens, tegen bijkomende spoor- of wegeninfrastructuur, tegen nieuwe containerterminals of verkeersoverlast. Mensen komen op voor de kwaliteit van hun

directe woon- en leefomgeving, voor de kwaliteit van hun voedsel, lucht, water, hun toekomst en die van hun kinderen. Het besef groeit dat verre, noch nabije risico's toevallige of externe (neven)effecten van ons economisch systeem zijn. Ecologische risico's komen rechtstreeks voort uit de manier waarop ons productiesysteem georganiseerd is. Ze vloeien voort uit de manier waarop we onze instituties uit de industriële maatschappij, ons economisch en sociaal leven vorm geven. Ook wie zich tegen de gevolgen ervan verzet, kan niet anders dan met de grote lijnen ervan te leven. De prijs voor de ongekende materiële welvaart is hoog, te hoog wellicht. De groeiende aandacht voor de kwaliteit van het leven gaat samen met het besef dat meer niet altijd beter is. De ecologische keuze voor meer levenskwaliteit hangt in toenemende mate samen met een behoefte aan meer tijd.

Individualiseringsrisico's

Als derde groep zijn er de individualiseringsrisico's, die voortvloeien uit de versnelde individualisering en de toegenomen keuzevrijheid. Volgens Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim (1990: 12-13) staat in de risicomaatschappij de verwachting centraal dat individuen 'hun eigen biografie schrijven'. Dat gebeurt niet aan het eind van het leven, maar tijdens het leven, iedere dag weer. Het is een keuzebiografie, we worden zelfs verplicht om te kiezen, op alle domeinen. Hoe gaan we om met relaties, met vrienden, met carrière, met tijd? De mogelijkheid om de eigen biografie te bepalen gaat dus samen met een groeiende dwang om dat te doen. Het is voor het individu geen gemakkelijke opdracht om steeds meer de verantwoordelijkheid voor de eigen biografie te dragen. De Vlaamse moraalfilosoof Koen Raes (1997: 11) noemt dit proces treffend 'deconstructie van het moeten en de onoverzichtelijkheid van het zijn'.

We werden kinderen van de vrijheid, maar hoe moeten we met die vrijheid omgaan?

De individualiseringsrisico's zijn misschien het meest ingrijpend op relatievlak. Het huwelijk verandert van karakter: een engagement een leven lang wordt in de praktijk een engagement een liefde lang. Tot de dood ons scheidt, wordt tot we zelf scheiden, of tot één van beiden zich afscheidt. Huwelijken worden veel meer dan vroeger verbroken, niet omdat we er minder, maar juist omdat we er méér van verwachten. We kennen vandaag een grote diversiteit aan relaties. Het klassieke beeld van mannetje-vrouwetje-huwelijk-kindjes kent vele varianten: alleenstaande moeders en uitzonderlijk ook vaders met kinderen, homo- of lesbokoppels, soms met geadopteerde kinderen, nieuw samengestelde paren met kinderen uit vorige relaties, tijdelijke alleenstaanden tussen twee relaties, niet samenwonende stellen (*living apart together*), samenlevingscontracten, bewust kinderloze paren, vriendschapsrelaties met vroegere partners of alleenstaande goede vrienden die soms seksuele partners zijn zonder een echte relatie. Telkens zien we een zekere normalisering van broosheid.

De toegenomen keuzevrijheid op relatievlak dwingt tegelijkertijd tot keuzes en dus tot het risico op verkeerde keuzes. Relatiekeuzes kosten tijd: tijd om een scheiding te verwerken, om nieuwe relaties op te bouwen, om nieuwe vriendschapsnetwerken na een relatiebreuk samen te stellen of nieuwe vrienden te zoeken. De combinatie arbeid en sociaal leven vergt van alleenstaanden soms dat ze woekeren met hun tijd. Ook voor paren groeit vanuit de arbeidsmarkt de tijdsdruk op het sociale leven en op de relatie. Met de geleidelijke veralgemening van het tweeverdienerschap – man en vrouw werken en beiden bouwen een carrière uit – is de eeuwige vraag: hoe gezin en arbeid combineren? Tijdschaarste bedreigt de levenskwaliteit in vele relaties, soms ook de relatie zelf.

Een tweede domein waar individualiseringsrisico's sterk spelen is dan ook de arbeidsmarkt. Nog nooit was een baan zo cruciaal in een persoonlijke biografie. Je moet je carrière plannen. 'Lees Vacature en haal eruit wat erin zit!' Of: 'Op een dag vind je de job van je leven... en dan ben je weg natuurlijk.' Maar je moet niet éénmaal een job vinden: het ideaalbeeld is een dynamische werknemer die in alle vrijheid, flexibel en productief, haar of zijn carrière uitbouwt als centraal levensdoel. Om de ratrace te overleven, schrijft Ulrich Beck (2001: 166), moeten mensen actief, inventief en talentrijk zijn, eigen ideeën ontwikkelen, sneller, gevatter en creatiever reageren, niet éénmaal, maar voortdurend, iedere dag weer. De moderne risicocultuur is volgens de Amerikaanse arbeidssocioloog Richard Sennett (2000: 92) zo bijzonder doordat 'niet van plaats veranderen als een teken van falen wordt gezien en stabiliteit bijna lijkt op levend dood zijn. De bestemming doet er daarom minder toe dan het feit dat men vertrekt. (...) Wie niet op weg gaat, blijft achter.' Met het huidige tweeverdienersmodel is dit zeker bij jonge en hogergeschoolde koppels het ideaalbeeld voor man én vrouw. Beide partners moeten keuzes maken over hun carrière. Verkeerde keuzes dreigen misstappen in hun carrièreplanning te worden of hypothekeren het familiale leven. Een te hooggegrepen carrièrekeuze kan een relatiekeuze bedreigen, of omgekeerd.

Heel wat mensen, zeker bij hogergeschoolden, werken niet alleen voor een inkomen. Een job kan boeien en werelden doen opengaan. Een job biedt contacten, waardering, een plaats waar men het gevoel heeft zich te kunnen waarmaken. Zulke banen prikkelen, kunnen soms verslavend werken en reduceren mensen dan tot workaholics. Zeker met zulke jobs kan het uittekenen van de arbeidsmarktbiografie in conflict komen met de eigen levensbiografie waarin nog andere prioriteiten voorkomen en met die van eventuele partners, waarmee arbeidsmarktkeuzen soms moeilijk verzoenbaar zijn.

Tijdrisico's

Heel wat relatieconflicten draaien rond de keuzes die mensen maken in hun tijdsbesteding. Wat vele mensen op het einde van een relatie als een persoonlijke mislukking aanvoelen, heeft ook te maken met het maatschappelijk uiteengroeien van de eisen op de arbeidsmarkt en de verwachtingen inzake relaties. Twee arbeidsmarktbiografieën verzoenen binnen een relatie vergt een voortdurende evenwichtsoefening.

Individualisering gaat ook samen met een verandering en afbrokkeling van de collectieve ritmes. Zulke ritmes typeren een samenleving. Ze vormen de opgetelde individuele tijdskeuzes, die leiden tot spitsuren en daluren. Ze normeren ook de individuele keuzes. De voortschrijdende ontkerkelijking maakt van de zondag al lang geen rustdag meer. Op vele plaatsen is vrijdag nog visdag, maar maandag wasdag of dinsdag poetsdag is al veel minder vanzelfsprekend nu man en vrouw werken. Shiftwerk doet de economie 24 uur per dag draaien, zeven dagen op zeven, 365 dagen op een jaar. De toenemende verscheidenheid van individuele keuzes én van arbeidstijden leiden tot een vervaging van de negen-tot-vijf-baan. Toch blijven de collectieve ritmes nog doorzinderen. De schooldagen ritmeren nog het duidelijkst onze maatschappij: de vakanties van de ouders, de periodes van economische topactiviteit en de topperiodes van de reisindustrie.

Wanneer de metronoom van de collectieve tijdsordening en de collectieve ritmes minder luid klinken en worden verstoord door kleinere metronomen met andere, individuele ritmes, raken mensen soms van slag. Vandaag worden zogenaamde oplossingen voor dit groeiend tijdsprobleem op de individuen en gezinnen afgewenteld. Deze privatisering van economische problemen naar het gezin betekent dat individuen de druk van de arbeidsmarkt in hun eigen levenssfeer en tijdsbudget moeten

verwerken. Juist hier botst de verwachting dat individuen keuzes maken en de eigen biografie vorm geven met de mogelijkheden om dit te doen. De maatschappelijke omgeving die stijgende werkdruk, tijdkort en onzekerheid produceert, blijft buiten het analyseveld.

De vanzelfsprekende overvloed

De risico's, dilemma's en onzekerheden maken dat de tradities onvoldoende houvast bieden om iedere dag weer keuzes te maken. Leven in de risicomaatschappij vereist een veel grotere reflexiviteit van het individu. Op maatschappelijk vlak ontstaat een proces van reflexieve modernisering als reactie op de uitdagingen die de overgang naar de risicomaatschappij en een tweede moderniteit stelt. De individuele en maatschappelijke keuzes gaan in de eerste plaats over de omgang met tijd in een wereld van veranderende en afbrokkelende tijdsordeningen.

Deze spelen zich af temidden van een ongekende materiële overvloed. We hebben het nog nooit zo goed gehad als vandaag. De gemiddelde levensstandaard in Vlaanderen of Nederland heeft een recordhoogte bereikt. Het is zo evident dat we er amper bij stilstaan. We vergeten dat het merendeel van de wereld deze rijkdom niet heeft. We vinden het vanzelfsprekend dat ook in eigen land een deel van de mensen het met minder moet stellen.

Laten we eens de ongekende naoorlogse welvaartsgroei bekijken door de ogen van diegenen van voor de oorlog, zij die 'het nog weten wat het was om met niets te moeten rondkomen'. Op het einde van de Tweede Wereldoorlog bevrijden de Amerikaanse soldaten Europa van het fascisme en ze brengen chocolade mee. Beetje bij beetje komt de normale voedselproductie weer op gang. De heropbouw begint, waarvoor vele honderden miljoenen Marshallhulp in het door oorlog geteisterde

Europa worden gepompt. Beetje bij beetje trekt de economie zich op gang. In de jaren '50 bloeit de consumptiemaatschappij open. De gouden jaren '50 en '60 beginnen, in klank en beeld. Stilaan heeft ieder huishouden een radio. Ook pick-ups en 33-toeren-platen worden betaalbaar. Grote, loodzware bandopnemers maken van de huiskamer een studio. De eerste zwart-wit-televisies doen hun intrede: eerst één in ieder dorp, dan in iedere straat en tenslotte in bijna iedere huiskamer. De wereld werd ons dorp, heette het. Zelfs de ruimte werd ons dorp toen de eerste maanlanding rechtstreeks op televisie uitgezonden werd. Het duurt tot de jaren '70 voor de kleurentelevisie doorbreekt. In de jaren '80 wordt de video gemeengoed, gevolgd door de persoonlijke computer: eerst een grote logge bak, nu een handige draagbare. In de jaren '90 sluiten we ons aan op het internet: de wereld binnen muisbereik.

De mobiliteit neemt ongekende sprongen. Wie spaart, kan na de oorlog een bromfiets kopen, een rijke enkeling een auto. Met enkele decennia vertraging wordt de droom van Henry Ford waar: haast iedereen kan zich een auto veroorloven. Met de opkomst van de tweeverdieners en van de emancipatie krijgen vele gezinnen in de jaren '70 behoefte aan een tweede wagen. Het is niet altijd even duidelijk of die nodig is zodat ook de vrouw uit werken kan of dat de vrouw gaat werken om onder andere die tweede wagen te kunnen betalen... Maar wie ligt er van wakker? In de rijke middenklasse worden de kinderen het beu om altijd weer mama's auto te moeten vragen. Dus dringt zich een derde auto voor de thuiswonende kinderen op.

De betonboeren kennen gouden tijden, ze leggen steeds maar nieuwe wegen door heel Vlaanderen, Nederland en Europa. Tot begin de jaren '70 klinkt er amper protest tegen de aantasting van open ruimte, het verkeersdodental of de luchtvervuiling. De vooruitgang hou je niet tegen en vele Vlamingen kopen met plezier de obligaties van het Wegenfonds om nog

meer nieuwe snelwegen te financieren. 'Mijn auto, mijn vrijheid,' luidt de wervende slogan waarmee menig automobilist de file tegemoet rijdt. Ook na de oliecrisissen van 1973 en 1979 verhindert deze zogenaamde vrijheid een ernstig mobiliteitsbeleid. Even is er de schok van de autoloze zondagen in 1973: de hele machine valt stil als de OPEC dat wil. Maar die schok wordt snel vergeten. Nog nooit waren er zoveel auto's in gebruik als vandaag en nog nooit legden mensen met zijn allen zoveel kilometers af. De tijdswinst uit snellere verplaatsingen gaat verloren in meer en verdere verplaatsingen. Daar kan geen file ons van weerhouden.

Na de Tweede Wereldoorlog verandert het huishouden grondig. Het bezit van wasmachines en ijskasten wordt veralgemeend. Vervolgens komen de droogkasten, de diepvriezers, de microgolfovens, de keukenrobots, de stofzuigers, de haardrogers... De elektrawinkels puilen uit. Voedingswinkels verkopen producten uit de hele wereld. We zijn nog nooit zo vaak en zo ver op reis gegaan. Naast de toeristische sector groeit de dienstensector, vooral de vrijetijdsindustrie. Zelfs tijdens de zogenaamde crisisjaren '70 en '80 blijft het aantal consumptiegoederen en ook de consumptie toenemen. In de crisisjaren '70 en '80 vertraagt weliswaar de groei van de materiële welvaart, maar hij blijft voortduren. We zijn zo aan snelle groei gewend geraakt, dat een groeivertraging al snel als een achteruitgang wordt gezien.

De ongekende welvaarts groei ging samen met een toenemende productiviteit. De introductie van de lopende band en de massaproductie bij Ford kreeg navolging in bijna alle andere sectoren. Die toegenomen productiviteit is in de 20ste eeuw slechts gedeeltelijk omgezet in kortere arbeidstijd: werkgevers, werknemers en hun vakbonden kozen eerder voor loonsverhogingen (Corijn, 1998a: 299). Met dit fordistisch compromis steeg de koopkracht en dus ook de afzetmarkt: verhoogde

productie vereist immers verhoogde consumptie. Niet-arbeids-tijd wordt in toenemende mate consumptietijd. Zo ontstaat wat Juliet Schor (1992) de *work-and-spend-cyclus* noemt.

Voor wie in het rijke Westen woont, is dit allemaal de van-zelfsprekendheid zelve. Bijna één miljard mensen hebben min of meer toegang tot deze wereld, in Europa, Noord-Amerika, Japan of in de kleine elites elders in de wereld. We leven met deze welvaart alsof het nooit anders is geweest. Wat enkele ja-
ren terug nog luxe was, geldt vandaag als noodzakelijk (Peeters, 2001: 7). Al te snel wordt vergeten hoe recent al deze ontwik-
kelingen zijn. Ze zijn het resultaat van hooguit een halve eeuw
naoorlogse groei.

Veel is nooit genoeg: vier teleurstellingen in het aards paradijs

We hebben het dus materieel nog nooit zo goed gehad als van-
daag. Toch lopen vele mensen niet over van tevredenheid. Zijn
we ontevreden met onze ongekende materiële rijkdom? Niet
echt, want we willen de meeste zaken niet meer missen. Maar
op één of andere manier schenken ze toch niet de bevrediging
die we hadden verwacht of gehoopt. De individuele vrijheid op
vier wielen loopt vast in de file, iedere dag weer, op werkdagen
zo goed als in de vakantie. Het is telkens weer aanschuiven op
luchthavens, in musea of op het strand, dat niet zo verlaten was
als op de foto met palmboom in de reisbrochure. Zelfs op het
internet is het al file. En waarom verandert het programma op
mijn computer alweer, net nu ik de vorige versie een beetje be-
gon te kennen? Waarom is mijn computer die ik vorig jaar kocht
nu al verouderd? Misschien zijn het dit soort vragen die voor
een deel van de onvrede zorgen. Noem het de *waarom-is-het-
in-de-boekjes-altijd-mooier?-teleurstelling*.

De onvrede zit ook elders. Al dan niet op afbetaling hebben
we een hele reeks luxegoederen verworven. Maar hoe slaagt de

buurman er altijd in om het nieuwste model of het nieuwste snuffje te hebben? *'De mijne is veel mooier dan de jouwe,'* bezongen Koot en Bie treffend de concurrentieslag in de straat wanneer op zaterdagmorgen de trotse eigenaars hun auto's glimmend poetsen en koesteren. We kopen bepaalde zaken niet alleen omdat we ze nodig hebben, maar ook omdat we erbij willen horen. We kopen samen met een auto, kleren, een computer of een sigaret ook een imago. Die imago's veranderen en verouderen steeds sneller. U wil toch niet achterblijven? Zeker niet als de burens, vrienden of collega's allang zijn overgeschakeld op een nieuwere versie. Steeds vaker lijkt de bevrediging in het verwerven zelf te liggen. Eens we iets hebben, neemt de interesse snel af: een beetje zoals bij een verwend kind dat temidden van eigen speelgoed net dat speeltuigje wil hebben van het andere kind, gedreven door mimetische begeerte. Ik noem dit de *waarom-hebben-anderen-altijd-meer?-teleurstelling*. Hoe tevreden u ook was met de aankoop, ondertussen hebt u het gevoel dat u er niet meer bijhoort.

Een derde oorzaak van onvrede sluit hierbij aan. Veel mensen balanceren op de rand van wat ze zich financieel kunnen veroorloven. Die grens is met leningen en kredietkaarten flink op te schuiven. Men leent voor de aankoop van een huis of voor de aankoop van een auto. Steeds meer wordt er ook geleend voor de aankoop van huishoudtoestellen, van televisie of stereo's, van computers en zelfs voor de betaling van een reis. De eindeloosheid van onze behoeften vergt geld en dat geld moet worden verdiend. Daarom werken velen met zijn tweeën, daarom worden er vaak overuren geklopt. Daarom spelen we met zijn allen op de lotto en de groeiende reeks krabspelen. Maar omdat geluk zeldzaam is, moeten we het geld vooral zelf verdienen. We moeten carrière maken, of minstens toch onze job en ons inkomen behouden. Met de toenemende productiviteitsdruk en de groeiende flexibiliteit betekent dit een zware

druk op het tijdsbudget en op het privé-leven. Af en toe wordt het teveel, temidden van de vele consumptiegoederen en soms temidden van de afbetalingen. Noem het de *waarom-moet-ik-hier-zo-hard-voor-werken?-teleurstelling*. De werkdruk maakt dat sommige mensen nog amper genieten van wat ze hebben.

Tenslotte is er de almaar kortere vervaldatum van onze materiële rijkdom. Duurzaamheid past niet in de milieuverslindende consumptiecultuur. Hier groeit de *waarom-is-dit-nu-al-weer-aan-vervanging-toe?-teleurstelling*. Auto's zijn na enkele jaren verouderd en de herstelling is vaak te duur. De mode verouderd kleren voor ze versleten zijn. Televisietoestellen van 20 jaar oud zijn haast een anachronisme, niet meer aangepast aan teletekst of de overvloed aan zenders. Een platencollectie is alleen nog voor nostalgici, tapes van bandopnemers behoren zondermeer tot het stenen tijdperk. Een computer van 5 jaar oud is om mee te lachen, één van 10 jaar een prehistorisch museumstuk uit een vorige eeuw. Een gsm van 5 jaar oud weegt een ton tegenover de nieuwe toestellen. Weg ermee! De levensduur van de meeste toestellen wordt korter in plaats van langer: dat is de regel van de technologische én commerciële 'voortuitgang'. De reclame stimuleert de kunstmatige veroudering en de wegwerpcultuur. Sommigen kicken op ieder nieuw toestel of product dat op de markt komt. De *innovatoren* en de *vroege vernieuwers* zijn als trendsetters zonder meer de lievelingen van de marketing. Anderen hebben er meer moeite mee om nog goede toestellen, kledingstukken of andere producten op de stortplaats van de mode, de tijd, de technologische ontwikkeling en het milieu te gooien.

Het gemeenschappelijke is dat vele mensen zich eerder spiegel en anderen én aan wat ze niet hebben, dan te genieten van wat ze wel hebben. Dit hangt natuurlijk samen met te grote ongelijkheid, met te grote en vaak onaanvaardbare verschillen tussen rijk en arm. Het hangt samen met de reclame die steeds

opnieuw probeert behoeften aan te wakkeren en nieuwe behoeften te creëren. Maar het heeft ook te maken met een cultuur waarin we onvoldoende hebben leren genieten. Samen met de risico's en onzekerheden groeit ondertussen de overvloed verder. De schade van de overconsumptie aan het milieu wordt steeds duidelijker zichtbaar en vormt voor velen een aantasting van de kwaliteit van het leven. Dat bewustzijn leidt in de risicomaatschappij nog niet tot ingrijpende gedragswijzigingen. Anders wordt het met het schaars worden van tijd. De jongste jaren zet vooral het gevoel nergens nog tijd voor te hebben vele mensen aan het denken.

Leven in een tijd waarin er geen tijd meer is

WE HEBBEN HET NOG nooit zo goed gehad, maar de tijd om er van te genieten lijkt ons te ontbreken. Het groeiend tekort aan tijd – zeker voor mensen met een baan – vormt één van de meest paradoxale ontwikkelingen in de westerse landen. Het speelt zich af op het werk en in de vrije tijd, onder collega's en onder vrienden, in de individuele keuzen of in een relatie. Het leven gaat te snel, zuchten velen. Doen we er daarom alles aan om ons leven en de hele maatschappij nog sneller te doen draaien? *No time to waste* is niet alleen het adagium van Greenpeace, het lijkt – in een andere betekenis – wel het motto van de hele westerse maatschappij. Hoe is tijd zo schaars geworden? Waarom kan je tijd niet onbeperkt kopen? Hoe werkt de tijdparadox, die maakt dat hoe meer tijd we besparen, hoe minder we er lijken te hebben? Waarom leven we in een tijd waarin er geen tijd meer is?

Tijd zij met u...

Hoe laat is het? Bijna vanzelfsprekend strekken we de linkerarm, zodat hemd, blouse of vest iets opschuiven en we onze horloge kunnen zien. Hoe vaak doen we dat per dag? Hoe vaak kijken we op de klok aan de muur, op de klok van de computer of van de gsm, of op de (radio)wekker op het nachtkastje, als we niet kunnen slapen? 's Nachts geeft de tijd licht, grapt Gleick (2000: 37). Op straat hangen er oude reusachtige uurwerken aan kerken en stations, als bakens uit een tijd dat niet iedereen een horloge droeg. Steeds meer bedrijven willen ons van dienst zijn door temperatuur en tijd te laten opflitsen. Wie het niet wil zien, kan het nog altijd horen: de radio lijkt soms een sprekende klok.

We zijn kinderen van onze tijd, een tijd waarin de tijd meetbaar is geworden. Niet meer met primitieve zonnewijzers of met uurwerken op klokkentorens, maar met kleine compacte horloges en chronometers, tot op honderdsten of duizendsten van een seconde. Een wereldrecord in atletiek of zwemmen wordt verbeterd met drie honderdsten van een seconde, een afdaling in het skiën gewonnen met vier honderdsten van een seconde. Radio, televisie en kranten besteden er uitgebreid aandacht aan wanneer ergens ter wereld iemand één honderdste van een seconde sneller heeft gelopen, gezwommen, gefietst of geracet. We zijn zo door tijd geconditioneerd dat we dit normaal vinden en zelfs belangrijk: het is nieuws. De wetenschap meet ondertussen in nog kleinere tijdseenheden. Hier gaat het om nanoseconden, of één miljardste van een seconde, een precisie waarbij we ons als gewone mensen niets meer kunnen voorstellen.

Tijd kan op vele manieren structuur krijgen. James Joyce laat in *Ulyses* een lezer dagen verdwalen in de beschrijving van slechts één dag in het leven van Leopold Bloom in Dublin op donderdag 16 juni 1904. De rijkdom van die 24 uur steunt op

even zovele eeuwen geschiedenis. Umberto Eco leidt in *De naam van de Roos* de lezer langzaam binnen in het trage ritme van een abdij in het noorden van Italië tijdens de laatste week van november 1327. Het boek is opgebouwd in zeven hoofdstukken, volgens de zeven dagen van de week waarin het zich afspeelt. In ieder hoofdstuk geven de gebeden structuur aan de dag en de nacht: metten, lauden, priem, terts, sext, noon, vespers en completen. Tot vandaag structureren in sommige strenge kloosterordes deze gebeden nog steeds de tijd. In de wereldse maatschappij heerst echter de zuivere kloktijd. De veralgemening van de exact meetbare tijd vormde een onderdeel van de industriële revolutie. Volgens de Amerikaanse historicus Mumford is de klok, eerder dan de stoommachine, de 'sleutelmachine' voor het moderne geïndustrialiseerde tijdperk (Van der Poel, 1988: 25; Giddens, 1988: 142). Het betekende toen een bevrijding van de mens tegenover het ritme van de natuur. Voorheen bepaalden de zon, de maan en zelfs de sterren hoe de tijd verliep. Wintertijd liep anders dan zomertijd. De tijd in de bergen was anders dan die op het platteland. De manier van tijdmeting voldeed voor de toenmalige activiteiten.

Tot in het begin van de 19de eeuw werd tijd nog gemeten per stad. Zelfs Napoleon slaagde er niet in om deze lokale tijdsverschillen gelijkvormig te maken. Wat Napoleon niet kon, deden de spoorwegen wel vanaf het midden van de 19de eeuw (Attali, 1982: 220-226). De groeiende mobiliteit zorgde dat de tijden op elkaar afgestemd werden. Treinen vereisten uurregelingen met internationale afspraken over tijd. In heel Europa werden stations rond de reusachtige horloges gebouwd, als nieuwe kathedralen en belforten van dé tijd. Pas in 1909 werd in Nederland één tijd ingevoerd: de middelbare zonnetijd van Amsterdam (Van der Poel: 1999: 43). Tijdsregimes in verschillende landen werden op elkaar afgestemd.

De kloktijd zorgt voor de synchronisatie van activiteiten in

tijd en ruimte, stelt Anthony Giddens (1988: 152). Fabrieken begonnen en eindigden op vaste uren. Klepelende klokken of loeiende sirenes kondigden het begin van de mis of van het werk aan. Geleidelijk verloren deze geluidssignalen hun monopolie. Mensen leerden zelf de tijd in het oog te houden. Het aantal uurwerken in het straatbeeld nam toe. In de tweede helft van de 19de eeuw volgden de goedkopere persoonlijke horloges en in de 20ste eeuw de tijdssignalen van de radio om de horloges en klokken op af te stemmen. Hoe groter het aantal mensen dat de tijd kon meten, hoe kleiner de afhankelijkheid van natuurlijke ritmes. En hoe meer mensen tijd konden meten, hoe meer men allerhande processen op elkaar kon afstemmen. De maatschappij werd steeds complexer: fabrieken, treinen en vliegtuigen, afspraken, radio en televisie, alles moet op tijd gebeuren. Alle activiteiten passen in gigantische tijdsketens. Het meetbaar maken van tijd zorgde op zich voor een versnelling van onze maatschappij. Door die voortdurende afstemming kunnen mensen meer doen: het meten van tijd gaf schijnbaar meer tijd.

We vinden het ontzettend handig om tijd altijd en overal te kunnen meten, lezen of horen. Het geeft ons het gevoel de tijd te beheersen. We beheren onze eigen tijd, op het ritme van de collectieve tijd. We zijn geconditioneerd om de tijd in het oog te houden, om op tijd te komen. Het bevrijdende dat het kunnen meten van de tijd had, groeit stilaan uit tot een obsessie. Hoeveel mensen hebben het gevoel door hun agenda te worden geleefd? Hoe naakt of hulpeloos voelen we ons niet wanneer we op een dag onze horloge vergeten? Hoe vaak strekken we die dag vruchteloos de linkerarm, zonder de tijd te weten? De tientallen uurwerken die we overal tegenkomen zijn onvoldoende. De tijdssignalen op de radio evenzeer. We willen zien of onze horloge nog gelijkloopt. Stel u voor dat we twee minuten achterlopen. We willen bij de tijd zijn. We strekken onze linkerarm. Tijd zij met u.

De lineaire westerse tijd

Om tijd te meten zijn er niet alleen instrumenten nodig, maar ook en vooral een interpretatiekader om tijd te benaderen. Kalenders tellen jaren, eeuwen en milleniumwisselingen. Ze kennen maanden, weken, dagen. De bouwstenen en meeteenheden worden vervolgens kleiner: uren, minuten, seconden. Deze structurering is voor ons zo evident, dat we gemakkelijk vergeten dat het slechts gaat om één bepaalde, met name westerse visie op tijd. Zo hanteren islamieten en joden andere jaartellingen. In wat wij de tweede tot vierde eeuw na Christus noemen, verspreidde het christendom zich in de Romeinse wereld en vestigde zich een tijdsrekening die tot vandaag gebruikt wordt. In 1582 zorgde paus Gregorius XIII voor een reeks aanpassingen. Ondertussen is deze manier van tijdsrekenen bijna wereldwijd de standaard.

Onze moderne tijd is abstract, lineair en verspilbaar (Van der Poel, 1999: 43-46). De abstracte kloktijd wijkt af van onze gevoelsmatige tijd. Westerse tijd is lineair: de tijd gaat voort. Voor ons lijkt dat een evidentie. In een aantal oosterse culturen is dat veel minder het geval. Tijd die voorbij is, komt voor ons nooit terug. Het voortschrijden van de tijd hangt samen met ons idee van vooruitgang. De idee dat we nooit terugkeren naar het verleden, is een eerste opvatting van vooruitgang. Daarbij zijn we er ook van overtuigd dat wat later komt, beter is. Volgens Umberto Eco (2001: 31-32) is de hegeliaanse idee van cumulatieve vooruitgang – die voortbouwt op een joods-christelijke tijdstraditie – misschien de grootste fout van de moderne beschaving. De 20ste eeuw heeft geleerd dat vooruitgang niet noodzakelijk ononderbroken en cumulatief hoeft te zijn. Bovendien dreigt er een ‘vooruitgangsfundamentalisme’, aldus Eco. De vraag is of en in welke mate die lineaire opvatting van tijd en van vooruitgang een invloed heeft op onze haastziekte? Het

doet ons steeds sneller voorthollen. Wie zou er zo hard hollen, moesten we een cyclische opvatting van tijd hebben, waarbij we ons haasten om ergens in ons leven op een zelfde punt uit te komen. We hollen met zijn allen verder en dus vooruit in de tijd. Of had Lewis Carroll toch gelijk, wanneer Alice in Wonderland als typering van de samenleving te horen krijgt dat ‘je hier zo hard moet rennen als je kan, om op dezelfde plaats te blijven.’ Het lijkt wel of Wonderland zich situeert in de lage landen...

Een derde en essentieel modern element is dat tijd verspilbaar is. In de moderne maatschappij beschouwen we tijd als een schaars goed. Tijd laten voorbijgaan vinden we vandaag een ramp, tijdverspilling een zonde. We kunnen tijd kwijtspelen: de angst voor tijdverspilling vormt een voortdurende stimulans tot rusteloosheid. Hoe druk kunnen we ons maken wanneer we tijd ‘verliezen’ in één of andere file; liever willen we tijd winnen.

Tijd is geld

De *time-is-money* boutade van Benjamin Franklin, een juk dat velen als lijfspreuk aannemen, vertrekt van deze moderne opvatting van tijd. De klok groeide uit de metronoom van de economie, want schaarse tijd is verhandelbaar. Tijd werd economisch belangrijk en groeide uit tot een productiefactor. Arbeidstijd kon men kopen of moest men verkopen. Tijd kunnen meten gaf de mogelijkheid om er efficiënter mee om te springen. Charles Taylor hanteerde als eerste systematisch de chronometer om de tijd te meten die iedere werkhandeling vergde. Vervolgens begon het rationaliseren. De stopwatch is vandaag vervangen door een computer. De variaties in de productietijden worden automatisch geregistreerd en nauwkeurig geanalyseerd. Wie een call-center bezoekt, kan een blik werpen aan de andere kant van de vriendelijke en meestal jonge stem die ons te woord staat

wanneer we een informatielijn opbellen. Iedere seconde wordt gemeten, ieder gesprek naar duurtijd geregistreerd. Op computers en aan de wand, voor iedereen zichtbaar, worden de wachttijden van de bellers aangegeven, met alarmsignalen wanneer gesprekken te lang duren of te veel wachtenden afhaken. Tijd is geld voor het bedrijf, maar betekent stress voor de werknemers in de call-centers, bij de koerierdiensten over heel de wereld, in alle bedrijven. Taylor werd opgevolgd door duizenden managers. Taylor reïncarneerde vervolgens buiten de bedrijfsmuren. Vandaag groeien we allemaal uit tot de Taylors van ons eigen leven: met een virtuele stopwatch in ons hoofd proberen we tijd te meten en te besparen.

Dat rationaliseringsproces gaat steeds verder. In de globaliserende risicomaatschappij ontstaat er een nieuw concept van tijd, risico en mogelijkheden, aldus Will Hutton (2001: 3). Financiële markten werken 24 uur op 24 uur. Bankautomaten en telebanking maken geld en verrichtingen dag en nacht mogelijk. De klok rond zenden tv-zenders uit. Ook winkelen kan meer en meer de klok rond, via nachtwinkels, automaten, extra openingstijden of via internet. *Money makes the time go around*. De Brusselse socioloog Mark Elchardus (1996a: 38-40) noemt dit 'een gemobiliseerde samenleving', waarin men alle productiefactoren zo optimaal mogelijk wil mobiliseren. Lege tijd is verloren tijd. Dus hollen we verder, gedreven door ambitie, maatschappelijke ritmes of de angst voor de leegte achter het drukke leven.

Een eerste tijdparadox

Sinds de industriële revolutie was de individuele, officiële arbeidstijd nog nooit zo kort als de voorbije decennia. Van een 72-urige werkweek, met zes dagen per week werken, evolueerden naar een 36 of 38-urenweek, meestal over vijf werkdagen

gespreid. Er bestaat betaald verlof, vaak met nog extra vakantiedagen op basis van verdere arbeidsduurvermindering. De laatste jaren wordt die verdere arbeidsduurvermindering door de werknemers betaald met meer flexibiliteit. De voorbije twee eeuwen hadden we nog nooit zoveel vrije tijd als op het einde van de 20ste eeuw. Toch klagen mensen dat ze tijd tekort hebben. Wat verklaart deze schijnbare tijdparadox?

Een samengebalde carrière

Er bestaat heel wat discussie over de recente evolutie van de arbeidstijd. Volgens auteurs als Juliet Schor (1992), Pascale Peeters (2001: 15-17) of Koen Breedveld en Theo Beckers (2001: 75) is de feitelijke arbeidstijd in de jaren '90 opnieuw gestegen. Anderen nuanceren dat het om een gemiddelde stijging gaat, die niet zozeer te maken heeft met langere arbeidstijden, maar wel met meer werkenden, meer bepaald doordat meer vrouwen meer werken (Glorieux e.a., 2001: 177; Van den Broek, e.a., 1999: 16 en 69). Vooral hogeropgeleiden behoren bij de meerwerkers.

Op iets langere termijn bekeken, bijvoorbeeld in vergelijking met de naoorlogse periode, werken individuen alleszins minder uren per week. Ook in de loop van het leven is de individuele en officiële arbeidstijd verminderd. De gemiddelde intredeleeftijd op de arbeidsmarkt schuift op omdat jongeren langer schoollopen of studeren. Brugpensioenstelsels doen mensen vroeger stoppen met werken. Een levensloopsperspectief leert dat de deelname aan de arbeidsmarkt vooral tussen 25 en 50 jaar samengebald zit. Ondertussen blijft de levensverwachting stijgen. Het productieve leven wordt samengeperst in minder dan de helft van het biologische leven. Maar in die periode is de arbeidsdruk dan ook bijzonder groot.

In de tijd die we werken, moeten we harder werken, pro-

ductiever zijn, meer presteren. De werkdruk stijgt door de lege momenten te schrappen, de deadlines te vervroegen, het tempo van de band te versnellen. Zo ontstaat niet alleen een samengebalde carrière, maar soms een ronduit hectisch werkklimaat. Diezelfde periode is ook de vruchtbare periode. Kinderen vragen aandacht en dus tijd van hun omgeving. Mark Elchardus (1996a: 56) spreekt van de 'drukke leeftijd' waarop de belangrijkste levensactiviteiten zijn samengebald. Je kan de levensperiode tussen 25 en 50 jaar ook het spitsuur van het leven noemen. Op dezelfde leeftijd waarop mensen in hun carrière willen of moeten investeren, is er ook tijd nodig om een relatie uit te bouwen, kinderen te krijgen en op te voeden, een woning in te richten, en steeds vaker ook een echtscheiding te verwerken en een nieuwe relatie te starten. De drukke leeftijd weegt het zwaarst bij de generaties die afstudeerden vanaf de jaren '70, waar zeker bij hogeschoolden bijna steeds man én vrouw werken. Elchardus en Huysseune (2000: 240-241, 249) noemen dit dan ook 'een drukke generatie', waarbij tijdgebrek het probleem bij uitstek vormt. Zij zijn het die tijdsdruk en onthaasting op de maatschappelijke agenda hebben gezet.

De samengebalde carrière vormt een eerste verklaring voor de tijdparadox. Ze vergroot het contrast met de studententijd en met het al dan niet begeerde brugpensioen. Bovendien zijn de productiviteitsdruk, de flexibiliteit en de onzekerheid tijdens de kortere carrière aanzienlijk toegenomen. Tenslotte is de reëel gepresteerde arbeidstijd vaak hoger dan de officiële, niet alleen omwille van de gepresteerde officiële overuren, maar ook omdat bedienden en kaderleden vaak werk mee naar huis nemen of in de persoonlijke tijd permanente vorming volgen.

Tweeverdieners: rijk aan geld, arm aan tijd?

Vrouwen liggen mee aan de basis van het huidige tijdtekort en de eerste tijdparadox. Of juist gezegd, de manier waarop de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt is verlopen zonder een grondige herschikking van huishoudelijke taken of een verandering in het mannelijk arbeidsmarktmodel. Vrouwen kenden de laagste activiteitsgraad in de jaren '50. Wie het zich kon veroorloven, bleef als vrouw thuis. De mannelijke kostwinner domineerde het maatschappijbeeld. Sindsdien steeg de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt onafgebroken. Dat had niet alleen met de vrouwenemancipatie te maken: vrouwen speelden mooi in op de economische ontwikkeling waarbij er een sterke vraag naar arbeidskrachten was, zeker in de dienstensector. Een tweede inkomen was ook noodzakelijk om het zo gewenste consumptieniveau te kunnen betalen, al dan niet ondersteund door leningen. Vandaag is tweeverdienerschap in de middenklasse normaal. Alleen bij de lagere klassen blijft de arbeidsparticipatie van vrouwen nog achterop (Cantillon, 2001). Tweeverdieners hebben meestal een behoorlijk inkomen, maar de combinatie van arbeid en gezin valt velen zwaar. Terecht merkt Dominique Méda (2001) op dat in de meeste Europese landen de instituties zich na enkele decennia nog steeds niet hebben aangepast aan de massale (her)intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt. Noch de arbeidstijden, noch de verlofregelingen, noch de mogelijkheden tot kinderopvang, noch het personeelsbeleid zijn fundamenteel veranderd. De overgang van een mannelijk kostwinnersmodel met één werkende per gezin naar een situatie van tweeverdienerschap betekende een verregaande culturele schok voor de samenleving, maar die schok werd institutioneel amper opgevangen.

De gevolgen zijn voelbaar. Vele tweeverdieners zijn (relatief) rijk aan geld, maar arm aan tijd, stelt Juliet Schor (1998b). Dat

geldt zeker voor vrouwen. Emancipatie betekende de bijna veralgemeende intrede op de arbeidsmarkt, maar die verandering werkte niet door in het huishouden. De taakverdeling in het gezin wijzigde niet fundamenteel: mannen besteden iets meer tijd aan het huishouden. Voor werkende vrouwen ontstond zo een dubbele dagtaak. Tegelijk verdwijnt de tijdsbuffer in het gezin, aldus Mark Elchardus (1996a: 29-32). De huisvrouw had een grote tijdsautonomie en stelde een voorraad tijd ter beschikking waaruit de andere gezinsleden konden putten. Haar schaduwarbeid maakte de deelname aan het arbeidsproces mogelijk: ligt mijn jasje klaar, ligt mijn dasje klaar, ligt mijn boekentasje met boterhammen klaar, vader gaat naar 't werk. Vooral bij onverwachte gebeurtenissen vormde de huisvrouw een buffer. Overwerk of zieke kinderen, moeder ving de temporele schokken wel op. Bij tweeverdieners kost dit minstens enkele (mobiele) telefoongesprekken om de volgeboekte agenda's van de huisgenoten op elkaar af te stemmen. Het vermindere van de (officiële) individuele arbeidstijd ging met andere woorden samen met een ontdebbling van die arbeidstijd tussen man en vrouw. Samen overtreffen man en vrouw de 48-urige werkweek van de mannelijke kostwinner na de tweede wereldoorlog ruimschoots.

Dubbel werken als alleenstaande ouder

Echtscheiding vormt één van de individualiseringsrisico's. Het aantal alleenstaanden ligt hoog in onze risicomaatschappij. Wie geen gezinsbanden heeft, ondervindt minder belemmeringen om in zeer flexibele arbeidsomstandigheden te werken. Voor vele alleenstaanden vraagt het leven buiten de arbeid minder vaste tijds-kaders: er zijn geen afspraken met een partner, kinderen hoeven niet te worden opgepikt. Bovendien biedt het werk sociale contacten, wat soms aantrekkelijker is dan een lege

flat. Heel anders is de situatie van alleenstaande ouders met kinderen. Deze alleenstaande moeders (en af en toe vaders) verkeren in een weinig benijdenswaardige positie. Financieel hebben ze een inkomen uit arbeid nodig, waarbij het alimentatiegeld (indien correct betaald) een aanvulling kan vormen. Tegelijkertijd vragen de kinderen en het huishouden tijd en is het opgesplitste sociaal netwerk dat mee kan inspringen meestal kleiner dan bij andere gezinnen. Bovendien zijn er geen schaalvoordelen in het huishouden, geen partner om sommige taken mee te delen. Voor vele éénoudergezinnen is het woekeren met tijd én inkomen. Dat de officiële wekelijkse arbeidsduur nog nooit zo kort was, wordt dan ook door weinige éénoudergezinnen zo aangevoeld. De gezins- of huishoudensverduunning compenseert de arbeidsduurvermindering ruimschoots. De dubbele dagtaak weegt nergens anders zo zwaar.

De grens tussen arbeidstijd en vrije tijd vervaagt

Dat kortere individuele arbeidstijd samengaat met een toenemend gevoel van tijdgebrek, heeft ook te maken met het langzame vervagen van de grens tussen arbeidstijd en vrije tijd. Om te beginnen is het een te strakke scheiding. Een zwart-witopdeling tussen beide speelt in op de idee dat het leven pas in de vrije tijd begint en dat arbeid louter instrumenteel zou zijn. Vele mensen werken niet alleen voor het geld. Evenmin is alle tijd buiten de arbeidstijd zomaar vrije tijd. Een deel ervan is reproductietijd: tijd nodig om in leven te blijven en om onze arbeidskracht in stand te houden. We hebben tijd nodig om te slapen. Hier kunnen we wel een stukje van afknabbelen, maar niet eindeloos. Er is de tijd om te eten en de tijd om ons klaar te maken voor het werk. Bovendien is er tijd nodig om ons van en naar het werk te verplaatsen. In principe is dit geen arbeids-tijd, maar het is evenmin vrij beschikbare tijd.

De grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd vervaagt vooral omdat beide werelden in elkaar overlopen. De klassieke regelmaat van een '9 tot 5-job' zwakt af. Vanaf de jaren '70 is er de doorbraak van de glijdende arbeidstijd. Wie niet in ploegen werkt, beslist 's morgens, 's middags en 's avonds zelf wanneer zij of hij begint of stopt met werken. Zo spreiden we de verkeersspits. Te laat komen door files of vertraging met de trein gebeurt sindsdien in de tijd van de werknemer, niet meer ten koste van de tijd van de werkgever. Toch zijn de meeste prikklokkers maar al te blij met de vrijheid in tijd. Zo ontstaat er een schemerzone, die de ene dag wel, de andere dag geen arbeidstijd is.

Een trapje hoger op de verloningsladder zijn er geen prikklokken meer. Men veronderstelt dat met de hogere scholing de motivatie voor de job zo groot is dat controle met een prikklok niet meer hoeft. Opleiding, motivatie en een aantrekkelijke baan zorgen voor een virtuele prikklok in iedere werknemer, waarbij het aantal uren dat men presteert boven op de normale arbeidstijd de betrokkenheid weergeeft, eigen aan het niveau. Vaak gaat het om jobs waar de prestaties niet volledig aan de werkplek zijn gebonden. Een goed idee kan je overal krijgen, een rapport lees je misschien zelfs beter ver van de werkplek.

Uitwaaiende arbeidsuren vertalen zich ook in nieuwe soorten afspraken. Lunchbesprekingen zijn een oud fenomeen. Tegenwoordig is er de tijd- en geldbesparende verschuiving van een rustig lunchgesprek bij een behoorlijke maaltijd buitenshuis naar de collectieve kantoorvergaderingen met broodjes op de middag. Nog erger zijn matinale vergaderingszittingen die zweren bij ontbijtvergaderingen. Met nog een bespreking in de vooravond en een avondvergadering erbij, brengt het kaderlid-vergaderlid alleen nog de nacht thuis door.

De technologie draagt bij aan de vervaging van de grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd. Meer en meer professio-

nals genieten van het comfort van de draagbare computer en van de mogelijkheden om van overal in te bellen en berichten te ontvangen of te verzenden. Almaar meer bedrijven verwen- nen hun werknemers met draagbare computers en gsm's. Zo zijn werknemers bereikbaar en raadpleegbaar buiten de werk- tijd en buiten het kantoor. Zo kunnen ze op de trein verder werken, of thuis. 's Avonds of in het weekend kunnen ze in- bellen, hun post raadplegen of een tekst doorsturen. Ter com- pensatie kijkt niemand op van een privé-telefoon tijdens de kantooruren. Zeker voor hogergeschoolden is het werk niet gedaan om vijf uur, maar wordt het in de boekentas, in de lap- top of in het hoofd meegenomen. Hoe boeiender het werk, hoe meer iemand bij zijn job betrokken is, hoe vager de tijdsgrenzen. Levenslang leren zorgt voor een verdere uitvlakking van de gren- zen tussen van arbeidstijd en niet-arbeidstijd. Kennis veroudert steeds sneller, de vervaldatum van diploma's wordt korter. Ie- dere nieuwe upgrade van programma's en machines, van werk- wijzen en methodieken, van wetgeving of materialen vereist bijscholing. Die leertijd is er soms tijdens de job, maar vaak buiten de klassieke werkuren.

Het geleidelijk verdwijnen van de strakke scheiding tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd hoeft niet altijd problematisch te zijn. Maar het vervagen van de grens heeft een janusgezicht. Aan de ene kant betekent het voor velen het overstijgen van de bu- reaucratische '9 tot 5-job', waarbij men hoofdzakelijk werkte voor het geld en het werk van zich af liet vallen met de sirene van fabriek of de prikklok op kantoor. Van een instrumentele job werd men betrokken bij een inhoudelijk project. Bovendien is er veel meer keuzevrijheid hoe en wanneer men kan werken. De keerzijde is dat alle tijd werktijd dreigt te worden, zeker voor hoofdwerkers. Zelfs met het meest boeiende project komen dan andere zaken in de verdrukking. Een tijdje geeft dat niet, maar vaak duikt na verloop van tijd het gekende verhaal over tijd-

tekort op. Terecht vroeg Mark Elchardus (1992: 112) tien jaar terug of de vervaging van de code werktijd/vrije tijd de voorbode vormt van een vrijetijdsmaatschappij of van een prestatie-maatschappij. Het lijkt steeds meer op het laatste.

Er is dan ook stilaan een omkering van statussymbolen merkbaar. Midden de jaren '90 was een gsm een duidelijk statussymbool. Wie het zich kon veroorloven en wie het nodig had, moest wel een zekere positie hebben. Alom tegenwoordige bereikbaarheid en overal ter wereld kunnen bellen, was het ideaal. Dat ideaal wordt vandaag door zoveel mensen gedeeld, dat het amper nog status geeft. Net zoals het meten van tijd eerst bevrijdend was en nu soms verknechtend wordt, geldt hetzelfde voor gsm's. De nieuwe luxe is vandaag juist niet altijd en overal bereikbaar zijn. Laat een medewerker of collega de zaak maar oplossen. Laat anderen 's avonds, in het weekend of tijdens de vakantie bereikbaar zijn. Wie het zich kan veroorloven, verovert opnieuw tijd voor zichzelf en doorprijkt de mythe dat we altijd en overal bereikbaar moeten zijn. Men probeert opnieuw een (soms minimale) scheiding tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd te veroveren.

Ook vrije tijd werd prestatietijd

Zelfs met het vervagen van de grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd hadden we nog nooit zoveel vrije tijd. Toch hebben we voortdurend het gevoel dat we tijd tekort hebben. Een laatste verklaring is dat mensen vandaag heel anders omspringen met vrije tijd. Het behoort nog amper tot onze cultuur om enkele uren niets te doen, tenzij dan voor de televisie, voor wie te uitgeput is om andere dingen te doen. Anderen willen in de vrije tijd zoveel mogelijk doen, eens het werk en de huishoudelijke taken gedaan zijn.

Vrije tijd werd ongemerkt prestatietijd. We 'moeten' nog

zoveel. Vooral welgestelde landgenoten zijn consumptie-omnivoren geworden, stelt de Nederlander Wim Knulst (1992: 20). Tijd en geld worden over meer zaken uitgesmeerd. Mensen haasten zich om het begin van de dagelijkse soap, de film of het nieuws op televisie niet te missen. Er is de krant om te lezen. Straks is er de sportclub of de fitness: we moeten aan onze conditie werken. Om acht uur vanavond is er een repetitie of een vergadering, van de muziek- of theatergroep, het buurtcomité, de oudervereniging, de actiegroep, de parochiale werking, de loge, de vakbond of de politieke partij. We moeten deze film nog zien en die video nog halen. We moeten die theater- of dansvoorstelling nog meemaken. We hadden al maanden terug kaarten besteld voor een nu ongelegen moment. Die tentoonstelling loopt nog maar twee weken. Alleen al het overzicht in de cultuur- en vrijetijdsbijlagen van de kranten biedt uren lectuur om mensen te informeren waar ze allemaal niet heen raken. Op basis van die artikels praten mensen urenlang over de films of toneelvoorstellingen waarvan men zegt dat ze de moeite waard zijn om te gaan kijken of die boeken waarvan men schrijft dat je ze zou moeten lezen. Helaas ontbreekt meestal de tijd.

Ook de kinderen mogen en moeten van alles na schooltijd en na de huistaak, soms een hele agenda vol. Na de naschoolse opvang hebben ook zij met regelmaat de sportclub, de muziekles, de tekenacademie, de jeugdbeweging of bijles. Om het tijdsmanagement van vader en moeder op de proef te stellen, zijn er bovendien de meer onverwachte, soms eenmalige evenementen: een feestje bij vrienden of de eerste kinderfuif waarnaar ze nog worden gebracht en vooral opgehaald.

Zelfs de vakantie raakt vol gepland. Of juist, de vakanties: één lange vakantie heeft plaats gemaakt voor een middellange en enkele kortere uitstappen. Dit jaar eerst enkele dagen skiën, dan een grote reis en nog een korte citytrip tussendoor. Vakan-

tietijd wordt verplaatsingstijd. Wil u een reis rond de wereld in 80 uur? Vakanties moeten steeds verder van huis zijn, de platgetreden paden voorbij en daarbij steeds nieuwe paden plat-tredend. Meer exotische bestemmingen betekenen verder, dus ook langer vliegen of rijden. Bovendien worden vakanties eerder korter dan langer. Soms wordt de verhouding haast absurd: een hele nacht racen om een verlengd weekend te skiën, om dan 's nachts terug te rijden. De kick om er even, kort en snel, tussenuit te knijpen, vaak met gigantische files op weg naar de ski-oorden. Ondertussen is in onze haastmaatschappij zelfs vakantiestress geen contradictio in terminis meer. Reisverzekeraars weten dat de eerste dag van de vakantie het risico van hartaanvallen het hoogst is: de rush op het werk om alles afgewerkt te krijgen voor de vakantie, alles inpakken, niets vergeten en dan de auto in naar het warme zuiden of de koude sneeuw, urenlang, dag en nacht, met of zonder file, de zenuwen gespannen. Geen dag mag verloren gaan, de vakantierush is begonnen.

Echte vakantie is niet meer weten welke dag het is. Het is de tijd verliezen omdat het strakke en gestructureerde tijdsverloop er minder toe doet. In feite raken we een beetje gedesorïenteerd. We staan open voor andere ritmes en tijdsstructureeringen. Hoe vaak lukt dat nog in de korte en versnipperde vakanties? Hoe meer verplaatsingen en hoe meer planning, hoe minder we ons ook op vakantie kunnen veroorloven de tijd kwijt te raken. Daarbij blijven we ondanks de afstand dichtbij en bereikbaar dankzij kranten, gsm's en televisie op de kamer tot zelfs computerverbindingen en mailberichten. We moeten nog zoveel, ook in de vakantie. Draaide vrije tijd dan niet om ont-moeten?

Ook de individualisering maakt de vrije tijd voor velen tot prestatietijd. Mensen hebben de kans maar ook de plicht hun eigen biografie te schrijven, iedere dag weer. Dus moeten we werken aan onszelf en aan onze levensstijl. Voor de ene gaat het

om te lezen boeken of te consumeren cultuur, voor de andere is het werken aan het eigen lichaam: tijd om te gaan joggen, daarna moeten we nog naar het fitnesscentrum. Welke kledingstijl ontwikkelen we voor onszelf? Hoe kiezen we onze rolmodellen in de vorming van een eigen ik en hoeveel tijd besteden we daaraan?

Het commerciële aanbod aan vrijetijdsactiviteiten neemt hand over hand toe, de vrijetijdsindustrie is een groeisector bij uitstek. Voortdurend moeten kiezen uit een haast onbeperkt aanbod met een te beperkte tijd, om voor sommigen van de noodzakelijke financiële middelen maar te zwijgen. Levenssnelheden nemen toe. Wie het het drukst heeft op het werk, heeft het vaak ook nog eens het drukst in haar of zijn vrije tijd. Wie het niet maakt in zijn werk, stelt de Nederlands-Vlaamse arbeidssocioloog Albert Mok (1994), slaagt evenmin in zijn vrije tijd. Onze vrije tijd is dus geen tijd meer om niets te doen, het is geen ongeplande of onbezette tijd. Er is een verdichting van de tijd: we doen meer in ieder uur vrije tijd (Breedveld & Beckers, 2001: 78). Door de vele activiteiten die we kort willen doen is vrije tijd ook versnipperde tijd geworden. Tijdsdruk slaat toe in die versnipperde vrije tijd; deze wordt minder vrije tijd.

Op zoek naar tijd

De evolutie naar een samengebalde carrière, de toename van het aantal tweeverdieners en éénundergezinnen, het vervagen van de grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd en tenslotte de evolutie van vrije tijd tot prestatietijd verklaren de eerste tijdparadox. Zo wordt het begrijpelijk dat de individuele officiële arbeidstijd sinds de industriële revolutie nog nooit zo kort was, maar we toch met het gevoel van een ongekende tijdsschaarste leven. Kortere individuele arbeidstijd betekent niet noodzakelijk meer tijd of meer echt vrije tijd. Dat is mooi om weten, maar

daarmee hebben we nog niet meer tijd. De klok terugdraaien is even onmogelijk als onwenselijk, of wil u opnieuw een maatschappij waarin er slechts één kostwinner is per gezin, waarin u iedere dag van 9 tot 5 werkt en in de vrije tijd haast niets meer doet? Wenst u voltijds bezig te zijn met huishoudelijke taken? Nee toch? Dus zoeken we andere oplossingen. Mensen willen tijd besparen om eindelijk weer tijd te hebben of om tijd te hebben voor andere activiteiten. We gaan op zoek naar de verloren tijd. De jacht naar tijd en tijdsbesparing vormt een obsessie voor vele gejaagde loontrekkers en zelfstandigen in de 21ste eeuw. Tijdsbesparing vormt ook een schitterend verkoopargument. Want als je nu eens tijd kon kopen...

Machines geven tijd

Zo zijn er machines die tijd kunnen maken. Preciezer gezegd, wanneer we bepaalde taken door machines laten doen, komt er tijd vrij voor andere zaken. Het hele gamma aan keuken- en huishoudtoestellen zou het mogelijk moeten maken minder tijd aan het huishouden te besteden. De afgelopen decennia kocht de Europeaan was- en vaatmachines. Omdat het veel te lang duurt voor de was droog is of deze teveel plaats inneemt, kwamen er droogkasten. We kochten mixers en keukenrobots. Inkookpotten maakten plaats voor diepvriezers voor kant en klare maaltijden, die worden opgewarmd in microgolfovens. Het elektrabudget en de elektriciteitsfactuur stegen met iedere tijds-winst en comfortverhoging.

Ook op andere domeinen proberen mensen het toenemend tijdtekort met allerlei toestellen op te vangen. De video maakt het mogelijk dat éne programma dat we echt niet willen missen op te nemen als we niet thuis zijn, of net dat andere onmisbare programma te bekijken. Ondertussen groeit de stapel nog te bekijken videobanden langzaam maar zeker. Het antwoord-

apparaat en de voice-mail nemen boodschappen aan als we er niet zijn, want we zijn graag altijd en overal bereikbaar. Hoe dan ook, spreek na de biep, we bellen u terug als we tijd hebben. Die ene taak die nog moest worden afgewerkt of dat ene mailtje doorgestuurd, dat doen we dan thuis wel achter de computer. Dankzij een nieuwe supersnelle modem en een speciale lijn gaat het bijna zo snel als op het werk. Het kleine scherm van de gsm is misschien minder handig om mails te lezen, maar we kunnen het tenminste overal, op elk dood moment of in iedere rij: in de supermarkt, op het treinperron, op de trein of in de file.

Al deze toestellen worden aangeprezen als comfortverhogend en tijdsbesparend. We zijn er aardig aan gewoon geworden. Maar hebben we wel tijd bespaard? In veel gevallen hebben we veeleer tijd verschoven. De vaatwasser inladen gaat sneller dan afwassen, maar moet ook nog worden uitgeladen. Keukenrobots creëren de nodige afwas-, montage- en demontagetijd. Ieder van de toestellen heeft een lange handleiding, die we al dan niet lezen. Maar weet u zonder handleiding hoe de video voor de rest van de week te programmeren? Kent u zonder handleiding al de tijdsbesparende lay-outopties van uw tekstverwerkingsprogramma? Dus lezen we urenlang handleidingen, of gebruiken we de helft van de ongetwijfeld tijdsbesparende opties niet.

Achterliggend is er tenslotte nog één belangrijk en zelden meegerekend tijdsbudget: de tijd die we moeten werken om het geld te verdienen om al die toestellen te kopen. Wie na een echtscheiding opnieuw een woning moet inrichten en geen beroep kan doen op dubbele toestellen uit zijn vriendenkring, weet maar al te goed dat het een hele investering vergt. Enigszins provocerend berekende Ivan Illich ooit dat je te voet sneller was dan met de wagen, als je met een doorsnee inkomen alle tijd rekende die je moest werken om die wagen te betalen, de tijd

die je nodig had voor garage en autocontrole, of voor het wachten aan het tankstation, en de werktijd om ook die facturen allemaal te betalen. Illich (1980: 47) stelde vast dat tegenwoordig mensen een aanzienlijk deel van de dag werken om de verplaatsingen te betalen naar hun werk. Dezelfde redenering geldt voor veel huishoudtoestellen, waar we volgens de Zweedse fysica Bodil Jönsson (1999: 16) de zogenaamde tijds winst vaak betalen via de arbeidsinspanningen die nodig zijn om onze tijdsbesparing te kunnen kopen. Dergelijke denkoefeningen zijn theoretische provocaties. We kunnen noch willen alles te voet doen. Evenmin zullen er veel mensen ervan dromen om opnieuw alles met de hand te moeten wassen. Maar de vele machines besparen niet alleen tijd, ze kosten ook energie, geld en tijd. Alleszins blijft ondanks (en ten dele juist dankzij) onze comfortabele omgeving vol elektra de tijdsdruk bestaan. Dus proberen we ook op andere manieren tijd te sparen.

Mensen kopen tijd

Een tweede strategie van tijdsbesparing bestaat erin meer taken uit te besteden. Doe niet vandaag wat je morgen (betalend) door een ander kan laten doen, is het motto van wie het zich financieel kan veroorloven. Hierbij denkt iedereen aan de poetsvrouw die in het zwart werkt of via een Plaatselijk Werkgelegenheidsagentschap. Een enkeling beschikt over een tuinman. Maar de uitbesteding gaat veel verder. Werken wordt voor ouders pas mogelijk dankzij de voor- en nabewaking (het woord alleen al...) op school, de crèches, de kinderopvang via een onthaalmoeder of de grootouders, de babysit 's avonds en in de weekends, de speelpleinwerking of het taal-, sport of jeugdbewegingskamp in de vakantie. Aan de andere kant van de leeftijds-piramide is de zorg voor zieken en ouderen in belangrijke mate geprofessionaliseerd. Het uitgebreide gezin evolueerde tot een

kerngezin. Zorgbehoevende ouderen kunnen eerder terecht in professionele rusthuizen dan bij familieleden op actieve leeftijd, want zij moeten beschikbaar zijn voor en kiezen veelal voor de arbeidsmarkt.

De tijd die we besteden aan onze job wordt ook elders gecompenseerd. We laten ons steeds meer voeden, op school en werk, met een warme maaltijd uit de grootkeuken of een dagschotel 's middags. De brooddoos wordt 's morgens niet meer gevuld, want dat kost te veel tijd. Dus schuiven we 's middags met zijn allen aan voor een broodje. De laatste tien jaar kenden de broodjeszaken een ongekende groei en ook de meeste slaggers en bakkers verkopen nu belegde broodjes. Toch blijft het iedere middag aanschuiven. Als er helemaal geen tijd is, bestaan er de vele fastfood-tenten of kan je bellen voor een pizzaman. Met de scooter arriveren pizza, afhaalchinees, kip of andere maaltijden aan huis, op alle uren van de dag en de nacht. Ook thuis gaat het meer om maaltijden kopen dan om maaltijden koken. De diepvriesafdeling van de supermarkt groeit, maar krijgt concurrentie van verse kant en klare maaltijden, nu ook in handige eenpersoonsporties voor alleenstaanden of voor huisgenoten, wanneer de uiteenlopende tijdsritmes het niet toelaten om nog samen te eten. Dan meldt de gele post-it of het antwoordapparaat 'schat, ik ben later thuis vanavond. Het eten staat in de koelkast of diepvries, zes minuten in de microgolf. Liefs...'

De laatste jaren stijgt ook het aantal klusjesdiensten. Eerst ontstaan in de sector van sociale tewerkstelling om laaggeschoolden een baan of opleiding te geven, groeit het verder uit en experimenteren sommige bedrijven naast kinderopvang nu ook met strijk- en boodschappendiensten. De logica is steeds dezelfde: tijd winnen en tijd kopen door taken uit te besteden. Individuen doen aan *privé-outsourcing*, soms zelfs van persoonlijke kerntaken.

De strijd om tijd laat zich echter niet zomaar winnen. Heel wat bedrijven schuiven een deel van de productietijd of dienstverleningstijd door naar de consument. Het voordeel van zelfbediening is dat men niet op de dienstverlener moet wachten en dat het vaak op alle uren van de dag kan. De cliënt wordt ongemerkt deel van de organisatie en verricht taken die vroeger voor haar of hem werden verricht. Zo zijn de meeste supermarkten volledige zelfbedieningsbedrijven geworden. Het brood mag u tegenwoordig zelf snijden. Met de zelfscanner is de kassa bijna overbodig geworden. Tankstations huldigen al langer een zelfbedieningsconcept. Ikea verschuift zelfs de productie naar de woonkamer: tegenover de (iets) lagere financiële kostprijs betaalt u in tijd door zelf uw meubels te monteren. Met selfbanking kan u op alle uren zelf doen wat vroeger een bankbediende voor u deed. De rijen wachtenden aan het loket zijn vervangen door files aan de geldautomaten. Bij tal van call-centers mag u door een druk op toets één zelf de verwerkingstijd voor het bedrijf inkorten. Ondertussen moet de consument wel tijd maken voor lange (en meestal ook dure) inbelprocedures. Al deze voorbeelden geven aan dat niet alleen individuen op zoek gaan naar tijd. Ook bedrijven doen dit en schuiven hun winstgevende tijdsbesparing af op de consument. Omdat die liever zelf actief bezig zijn dan even te moeten wachten, lijken beide partijen vaak tevreden. Maar het kost ons wel tijd.

Algemeen winnen we tijd door tijd te kopen. We vergeten echter dat niet iedereen de financiële middelen heeft om zich te laten dienen. Het gevaar voor een nieuwe dienstbode-economie groeit, een *upstairs-downstairs* met rijke tijdsarmen aan de ene kant en geldarmen aan de andere kant. Verder zijn er grenzen aan de uitbesteding: niet iedere professionele dienst kan dezelfde kwaliteit bieden als persoonlijke zorgverlening. Maar vooral: de vrijkomende tijd lijkt zo weer ingevuld met professionele of vrijetijdsactiviteiten. Misschien vormt beter plannen

van al wat we willen het sluitstuk om eindelijk weer tijd te hebben.

Mensen maken tijd

Efficiënter met tijd omgaan en beter plannen: hier komen we op het terrein van de tijdsmanagers en de planningsgoeroes. We kunnen onze tijd en de vele taken immers gewoon beter plannen. Het gaat dan niet alleen om de coördinatie van wat wordt uitbesteed, het draait ook om de organisatie van de eigen activiteiten. Hoe organiseert u uw werk? Hoeveel lege momenten laat u niet verloren gaan? Hoeveel tijd verliest u iedere dag weer met overbodige handelingen of verkeerde combinaties? Beter plannen betekent leren combineren. Wie doet wanneer boodschappen of haalt de kinderen op? Als we op weg naar plek X even omrijden langs plek Y, dan kunnen we boodschap Z combineren met uitstap Q. U vult zelf de combinaties van de dag maar in. Stilaan zijn we uitgegroeid tot planbureaus van ons eigen leven, de managers die het teveel aan taken en activiteiten zo optimaal mogelijk proberen te realiseren in een te krappe hoeveelheid tijd. Zolang de wagen niet in panne valt, de kinderen niet ziek worden, de overuren niet te lang duren of de files niet te lang worden, lukt dat ook vaak. Ruimte om onverwachte gebeurtenissen op te vangen is er echter niet meer.

Samen met een betere planning leren we om allerhande zaken tegelijkertijd te doen. *Multi-tasking* vormt het sleutelwoord. Als haast het gaspedaal is, dan is multi-tasking een versnelling hoger schakelen, stelt James Gleick (2000: 181) in zijn boek *Steeds sneller*. We leven in een wereld van toenemende gelijktijdigheid: meer en meer zaken gebeuren op hetzelfde moment. Die gelijktijdigheid organiseren we ook in ons eigen leven. We luisteren 's ochtends naar het nieuws in de badkamer, zetten de ontbijttafel terwijl de koffie doorloopt, ontbijten ter-

wijl we de ochtendpost of de krant doornemen. De professionele filerijders luisteren niet alleen naar de radio; sommigen scheren zich in de file, ontbijten of beginnen al te telefoneren. Mobiel bellen haalt je even uit de file... De trein is een ideale plek om te beginnen lezen of om al een aantal mails op een draagbare computer te behandelen. Sommige telefoongesprekken in een volle treinwagon zijn op het randje af gênant. Op het werk winnen we enkele seconden door eerst de computer op te starten en pas dan de jas uit te doen of de post te openen, terwijl het veel te trage opstartprogramma loopt. Tegelijkertijd telefoneren en de e-mails doornemen of zelfs beantwoorden kan soms aardig lukken. Eigenlijk doen sommigen dankzij de mobiele telefoon zowat alles al telefonerend.

Er zijn ook andere combinaties, zoals strijken en televisie kijken of de krant lezen met de televisie aan. De borst geven en een tijdschrift of boek lezen. De twee minuten om in de microgolf een tas water voor thee op te warmen, volstaan net om enkele planten water te geven of om de kamer op te ruimen. Steeds meer Nederlanders kijken televisie tijdens het eten: meer dan één op vijf van de alleenstaanden, zo'n 15% van de samenwonenden zonder kinderen en 10% van de gezinnen met kinderen (Van den Broek, e.a. 1999: 172).

We laten geen moment verloren gaan en leren steeds beter te plannen, iedere seconde te gebruiken en als het kan tweemaal of driemaal. We verdelen onze aandacht over verschillende activiteiten, die vroeger na elkaar, maar nu liefst gelijktijdig gebeuren. We zouden het liefst twee levens hebben en sommigen beginnen er aardig in te lukken dat binnen één leven te volbrengen. De tijdsmanagers en planningsgoeroes laten ons lijstjes maken met taken die we nog allemaal moeten doen. Ze leren ons orde hebben om geen tijd te verliezen aan zoekgeraakte sleutels of verloren takenlijstjes. Met duizend-en-twee wondermiddeltjes en tips kunnen we binnen dezelfde 24 uur nog net

iets meer doen. We volgen hun instructies bewust of onbewust. Maar waarom hebben vele mensen als tijdsgoeroes of als tijdsmanagers van hun eigen leven dan toch nog tijd tekort? Er loopt slechts een flinterdunne lijn tussen 'meer doen in minder tijd' en haast, stress en tijdgebrek (Broekman, 1999: 35). Dat heeft alles te maken met de tweede tijdparadox, die crucialer en ingrijpender is dan de eerste.

Een tweede tijdparadox

We kopen tijdbesparende machines, kopen tijd van anderen, plannen ons leven meer en beter en doen zoveel mogelijk zaken tegelijk. Toch stuiten we na verloop van tijd op de tweede en meer fundamentele tijdparadox: hoe meer tijd we besparen, hoe minder we er lijken te hebben (zie ook: Beckers, 1995: 88). Het gaat met tijd zoals met de zandkorrels in de parabel in zovele huwelijksmissen. Neem de zandkorrels in de hand en probeer ze in je hand te houden. Hoe krampachtiger je dat probeert en je hand dichtknijpt, hoe minder zandkorrels er overblijven. Gaan we niet op dezelfde manier om met tijd?

De objectieve tijd

Cruciaal daarbij is het onderscheid tussen de objectieve tijd en de subjectieve beleving ervan. De objectieve tijd is diegene waarover we het gemakkelijkst communiceren. Het is de meetbare tijd, onze kloktijd. De Nederlandse socioloog Harry Kunne-man (1996: 303) noemt de planbare en berekenbare kloktijd prestatietijd. Het zijn de uren waarop de treinen rijden, de school begint, er nieuws op radio of televisie is. Het zijn de prikklokken die aangeven hoe lang mensen op het werk hebben doorgebracht en er de vakkundige boekhouding van bijhouden. Het is de lengte van een voetbalmatch, met een marge

van toegevoegde tijd. De ultieme grens vormen de 24 uren waarover we op een dag beschikken, de 1440 minuten of de 86.400 seconden van de dag. Het zijn de 7 dagen op een week, de 52 weken in een jaar. Dit zijn de objectieve grenzen, de tijds-grenzen zoals we die binnen onze cultuur hebben afgesproken.

Aan deze tijd herinneren ons overal de horloges en klokken. Het is de dwingende tijd voor wie hem volgt. De trein is (meest-al) onherroepelijk vertrokken. Het toegelaten deficit op de prik-klok is beperkt. De deadline is duidelijk. Deze tijd is hard, meetbaar, vergelijkbaar, uitwisselbaar, tastbaar. Hierbinnen moeten we al onze activiteiten plannen. Hoelang slapen we, eten we, vrijen we? Hoelang werken we, winkelen we, wachten we? Hoelang surfen we, bellen we, mailen we? Hoelang zappen we, poetsen we, lezen we? Hoeveel taken schuiven we door naar de volgende dag, de volgende week, de volgende maand, als we tijd hebben? Hoe hoog is de stapel verouderde nog te lezen tijdschriften, de terzijde gelegde zo-interessante-artikels-uit-de-krant-dat-we-daar-toch-eens-rustig-de-tijd-voor-moeten-maken? De besteding van deze objectieve tijd wordt gemeten in de tijdsbudgetonderzoeken, in Nederland vijfjaarlijks door het Sociaal en Cultureel Planbureau (Van den Broek, Knulst & Breedveld, 1999), in Vlaanderen eerder sporadisch (Glorieux, e.a., 2001). Hoeveel inzicht dergelijke tijdsbestedingsdata ook leveren over de tijdsbesteding van mensen, ze laten minder toe in te gaan op de inspanningen en kosten die mannen en vrouwen zich moeten getroosten om versnellende collectieve ritmes in individuele routines in stand te houden (Vinken & Ester, 2001: 22).

Deze objectieve tijd proberen we te winnen als machines werk overnemen, op voorwaarde dat ze het werk verlichten en meer tijd creëren. Het is deze tijd die vrijkomt wanneer we taken uitbesteden, wanneer we beter plannen, wanneer we verschillende zaken tegelijk doen. Het is in deze objectieve tijd dat

we nog nooit zoveel verschillende activiteiten hebben gecombineerd, waarin we even actief bezig zijn als een mierenhoop op speed. De echte activiteitsgraad is niet de participatie aan de arbeidsmarkt, maar het aantal activiteiten die mensen in en buiten hun arbeidstijd vervullen. We moeten nog zoveel doen. We willen meer én meer én meer doen, en we doen al zoveel. We hebben nog nooit zoveel gedaan. We zijn meer dan ooit bezige bijen geworden. ‘We blijven bezig,’ schreeuwt Raymond van het Groenewoud.

De subjectieve tijd

Tegenover die objectieve, harde, meetbare en dwingende tijd is er de subjectieve tijd, de tijd zoals we die beleven. Een zelfde lesuur kan voorbij zijn voor we het beseffen, wanneer de lesgiver ons boeit. Maar dezelfde 50 minuten duren een eeuwigheid wanneer de boodschap of de boodschapper ons niet raken. Een voetbalmatch kan opzwepend en kort zijn, of zich oeverloos en ongeïnspireerd blijven voortslepen op het middenveld. Een werkdag kan voorbij vliegen wanneer het werk ons boeit, de besprekingen met collega’s interessant of de motivatie hoog zijn. Anderen tellen de uren af bij werk dat ze niet graag doen, in afwachting tot het ‘echte leven’ begint. Is het al zo laat, schrikt de gastvrouw of heer plots wanneer er vrienden op bezoek zijn. Subjectieve tijd overstijgt soms de dwingende greep van de wijzers van de klok, tot het tijdssignaal ons weer in het ritme van de wereld brengt. Harry Kunneman (1996: 303) spreekt van betekenis tijd. Een betekenisvol moment duurt soms maar een seconde, maar werkt dagen door. Deze betekenis tijd is gekenmerkt door openheid: hij kan gevuld worden, maar dan met zingeving. Die zin-geving is zowel het geven van een betekenis als het geven van ‘goesting’. Momenten worden op die manier opgenomen in een context, in een levensverhaal, in een zin.

In deze subjectieve tijd speelt de tweede tijdparadox. Onze objectieve tijd zit vol, soms barstensvol. We proberen voortdurend tijd te sparen en slagen daar nog aardig in ook. We plannen en herplannen, combineren en herstructureren onze tijd, onze schema's, onze agenda's. Hoe meer objectieve tijd we rationaliseren en besparen, hoe minder subjectieve tijd we lijken te hebben. We maken en optimaliseren de objectieve tijd, die onmiddellijk opgaat aan nieuwe of uitgestelde activiteiten. Het is in deze subjectieve tijd dat we soms het gevoel hebben een week of meer achter te staan in ons eigen leven. We proberen meestal vruchteloos die tijd in te halen. We slepen een eindeloze nog-te-doen-lijst van tijdsmanagers achter ons aan, met professionele deadlines (het woord alleen al...) en huishoudelijke taken, met te bellen personen of niet-te-vergeten-berichten voor de partner. Onderaan het lijstje staan de met schuldgevoel beladen nog te maken afspraken met vrienden of familie, of ter herinnering, een moment tijd voor onszelf. We hollen en economiseren onze objectieve tijd als volgzame individuen in een verder versnellende samenleving. We hebben een hekel aan tijdverlies, we zijn voortdurend op zoek naar de verloren tijd. We meten, calculeren, optimaliseren, economiseren. Juist daarbij verliezen we onze subjectieve tijd: de écht vrije tijd, die niet vol gepland is met werk- of vrijetijdsactiviteiten, maar die zelfs – o heiligschennis van de god der efficiëntie – tijd kan zijn om niets te doen.

De subjectieve beleving van onze tijd verklaart ook het verschil tussen zogenaamde langzame en snelle mensen. De capaciteiten van mensen om tijd te rationaliseren, te plannen of efficiënt in te zetten verschilt enorm. Sommigen hebben met een halflege agenda al het gevoel dat ze zichzelf voorbij hollen; anderen combineren schijnbaar moeiteloos velerlei taken en hebben nog de tijd om van hun leven te genieten. Individueel tijds- en onzekerheidsmanagement worden met de dag vitalere vaar-

digheden om te overleven in de risicomaatschappij, om zelf greep te houden op de eigen tijd binnen een versnellende samenleving.

Het gaat echter niet om de prestaties van de snelleren of de achterstand van de trageren. De vraag is wat er ondertussen met de gemiddelde Vlaming of Nederlander gebeurt. Of iets preciezer, hoe evolueert het tempo van onze samenleving? Crescendo. Wanneer mensen het gevoel hebben dat ze leven in een tijd waarin er geen tijd meer is, dan groeit onze omgang met tijd uit van een persoonlijk tot een maatschappelijk probleem. De voortdurende versnelling roept tegenreacties op, niet alleen van diegenen die het tempo moeten lossen. Tijd besparen levert in het begin meer tijd op, wat we aanvoelen als een toename van de levenskwaliteit. Maar de oplossing keert zich stilaan tegen ons: in plaats van meesters over onze tijd te zijn, dreigen we opnieuw de slaven ervan te worden. Snelheid en tijdsbesparing gaan ten koste van kwaliteit.

Groeiende behoefte aan onthaasting

OPZIJ, OPZIJ, OPZIJ. MAAK plaats, maak plaats, maak plaats. *We hebben ongelooflijke haast. Opzij, opzij, opzij, want wij zijn haast te laat, we hebben maar een paar minuten tijd. We moeten rennen, springen, vliegen, duiken, vallen, opstaan en weer doorgaan. We kunnen nu niet blijven, we kunnen nu niet langer blijven staan. Een andere keer misschien...?* Herman Van Veen zong er al over in 1979, op een moment dat er nog relatief weinig onderzoek bestond over het schaars worden van tijd. Bijna een kwarteeuw later gaat alles nog sneller.

De toenemende snelheid waarmee we leven heeft vaak iets aantrekkelijks. Het dominante verhaal blijft dat sneller beter is. Snellere vliegtuigen, snellere treinen, snellere auto's (die nutteloze snelheden kunnen halen op wegen met terechte snelheidsbeperkingen) om ons sneller te verplaatsen. Kortere wachttijden op luchthavens, aan loketten of aan tram of bus. Kortere wachttijden op het internet. De keerzijde is dat producten snel-

ler verouderen, waarbij modetrends en gebrek aan duurzaamheid een kunstmatige veroudering in de hand werken. De omloopsnelheid van goederen neemt iedere dag toe. Kennis raakt sneller achterhaald, de halfwaardedatum van diploma's wordt steeds korter. De risicomaatschappij is een snelheidsmaatschappij, waarbij de middelpuntvliedende kracht de trageren naar de rand slingert.

Snelheid kost kwaliteit

We zijn zo behept met snelheid dat we te gemakkelijk de nadelen vergeten. De snelheidsverdwazing gaat even zo vaak ten koste van kwaliteit in een rusteloze risicomaatschappij. Nemen we reizen: we razen in een roes doorheen of over landschappen en zeggen dan dat we er geweest zijn. Een week naar Afrika of naar Turkije, enkele dagen gaan skiën of een driedaagse citytrip naar New York. Eén dagje *christmas-shopping* met de hogesnelheidstrein naar Londen of met de bus naar één of andere Duitse kerstmarkt. Sommige bedrijven verrassen en 'verwennen' hun kaderleden of sterkste verkopers met een ééndaagse trip naar de poolcirkel of de woestijn. *Been there, done that*. De verplaatsing duurt soms langer dan de gebeurtenis waarvoor we ons verplaatsen. Het is meer verslaafd zijn aan verplaatsing dan reizen. We laten ons in vervoering brengen, letterlijk. De snelheid is vaak evenredig met de oppervlakkigheid. Reizen in de zin van een stad of streek geleidelijk ontdekken, ontsluitieren, in dialoog met de mensen, de architectuur, de geschiedenis of de natuur gaan, dat schiet er vaak bij in. Daar is geen tijd voor. We moeten nog zoveel zien. 'Kijkt u allemaal even naar links. En nu naar rechts. Ik dank u voor de aandacht voor deze twee uur durende rondleiding en hoop dat u een mooi beeld overhoudt van onze binnenstad. U hebt nog één uur om deze plek op eigen kracht te bezoeken en souvenirs te kopen. Dan vertrekken we naar onze volgende halte.'

Het duidelijkst zijn de negatieve gevolgen van snelheid op het werk. Kan u dit afwerken tegen gisteren? België en Nederland kennen een zeer hoge productiviteit per werknemer. Dat heeft te maken met een gerichte inzet van machines en kapitaalgoederen, met een goed management, met goede werkrachten en een sterk arbeidsethos, maar ook met een ontzettend hoge werkdruk. Of het nu de snelheid van de lopende band is, het aantal wachtenden aan het loket of aan de kassa, of het aantal dossiers per bediende, steeds vaker wordt op de laatste rustpauzes beknibbeld. *Ici, il n'y a que les citrons qui ce presse*, hangt achter de toog van menig café. Ondertussen lopen de obers zich de benen van onder het lijf om de klanten tevreden te houden. De sticker hangt er uit vroegere tijden of als een stil protest tegen de werkdruk. De toegenomen snelheid van werkprocessen veroorzaakt stress en andere gezondheidsklachten bij de werkenden. De stijgende productiviteit is alleen maar haalbaar door de druk op werknemers te verhogen en de iets minder snelle, minder productieve of minder verstandige werknemers aan de kant te schuiven. Snelheid staat hier bij uitstek haaks op kwaliteit van de arbeid.

De roes van snelheid en activiteit houdt velen wakker, ook 's nachts. De stress van een lopende band die net iets sneller draait dan het tempo van sommige arbeiders maalt ook 's nachts nog door in het hoofd, even hallucinant maar minder luchtig dan in Chaplin's *Modern Times*. Anderen nemen slaappillen omdat hun lichaam nog een shift achterstaat en de laatste shiftwissel nog moet verwerken. De deadline van een rapport houdt mensen wakker. Of de avondvergadering begint als een film in het hoofd aan een tweede voorstelling. In plaats van schaapjes tellen sommigen alle dingen die ze de volgende dag nog allemaal willen doen; echt rustgevend is dat zelden. Alles gaat sneller, alleen sneller slapen lukt niet zo goed. De tijd om over te schakelen van snelheid naar slaperigheid duurt velen te lang. Te

veel en te lange activiteiten vragen een afbouwtijd. Wanneer die ontbreekt, starten de slaapproblemen en bouwen we een slaapttekort op. Of we proberen onze hersenen te omzeilen: één glas voor het slapengaan (maar je kan die fles toch niet half laten staan...), een natuurlijke thee met valeriaan of slaappillen op doktersvoorschrift. Wie zou er wakker liggen van een maatschappelijke versnelling meer? Tot de tijdsbenjii uitgerekt raakt, door te veel stress, een te hoge werkdruk, te weinig slaap, te weinig tijd. Eén stap verder is er de burn-out. Het huidige werkklimaat en onze leefwijze – vooral het hoge tempo en de hoge eisen die we aan onszelf stellen – vormen de voedingsbodem voor wat Annegreet van Bergen (2000: 113) het *uitputtingsyndroom* noemt.

Het verdringen van ‘trage vragen’

De toenemende snelheid in onze maatschappij en in ons leven dreigt ook tot oppervlakkigheid te leiden, waarbij enkel het hier en nu centraal staat. In een snelheidsroes heeft het verleden weinig waarde. Volgens de Nederlandse socioloog en filosoof Harry Kunneman (2001: 13-17) leidt de voortdurende versnelling in onze ‘technopolis’ tot een ‘verdringing van de trage vragen’. Trage vragen zijn zingevingsvragen. Ze hebben betrekking op existentiële thema’s, zeg maar vragen over leven en dood, ziekte en lijden, liefde en trouw, zorg voor partners en kinderen of vragen over engagement. Het zijn trage vragen omdat ze geen onmiddellijk antwoord kunnen krijgen. Het zijn geen mailberichten die je direct van een antwoord kan voorzien. Velen zijn zo druk bezig met de mails, de beleggingen, de carrière en met mee te hollen met de drukte, dat er geen tijd of ruimte rest voor deze vragen. Vaak komen we niet meer tot rust, letterlijk noch figuurlijk. We leven in een rusteloze versnelling, waar dergelijke trage vragen geen plek krijgen. In Vlaanderen plegen per

dag drie mensen zelfmoord. Zelfmoord zorgt voor het tweede hoogste aantal 'verloren potentiële levensjaren' van alle doodsoorzaken in de leeftijdsgroep tussen 15 en 64 jaar. De Vlaamse Centra voor Geestelijke Gezondheidszorg zagen in de jaren '90 het aantal mensen in behandeling met één derde toenemen (APS, 2001: 108-109). Ook gebruik van medicatie als kalmeer-middelen, pepmiddelen en antidepressiva stijgt.

Dit voortdurend verdringingsproces wreekt zich op sleutel-momenten in het leven. Bij het overlijden van een dierbare voelen mensen zich soms schuldig omdat ze meer tijd hadden willen uittrekken om haar of hem te zien de laatste maanden. Nu is het te laat. Het is het verhaal van zich schuldig voelende afwezige moeders of vaders, die op een dag schrikken hoe groot de kinderen al zijn en beseffen hoe ze een heel deel van die kindertijd hebben gemist. Het is het verhaal van diegenen die op een dag thuiskomen van het werk en ontdekken dat hun partner ondertussen een ander leven heeft opgebouwd, iemand anders is geworden. Een andere keer zijn een auto-ongeval of een hartaanval de brutale aanleiding om noodgedwongen stil te staan bij het relatieve belang van de versnelling van ons leven. Trage vragen hebben dus niet alleen op de 'grote' zingeving betrekking, maar ook op ons dagelijkse leven, op de manier waarop we met tijd omgaan. Harry Kunneman (2001: 15-17) wijst ook op de vragen die betrekking hebben op eindigheid en afhankelijkheid. Hoezeer laten we ons meeslepen door onze zogenaamd eindeloze behoeften in een eindige wereld en met een eindige portefeuille? Tot op een dag de leegte onontwikkbaar wordt temidden van een ongekende materiële overvloed.

Een maatschappij die door snelheid is gegrepen, verdringt ook de dood. Niet alleen om hygiënische redenen liggen begraafplaatsen verdoken buiten onze steden. De doorsnee burger komt er liefst zo weinig mogelijk. Bij een overlijden volgt

het verplicht bezoek na de begrafenis of de asverstrooiing. Bij de koffietafel is er even tijd voor een bezinning over de snelheid van het leven, of over alle tijd en energie die we steken in bijkomstigheden. Vervolgens stapt iedereen in zijn wagen en rijdt weer de snelle wereld in. In onze gehaaste maatschappij bestaat er ook een bijzonder selectieve waarneming van de dood. Wanneer enkele kinderen worden vermoord na seksueel misbruik, komt een halve natie (terecht) op straat in een Witte Mars. Wanneer echter week na week een zelfde aantal kinderen slachtoffer wordt van het te snelle autoverkeer, weerklinkt een doodse stilte. Je kan de vooruitgang niet stoppen en we rijden toch allemaal met de wagen, niet? Mijn auto, mijn vrijheid, mijn snelheid heeft een moordende prijs. Die betalen we stilzwijgend, iedere dag weer, op al onze wegen.

De snelheidsroes leidt tot vergetelheid. Milan Kundera (1995: 37-38 en 119) problematiseert in zijn roman *De traagheid* de samenhang tussen snelheid en vluchtigheid. 'Er bestaat een geheim verband tussen traagheid en geheugen, tussen snelheid en vergetelheid. (...) De graad van traagheid is recht evenredig aan de intensiteit van de herinnering; de graad van snelheid is recht evenredig aan de graad van de vergetelheid.' Zijn personage zoekt naar oorzaken voor die drang naar snelheid: 'Ons tijdperk wordt geobsedeerd door het verlangen naar vergetelheid en om dit verlangen te bevredigen, geeft het zich geheel over aan de demon van de snelheid; het versnelt de pas omdat het ons te kennen wil geven dat het niet meer wil dat wij het ons herinneren; dat het zichzelf beu is; dat het van zichzelf walgt; dat het het flakkerende vlammetje van de herinnering wil uitblazen.'

Hoezeer snelheid tot vergetelheid leidt, blijkt ook in het dagelijkse leven. Wie enkele weken met een volgepropte agenda heeft geleefd, van afspraak naar afspraak, kan meestal niet meer ant-

woorden op de simpele vraag waar hij of zij vorige woensdag was. Een overvloed aan activiteiten en afspraken, gekoppeld aan de stress van verplaatsingen tussen al die afspraken, leidt tot een oppervlakkige vergetelheid. Ook hier heerst het hier-en-nu: wat is de volgende afspraak? De tijdshorizon versmalt, zeker wanneer tijdsbakens wegvallen, wanneer de grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd vervaagt, wanneer het werk overdag naadloos overvloeit in avondwerk of avondactiviteiten, of wanneer er enkele weekends moet worden doorgewerkt.

De hier-en-nu versmalling van de tijdshorizon bij een te drukke en snelle agenda leidt tenslotte niet alleen tot een anders omgaan met tijd, maar vaak ook tot een anders omgaan met behoeften. Net zoals de afspraken moeten behoeften hier-en-nu bevredigd kunnen worden, 24 uur per dag, 365 dagen per jaar. Snelheid verdringt langzaam het verlangen, het begeren, het uitkijken naar momenten van iets nieuws of iets moois. Waarom zou men een langzaam verlangen of een langzame begeerte koesteren, wanneer onmiddellijke behoeftebevrediging wenkt? In vele gevallen kiest men voor snelle surrogaatbevrediging eerder dan een langzame en kwalitatieve bevrediging. Wat in zo'n snelle levensstijl mogelijk is voor materiële behoeftebevrediging, is evenwel onmogelijk voor niet-materiële behoeften. Tijd is meestal niet onmiddellijk te vatten, evenmin als rust, of stilte, of sociale contacten. Materiële snelheid stoot op niet-materiële behoeften.

Postmateriële waarden

Zo komen we tot twee tegengestelde besluiten. In de economie en de reclame luidt het nog steeds dat sneller ook beter is. Daartegenover staat de vaststelling dat snelheid en tijds tekort vaak ten koste gaan van levenskwaliteit. Beide vaststellingen zijn juist, maar slaan op verschillende technologische of maatschappelijke

ontwikkelingen. Het gaat er dus niet om een blinde lof der traagheid te zingen, of een nostalgische ode aan de 'goede' oude trage tijd. Er zijn momenten dat niemand de toegenomen snelheid, de technologische mogelijkheden of de hogere efficiëntie zou willen missen. Maar trop is te veel. We zijn soms zo verblind door de snelheid dat we de negatieve kanten ervan niet meer zien. De voortdurende versnelling wordt zo dwingend dat individuen weinig of geen keuzemogelijkheden hebben, zeker niet op het werk, met een toenemende druk als gevolg in het privé-leven. Wanneer wordt onze snelheidsfixatie contraproductief? Wanneer tast ze de kwaliteit van het leven aan? Ons beoordelingskader verschuift daarbij langzaam, met een toenemende aandacht voor postmateriële waarden en behoeften.

In de naoorlogse groei-economie moest ook de gewone man iedere dag recht hebben op een stuk vlees, meer nog, op een biefstuk. Het biefstuksocialisme uit de jaren '60 – zoals de sociaal-democratie werd bestempeld en zichzelf bestempelde – draaide om de verdeling van de rijkdom. Sindsdien is de welvaart zo fenomenaal gestegen, zelfs tijdens de crisisjaren na de olieschokken, dat voor de overgrote meerderheid van Belgen en Nederlanders een dagelijks stuk vlees een verworvenheid is. Een groeiende groep heeft ondertussen de buik zo vol van hormonen in het vlees, dioxine en PCB's, dolle koeien, varkenspesten, dioxinekippen, dierenmishandeling op veemarkten of mond- en klauwzeer, dat een dagelijks stuk vlees niet meer hoeft. Wie toch nog vlees wil, gaat op zoek naar een gezond product dat op een meer natuurlijke en biologische wijze geproduceerd wordt, met respect voor de dieren en voor de natuur. Dat vraagt meer tijd, en tijd is geld. Dat is één van de redenen waarom gezond voedsel momenteel duurder is, naast de onwaarschijnlijk grote stroom eurosubsidies voor de grootschalige agro-industrie. En dan blijkt zo'n stuk biovlees nog beter te smaken ook. Niet meer de biefstuk, maar de kwaliteit van de biefstuk staat centraal. Nog

niet voor iedereen, maar wel voor een groeiende groep bewuste consumenten.

Het actuele voorbeeld over de kwaliteit van ons voedsel staat niet alleen. Met de ongekende materiële welvaart groeiden de afgelopen decennia andere behoeften, andere waarden. De socioloog Inglehart was één van de eerste die sprak over de opkomst van postmateriële waarden. In een samenleving die een hoog welvaartspeil bereikt, speelt de 'wet van afnemend grensnut'. Een tweede auto brengt minder bij dan de eerste, de derde minder dan de tweede. Hetzelfde geldt voor tv of de vermenigvuldiging van zenders, voor de dagelijkse biefstuk, de volgende computer, de telefoon in iedere kamer... Jongere generaties, die de ontbering van de oorlog niet hoefden mee te maken, groeiden op temidden van een schijnbaar vanzelfsprekende welvaart. Dan groeien andere waarden en behoeften temidden van de materiële rijkdom. Dat is in een notendop, en te ongenueanceerd, de opkomst van postmateriële waarden, die sommigen als een nieuwe politieke breuklijn zien. Mensen ontdekken dat meer welvaart niet langer hetzelfde is als meer welzijn. De perverse effecten van de verdere welvaartsgroei, met de toenemende ecologische, sociaal-economische, individualiserings- en tijdrisico's maken dat sinds het einde van de jaren '90 welzijn onder druk staat.

De rode – of veeleer en bij uitstek groene – draad doorheen het verhaal van de postmateriële waarden is dat individuen de afgelopen jaren veel gevoeliger zijn geworden voor kwaliteit. Dat geldt ten dele voor de materiële goederen. Die moeten beter ontworpen en meer geïndividualiseerd zijn in plaats van het fantasieloze bandwerk van duizend in een dozijn. Van fordistische massaproductie evolueren we naar post-fordistische meer flexibele productievormen, op maat van (groepen) individuele consumenten. Maar het kwaliteitsbewustzijn geldt nog meer voor wat onder de algemene noemer van levenskwaliteit valt.

Het gevoel tijd te hebben wordt meer en meer een indicator van levenskwaliteit, schrijft de Vlaamse gezinssociologe Thérèse Jacobs (2001).

Tijd als nieuwe luxe

Zo komen we bij de nieuwe luxegoederen van de 21ste eeuw. De Duitse schrijver en essayist Hans-Magnus Enzensberger (1996) beschrijft de afnemende waarde van de klassieke, materiële luxeproducten. Het zullen heel andere prioriteiten zijn waarover het in de toekomst bij de verdelingstrijd zal gaan. 'Schaars, zeldzaam, duur en begerenswaard zijn in het teken van de woekerende consumptie niet snelle automobielen en gouden polshorloges, kisten champagne en parfums, dingen die op de hoek van iedere straat te verkrijgen zijn, maar elementaire levensvoorwaarden als rust, schoon water en voldoende plaats.' Hij ziet 'een merkwaardige omkering van een logica der wensen: de luxe van de toekomst neemt afscheid van het overbodige en streeft naar het noodzakelijke, waarvan te vrezen valt dat het nog slechts zeer weinigen gegeven zal zijn.'

Zo ontstaan nieuwe luxeproducten als tijd, aandacht, ruimte, rust, stilte, een leefbaar milieu, gezonde en zuivere lucht, water, voedsel en tenslotte veiligheid. 'De toekomst van de luxe ligt niet, zoals tot nu toe, in vermeerdering, maar in vermindering, niet in ophoping, maar in vermijding. De overvloed komt in een nieuw stadium, doordat hij zichzelf ontkent. Het antwoord op de paradox van de massale exclusiviteit zou dan een nieuwe paradox zijn: minimalisme en onthouding zouden even zeldzaam, duur en gegeerd kunnen blijken te zijn als ooit ostentatieve verkwisting.'

Als tijd één van de luxegoederen van deze eeuw wordt in de westerse wereld, dan is onthaasten een weg naar die nieuwe luxe. Onthaasten heeft dan ook niets te maken met nostalgische

retrogevoelens. Het gaat niet om een geromantiseerd verleden van-toen-de-mensen-nog-tijd-voor-elkaar-hadden. Het gaat niet om het verheerlijken van een tijdperk met minder auto's, computers of gsm's. Het gaat om het zoeken naar een nieuw evenwicht in onze omgang met tijd, werk, technologie en relaties in de toekomst, tegen de achtergrond van een ongekende materiële rijkdom.

Zoeken naar kwali-tijd

De groeiende aandacht voor levenskwaliteit vertaalt zich op een dubbele wijze in de omgang met tijd. In de eerste plaats gaan mensen op zoek naar meer tijd om alle dingen te kunnen doen die ze nog willen doen. Meer tijd lijkt een garantie te bieden om werk en andere interesses beter te kunnen combineren, om de levenskwaliteit te verhogen, of soms om van het schuldgevoel verlost te raken de partner, de kinderen, de vrienden, collega's of zichzelf te verwaarlozen. Met het zoeken naar meer tijd komen we al snel bij een tijdsbesparingslogica, met de dreigende valkuil van wat ik de tweede tijdparadox noemde.

Maar het gaat niet allen om meer tijd, het gaat ook om de kwaliteit ervan. Mensen streven naar kwali-tijd. Tijd wordt een zo schaars luxegoed, dat we er zuinig mee proberen om te springen. Mensen lijken onbewust geïnspireerd door Nietzsches eeuwige terugkeer van hetzelfde. Iedere daad die we stellen, ieder gesprek, iedere ontmoeting, iedere activiteit zou zich nog ontelbare malen herhalen, omdat we op het einde van ons leven op een identieke wijze opnieuw aan hetzelfde leven zouden beginnen, en opnieuw, en opnieuw, en opnieuw. Wat eerst een aantrekkelijke idee lijkt – het overwinnen van de dood – dreigt al snel tot een nachtmerrie uit te groeien. Nietzsche legt de lat zeer hoog bij al wat we doen: willen we dit gesprek, dit bezoek, deze job, deze relatie nu voortzetten, nog eens overdoen, blijven over-

doen, tot het einde der tijden blijven herhalen? Willen we dit boek niet éénmaal lezen, maar in ieder volgend leven opnieuw, en opnieuw? Wie zulke vragen met een ja kan beantwoorden, heeft waarschijnlijk het hoogtepunt van een kwalitatieve tijdsinvulling bereikt.

Het positieve is dat mensen zich bewust worden van de vele dingen waarmee ze soms onbewust hun tijd (laten) vullen. De gemiddelde Vlaming kijkt per dag gemiddeld iets meer dan twee uur naar televisie (Glorieux, e.a., 2001: 167), de gemiddelde Nederlander iets minder dan twee uur (Van den Broek, e.a. 1999: 26). Temidden van tijdtekort groeide hier een belangrijke en omvangrijke tijdsbuffer. Hoe vaak bleven we voor de televisie hangen, al zappend, tegen onze zin maar te lui om iets anders te doen, al was het maar gaan slapen? Hoe lang bleven we toch in gesprek aan de deur, in de winkel of aan de telefoon met de verkoper waarvan we niets wilden kopen? En wanneer kochten we zelfs iets om er vanaf te zijn? Hoeveel tijd besteden we aan ongevraagde e-mails met ongewenste reclame of mopjes, attachments die we tegen beter weten in toch weer openden? En hoeveel tijd kost dat virus dan dat in het attachment verborgen zat? Hoeveel tijd verspillen we door naar een schijnbaar interessante maar volstrekt nutteloze website te surfen? De lijst van tijdrovers is eindeloos: (minderwaardige) activiteiten die een flink deel van het tijdsbudget wegvreten. Het schaars worden van tijd en het streven naar kwali-tijd maakt dat we iets bewuster kiezen hoe, met wie en waarvoor we onze tijd besteden. Misschien schrappen we een aantal activiteiten, afspraken of aankopen, herschikken we de werktijd of besteden we bepaalde taken uit.

De keerzijde is het risico op overdreven reflexiviteit, waarbij alle schaarse vrije tijd kwali-tijd moet worden, van de eerste tot de laatste seconde. Een weekendmiddag in slaap vallen in de zon kan dan een verkwikkende rustpauze zijn, maar ook een

gemiste kans. In die ongeplande slaaptijd hadden we de kranten van de voorbije week kunnen lezen, het huis kunnen opruimen of in de tuin kunnen werken. We hadden een boek kunnen lezen, een tentoonstelling kunnen bezoeken, met de kinderen kunnen spelen. Onverwacht bezoek van vrienden kan een blij verrassing zijn, maar hadden we niet net die middag allerlei uitgestelde activiteiten gepland? De tijd voor het onverwachte is per definitie niet te plannen. Het zoeken naar kwali-tijd dreigt de omvorming van de vrije tijd tot prestatietijd te versterken, waardoor de tijdparadox weer ongenadig speelt. Wie te hard probeert volledig autonoom over haar of zijn tijd te beslissen, wordt even hard de slaaf van de klok als wie geen enkele autonomie heeft in of buiten zijn arbeid.

Omgaan met tijd in de risicomaatschappij betekent *keuzes maken*, iedere keer weer. 86.400 seconden per dag, die moet je besteden, iedere dag weer. Hoe meer de keuzemogelijkheden en de keuzevrijheid toenemen, hoe meer activiteiten kunnen worden gekozen of gepland in steeds hetzelfde tijdsbudget en hoe groter de noodzaak aan tijdsmanagement. Maar voor die keuzes heeft niet iedereen dezelfde troeven.

Economisch, sociaal, cultureel en tijdskapitaal

Bij het kaartspel worden de kaarten willekeurig rondgedeeld tussen de spelers. Ieder om beurt mag troef kiezen. Het kaartspel is dan ook geen afspiegeling van de maatschappij. Hoewel er gelijkenissen zijn: wie troef mag kiezen, kiest die kaart waarvan zij of hij de meeste heeft. In onze samenleving zijn het bijna steeds dezelfde die troef maken. We kunnen verschillende soorten troeven onderscheiden. In een meer sociologische taal spreken we over kapitaal.

Dat het economisch kapitaal niet iedereen gegeven is, weten we sinds Marx allemaal. Geld en goederen, productiemid-

delen en aandelen, ze waren, zijn en blijven ongelijk verdeeld. Volgens het Vlaamse Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting (Vranken, Geldof, e.a. 2000: 153) bedraagt het inkomen van de armste 10% van de Belgische bevolking niet eens één tiende van het inkomen van de 10 % rijkste inwoners. Het armste tiende van de bevolking krijgt 2,3% van alle netto-inkomens, de rijkste 10% liefst 24,4%. Het vermogen, dit wil zeggen de eigendommen, spaargelden en aandelen die mensen bezitten, zijn nog veel ongelijker verdeeld. Nederland biedt een analoog beeld.

Maar het leven is meer dan geld alleen. Een cruciale verrijking van het denken over ongelijkheid kwam van de Franse socioloog Pierre Bourdieu (1989: 120-141). Naast economisch kapitaal analyseerde hij ook de ongelijke verdeling van symbolisch kapitaal. Onder symbolisch kapitaal onderscheidt hij zowel sociaal als cultureel kapitaal. Sociaal kapitaal bestaat uit het netwerk van mensen waarop we kunnen terugvallen: familie, een netwerk van vrienden en kennissen, het oude-jongens-netwerk van studiegenoten of andere mensen waarop we een beroep kunnen doen. Hoe complexer een samenleving, hoe belangrijker het is om gidsen te hebben in andere delen van de maatschappij. De leden van ons netwerk helpen bij het vinden van een job, een relatie, een huis, een verhuis. Ze kunnen instaan voor persoonlijke ondersteuning, maar evenzeer voor juridisch of zakelijk advies. Soms leveren ze sociale, morele of communicatieve steun, dan weer kan het gaan om economische ondersteuning. Bovendien kennen die mensen wel iemand die kan helpen als zij het niet kunnen. De sterkte van het sociaal kapitaal wordt niet alleen bepaald door de omvang van een sociaal netwerk, maar ook door de draagkracht ervan. Omdat opleiding en huwelijk in belangrijke mate plaatsvinden binnen een zelfde sociale laag, is er een sterk verband tussen de eigen maatschappelijke positie en die van iemands persoonlijk netwerk. Hoe hoger iemand op de sociale ladder staat, hoe groter

de kans dat hij of zij over een sterk, draagkrachtig netwerk beschikt.

Cultureel kapitaal bestaat uit wat we *savoir-vivre* kunnen noemen. Het toegangkaartje bij uitstek vormen opleiding en diploma. In onze maatschappij vormen de verschillen in onderwijsniveau steeds meer een factor van ongelijkheid. Cultureel kapitaal omvat de kennis van cultuur in enge zin, van muziek, dans, theater, architectuur of literatuur. Daarnaast gaat het ook en vooral om de vaardigheden om zich in bepaalde milieus of culturen te bewegen. Een *nouveau riche* bezit dan wel de financiële middelen, het economisch kapitaal. Wanneer dit echter op een exhibionistische wijze tentoon wordt gespreid via opzichtige gouden kettingen, excentrieke dure wagens of een ongegeneerd smijten met geld om iedereen de rijkdom te laten aanvoelen, zal de *nouveau riche* steeds een buitenstaander blijven ten aanzien van diegenen die in een meer discrete rijkdom opgroeiden en de culturele codes van hun bovenklasse met de papepel ingelepeld kregen. Je bestelt nu eenmaal geen ketchup bij oesters of kaviaar.

Panta rei, of alles vloeit, lijkt het motto van de individualiserende risicomaatschappij. Verandering wordt de regel. De vaardigheden om met risico's om te gaan, keuzes te maken en te leven in een maatschappij met toenemende onzekerheid en flexibiliteit kan je ook tot het cultureel kapitaal rekenen. De groei van de dienstensector, veranderende sociale omgevingen en de groeiende impact van zelfgekozen sociale netwerken maken dat communicatieve vaardigheden aan belang winnen. De ene is daar van thuis uit ingegroeid, voor de andere blijft dat een schier onoverbrugbare hindernis. Net zoals economisch en sociaal kapitaal is het cultureel kapitaal ongelijk verdeeld, soms langs andere breuklijnen, maar in vele gevallen langsheen dezelfde breuklijnen.

Die ongelijke verdeling van economisch, sociaal en cultureel

kapitaal maakt dat niet iedereen dezelfde troeven heeft om keuzes te maken in de risicomaatschappij. Deze ongelijkheid heeft zijn weerslag op de wijze waarop mensen met tijd omgaan en keuzes kunnen maken uit de toenemende mogelijkheden in een constant tijdsbudget. Voortbouwend op Bourdieu wil ik spreken van een ongelijke verdeling van tijdskapitaal. Onder tijdskapitaal versta ik de middelen en vaardigheden om een tijdsmanagement uit te bouwen, om als individu bevredigende keuzes te kunnen maken in de tijdsbesteding en tijdsverdeling.

Tijdskapitaal vormt een onderdeel van zowel economisch, sociaal als cultureel kapitaal. De meest rauwe ongelijkheid inzake tijd is de ongelijkheid voor de dood. Mensen uit hogere inkomens- en opleidingsniveaus hebben een veel hogere levensverwachting. Rijken leven langer, armen sterven vroeger. Wie tijdsbudgetten niet alleen bekijkt per week of per maand, maar ook voor een hele levensloop, stoot hier op een fundamentele ongelijke tijdsverdeling, onderliggend aan de economische ongelijkheid. In de tweede plaats maakt de ongelijke verdeling van economisch kapitaal dat mensen met hogere inkomens en vermogens een veel grotere toegang hebben tot allerlei machines die de levenskwaliteit en het tijdsbudget verruimen. Ze lijken er misschien ook meer nood aan te hebben met veeleisender jobs, tenminste wat de tijdsbesteding betreft. Ze kunnen de vrijgekomen tijd voor hen economisch efficiënter en rendabeler besteden binnen de marktlogica. Ze kunnen vooral veel meer taken uitbesteden aan personeel of een beroep doen op betaalde diensten: van poetsvrouwen over tuinmannen (of van poetsmannen over tuinvrouwen) tot chauffeurs, van werkmannen of -vrouwen tot kindermisjes, van copywriters tot een secretariaat.

De ongelijke verdeling van het tijdskapitaal is ook onderdeel van het sociaal kapitaal. Informele netwerken kunnen tijds-winst opleveren. Je kan een beroep doen op andermans tijd, contacten en kennissen. We doen een beroep op de leden van

het netwerk voor die taken waar ze beter en sneller dan wijzelf in zijn. Dat leidt tot meer efficiëntie. Natuurlijk moet voortdurend worden geïnvesteerd in zo'n sociaal netwerk en kost het 'onderhoud' ervan tijd. Een netwerk blijft bovendien maar draaien wanneer er een zekere wederkerigheid is: de leden springen in voor elkaar. Op elkaars tijd een beroep kunnen doen is een vorm van reciproci-tijd.

Tenslotte is de ongelijke verdeling van tijdskapitaal een onderdeel van de ongelijkheid inzake het cultureel kapitaal. De vaardigheden om met tijdskeuzen, planning en onzekerheid om te gaan, zijn zeer ongelijk verdeeld. Hoger opgeleiden hebben vaak meer kans tot autonomie in hun tijd. Ze hebben meer autonomie in hun job, moeten geen tijd spenderen aan een dagelijkse overlevingsstrijd en zijn sterker gewapend om te plannen en met onzekerheid om te gaan.

Een dergelijke interpretatie vereist nuancering en verfijning, omdat de illusie wordt gewekt dat de klassieke hoog/laag verdeling van rijkdom samenloopt met de verdeling van tijdskapitaal. Terecht kan worden opgeworpen dat bestaansminimumtrekkers of werklozen over een zee van tijd beschikken. In hun werkloosheidsonderzoek bestempelden Kroft, Engbersen en hun collega's (1989) werklozen als mensen met een teveel aan tijd, maar een tekort aan werk en inkomen. Daar tegenover staat de hogere middenklasse van tweeverdieners die Juliet Schor *money rich and time poor* noemt. Zij willen vaak ook meer doen. Tijdskapitaal is daarom meer dan het louter tijdsbudget dat mensen hebben, het heeft in de eerste plaats te maken met de vaardigheden om keuzes te maken, om met flexibiliteit en een overschot aan activiteiten om te gaan, om (indien aanwezig) werk en sociaal leven te combineren. Het gaat om de mate waarin mensen meester zijn van hun tijd. Zijn zij meer of minder geslaagde planbureaus van hun eigen leven? Zo bekeken verbleekt het overschot aan tijd bij sommige armen of werklo-

zen al gauw vergeleken met de financiële mogelijkheden die ze hebben om die tijd in te vullen. Vormen van overlevingseconomie kunnen erg tijdsintensief zijn, al gaat het dan niet om formele arbeidstijd.

Kwali-tijd-beleid

Het toenemend belang van tijdsmanagement en de ongelijke verdeling van tijdskapitaal maken dat er een nieuwe en bijkomende breuklijn groeit in onze samenleving. De ongelijke verdeling van tijdskapitaal vormt een factor van maatschappelijke uitsluiting. Wie moet er werken wanneer voldoende kapitaalkrachtige groepen zich op alle uren van de dag en vooral ook de nacht willen ontspannen? Wie werkt in de nachtwinkels, of op zondag? Wie dicteert flexibiliteit en wie moet ze ondergaan? Wie kan tijd van anderen kopen en wie enkel zijn arbeidstijd verkopen? In feite bekijken we de oude meerwaarde-analyse door een hedendaagse tijdsbril.

Mensen met voldoende economisch, sociaal, cultureel en tijdskapitaal hebben met andere woorden meer mogelijkheden om hun streven naar kwali-tijd waar te maken. Voor anderen blijft het een wensdroom. Wanneer de ongelijke verdeling van tijdskapitaal zo'n cruciale en bijkomende factor wordt van ongelijkheid en van ongelijke toegang tot kwaliteit van het leven, dan kan men het tijdsdomein onmogelijk aan de vrije markt overlaten. Tijd is te belangrijk om enkel en alleen aan de wetten van vraag en aanbod en dus aan het recht van de sterkste of meest kapitaalkrachtige over te laten. Er is nood aan een tijds-politiek.

Een tijds-politiek is op zich niet nieuw. Iedere overheid heeft zich voor een stukje met de regeling van de collectieve tijden bezig gehouden. De verplichte zondagsrust is het resultaat van overheidsingrijpen op de arbeidsmarkt, voortbouwend op re-

ligieuze motieven, maar met een veel verder reikend maatschappelijk effect. Het geleidelijk loslaten en uithollen van de verplichte zondagsrust is eveneens een vorm van tijdspolitiek, of een laten schieten ervan tegenover een economische vraag. De sociale strijd voor de verkorting van de individuele arbeidstijd, van meer dan 70 uur per week tot 35 of 38-uren is een vorm van tijdspolitiek, afgedwongen door vakbonden en bekrachtigd door de overheid. Ook de instelling van betaald verlof, van wettelijke feestdagen of van beperkingen op nachtarbeid zijn vormen van tijdspolitiek, evenals zwangerschapsverlof, borstvoedingsverlof, ouderschapsverlof, educatief verlof, palliatief verlof of loopbaanonderbreking.

De belangrijkste doelstellingen van een hedendaagse tijdspolitiek gericht op onthaasting zijn het garanderen van een grotere tijdsautonomie van individuen en het beperken van de ongelijkheid inzake tijdskapitaal. Onder een grotere autonomie versta ik het garanderen van een reële keuzevrijheid aan individuen ten aanzien van arbeidstijd en de combinatie met andere levensdomeinen. Het beperken van de bestaande en groeiende ongelijkheid van tijdskapitaal betekent oog hebben voor nieuwe vormen van ongelijkheid in een maatschappij waar tijd almaar van vitaler belang wordt. Dat vereist een debat over de collectieve maatschappelijke ritmes, die zowel versnellen als vervagen. De Franse arbeidsspecialist André Gorz sprak vroeger al van een tijdsocialisme. In de 21ste eeuw lijkt het – gezien de aandacht voor de kwaliteit van het leven naast het bestrijden van ongelijkheid – veeleer een vorm van tijdsecologie: een duurzamer omgaan met tijd.

Tijd consumeren in het dagelijkse leven

ONTHAASTING DRAAIT OM ZOEKEN naar tijd, niet om nog meer te kunnen doen, maar om op een meer rustige wijze te kunnen genieten van de dingen die we hebben of doen. Het gaat om de bevrijding van het druk-druk-druk-juk, dat loodzwaar om onze schouders hangt of dat we met onze kleding ieder ochtend weer aantrekken, op weg naar het werk. Het gaat er om weer tijd te vinden voor de dingen die echt belangrijk zijn in het leven. Het gaat om het herwinnen van autonomie over onze tijd: tegenover werkgevers en collega's, tegenover reclame en onze omgeving, maar ook en vooral tegenover onszelf.

Er bestaat niet iets als een voor iedereen geschikte wijze om met tijd om te gaan. Sommige mensen leven sneller, anderen trager. Er zijn snelle periodes in een leven, afgewisseld met meer rustige periodes. Het laatste wat dit boek wil zijn, is een receptenboek voor onthaasting. Wel wil ik aangeven waar we ons

laten meeslepen in een versnellende maatschappij en welke elementen tot een meer onthaaste samenleving kunnen bijdragen. Het gaat daarbij zowel om mogelijke persoonlijke keuzes als om beleidskaders.

‘Als er iets verandert’, stelt Richard Sennett (2000: 160), ‘gebeurt dat eerder bij mensen die uit innerlijke noodzaak spreken dan door massale opstanden.’ De roep naar onthaasting vormt dan ook geen revolutie, maar een verzuchting bij velen vanuit een innerlijke noodzaak. Onthaasting is één van de sleutels voor het verhogen van levenskwaliteit. Er zijn vele wegen die kunnen leiden naar onthaasting: individuele keuzes, organisatieveranderingen en beleidsmaatregelen. Voor ik verder op de beleidskaders inga, wil ik de tijdsschaarste en evolutie op een aantal levensdomeinen verder in kaart brengen. Hoe verhouden we ons tot de collectieve ritmes van onze samenleving? Surfen we mee op de versnellingsgolf? De combinatie van arbeid en andere levensactiviteiten komt in hoofdstuk 6 aan bod. In dit hoofdstuk schets ik een aantal domeinen uit ons dagelijks leven: de wijze waarop we omgaan met informatie, hoe we eten, hoe we met kinderen omgaan en hoe we ons verplaatsen. We beginnen met het hart van een materialistische maatschappij: de consumptie.

Tijd werd koopwaar

De mens is een wezen met oneindige behoeften en schaarse middelen om die oneindige behoeften te bevredigen. Zo klinkt het ongeveer in iedere inleiding op de economie, waarbij die zich dan opwerpt als de wetenschap om die schaarse middelen bij die moeilijke keuzes te maximaliseren. Bent u ook zo’n *homo economicus* met oneindige behoeften en te beperkte middelen? Bent u dus ook gedoemd om heel uw leven op uw behoefte-honger te blijven zitten, steeds strevend naar meer? En zal tijd

bijgevolg altijd een schaars goed zijn om al die behoeften te vervullen?

De (kapitalistische) economie had oneindige economische groei nodig en creëerde daarom oneindige behoeften. Met de opkomst van het kapitalisme in de 18de eeuw zijn we dat geleidelijk gaan geloven ook. Na een eeuwenlang voorspel betekende de naoorlogse consumptiemaatschappij het orgasme van de groei-economie van oneindige behoeften. Temidden van die materiële overvloed en luxe zijn onze behoeften echter nog niet bevredigd. Vele mensen hunkeren naar steeds meer. Voor sommigen vormen iedere loonsverhoging of ieder overwerk het welkome viagra voor verdere consumptie.

Fundamenteler is dat tijd tot koopwaar uitgroeide. Tijd werd geobjectiveerd, gemeten, gerationaliseerd en in stukken opgedeeld. Die stukken kan men kopen of verkopen. Zo verkopen we onze arbeidskracht en arbeidstijd, of we kopen arbeidstijd. We betalen voor de tijd en het werk van mannen en vrouwen. De vermarkting van tijd tot koopwaar maakte van tijdsmaximalisatie ook winstmaximalisatie.

Daarom worden mogelijke tijdsbesparing en tijdswinst met de dag meer gebruikt als verkoopargumenten. Uw nieuwe computer heeft een nog snellere processor (wat ook nodig is voor de zwaardere programma's). Sneller surfen kan dankzij een nieuwe telefoonaansluiting, tenzij u met de kabel de toekomst binnenhaalt. Websites geven je nog sneller informatie. Snelheid blijft voor auto's een verkoopargument, ondanks snelheidsbeperkingen en files. Op slechts zeven minuten hebt u een kant en klare maaltijd (opgewarmd). Of kiest u liever voor de snelle hap tussendoor? Fastfood beperkt zich al lang niet meer tot de hamburgerketens. De dienstverlening van uw bank is er nu ook 's avonds en in de weekends (als u zelf alle verrichtingen op computer inbrengt). Vakantieoorden prijzen zich vandaag aan als de ideale plaats om te onthaasten. We willen als ongedul-

dige consumenten op onze wenken worden bediend en liefst zo snel mogelijk. Trendwatchers en marketingjongens en -meisjes hebben dat al lang ontdekt en spelen er gretig op in. Het lijkt wel of de nieuwste snufjes kopen de ideale manier is om tijd te winnen. Het tijdsdenken werkt op alle domeinen door, ook in de veranderende consumptiepatronen.

Consumptietijd

Tijd besparen is een belangrijke bezigheid. Maar wat doen we met al die vrijgekomen tijd? Het antwoord is simpel: zo snel mogelijk weer invullen met andere activiteiten. In toenemende mate vergen die geld en hebben ze te maken met consumptie. Vrije tijd groeit stilaan volledig uit tot consumptietijd. Aan die consumptie besteden we veel tijd. Velen winkelen niet meer omdat ze iets nodig hebben. Winkelen werd een tijdverdrijf: we *fun-shoppen*. Binnensteden worden er op afgestemd. Aan de rand van de steden verrijzen reusachtige shoppingcentra als warme stolpen. De cultuursocioloog Rudi Laermans (1997: 37-60) noemt het plekken van neo-stedelijkheid, waar de reële geografische stedelijke ruimte is vervangen door een denkbeeldig substituu, gekenmerkt door onechtheid. De mythe van de overvloed wordt er gekoesterd; consumptieve normaliteit domineert. Waar de enen tijd tekort hebben, doen anderen niets liever dan urenlang rondwalen tussen de winkels, of met de auto van de ene baanwinkel naar de andere rijden. Zelfs op zondag lopen vele mensen langs de etalages van gesloten winkels.

De onregelmatige werkuren maken dat sommige mensen onvoldoende tijd hebben om te winkelen. Dus past de markt zich aan. Eerst groeiden de benzinstations uit tot kleine warenhuizen, want daar komen de langwerkers vaak langs. Vervolgens verschenen de nachtwinkels, vaak opengehouden door Indiërs en Pakistani die voor een relatief beperkte omzet het

nachtwerk willen doen. Na de broodautomaten neemt nu ook het aantal automatische, lees onbemande winkels stilaan toe. Initiatieven van supermarkketens om via internet te winkelen en vervolgens de goederen op de snelweg af te halen of aan huis te laten bezorgen, staan alsnog in de kinderschoenen. Winkelen kan ook vaker op zondag. Eerst was het zondagshoppen voorbehouden aan enkele meubelzaken en toeristische centra. Aangezien mensen steeds meer daguitstappen maken, komen er altijd meer toeristische centra. Dan gingen de winkels open op zondag in de dagen voor kerstmis, de jaarlijkse hoogmis van de consumptie. Ook de koopjesperiode kent nu de zondagopening. Dus wordt het stilaan tijd voor het debat over de afschaffing van de reglementering op de openingstijden. Zo groeien we naar een 24-uur-economie, zeven dagen op zeven, driehonderdvijfenzestig dagen per jaar. Zo kunnen we winkelen wanneer we eindelijk tijd hebben, of wanneer het in de winkels iets rustiger is. Zo sparen we tijd en kunnen we onze tijd gemakkelijker plannen, denken we als consument. De keerzijde is echter duidelijk.

Met de nieuwe Arbeidstijden- en Winkelsluitingswetten in de tweede helft van de jaren '90 lijkt Nederland al verder geflexibiliseerd of ontregeld dan België. Voor grote groepen Nederlanders is de groei naar zo'n 24-uurseconomie een gegeven. Bijna 90% voorspelt dat in de toekomst het aantal winkels dat dag en nacht of op zondag open is, zal toenemen. Men is hierover echter niet onverdeeld gelukkig: velen vrezen een vervagen van traditionele tijdsbakens tussen arbeid, zorg en vrijetijd (Vinken & Ester, 2001: 30-31). De keerzijde van de evolutie naar een 24-uurs-economie is immers dat meer mensen buiten de klassieke arbeidsuren moeten werken: 's avonds, 's nachts of tijdens de weekends. De mensen die op onregelmatige uren moeten werken, hebben bovendien ook andere uren en dagen waarop ze vrij zijn, onder meer om te winkelen. De

collectieve ritmes in onze maatschappij smelten langzaam weg zoals de uurwerken op de schilderijen van Salvador Dali. We spreiden de files, ook in de winkels. Elke kortetermijnoplossing voor de behoeften van de drukke generatie creëert zo op de duur meer tijdsdruk voor de hele maatschappij. Het perpetuum mobile van eeuwige versnelling en flexibilisering lijkt dan niet meer te stoppen. Of toch...?

Consumptieverslaving

Funshoppen en *runshoppen*, winkelen voor het plezier of snel en functioneel winkelen omdat het moet, in beide gevallen besteden we tijd en geld om dingen te kopen. Door het hoge welvaartspeil kopen de meeste mensen al lang niet meer alleen wat ze écht nodig hebben. Overigens, wat hebben we écht nodig? Het leven zou saai zijn moesten we ons enkel tot het hoognodige beperken, al leven er nog vele honderdduizenden op of onder de armoedegrens die weinig andere keuze hebben.

Anderen hebben last van consumptieverslaving. Men koopt niet omdat men iets nodig heeft, maar omdat men iets wil kopen: om zichzelf te verwennen of te belonen, als troost voor een vervelende werkdag of voor een gemiste afspraak, om de leegheid of eenzaamheid op te vullen. Het gaat vaak om compensatieaankopen, voor zichzelf of voor de partner, soms ook voor de kinderen, in een poging om de lijfelijke afwezigheid met speelgoed af te kopen. Compensatieaankopen bestaan niet alleen uit chocolade, voedsel of drank. Voor de ene is het kleding, voor de andere een hebbeding, voor de ene een cd, voor de andere een boek of tijdschrift. Hoe vaak komt dat kledingstuk in de kast terecht bij de andere ongedragen spullen, het boek of tijdschrift op de stapel nog te lezen lectuur, de cd in het rek bij de anderen? Bij consumptieverslaving draait het om het kopen, niet langer om het gebruik. Consumptie heeft ook een

tekenwaarde. Mensen kopen om indruk op anderen te maken. Veel mensen kopen dingen die ze niet echt nodig hebben met geld dat ze niet echt hebben om indruk te maken op mensen die ze eigenlijk niet graag hebben... Al te vaak bevat deze boutade een kern van waarheid. Gelukkig kunnen we ondertussen met de verpakking-met-het-logo-van-de-winkel door de winkelstraat paraderen, als een opgespelde lidkaart van de consumptiemaatschappij.

Bespaar tijd, consumeer minder

Consumeren kost tijd. Het is één van de meest vergeten of verdrongen feiten, ook in de meeste gidsen om tijd te besparen. We draaien rondjes in wat Juliet Schor de *work and spend cycle* noemt. Onthaasten is in dezen even voor de hand liggend als tegendraads: minder consumeren betekent tijd besparen. Minder consumeren betekent in de eerste plaats dat er minder tijd nodig is om dingen te kopen. Wie het wekelijkse zaterdagse winkelritueel – dat vaak bestaat uit etalagekijken zonder echt iets nodig te hebben – vervangt door een tweewekelijks, wint een halve dag per weekend. Bovendien moet er geen plaats worden gezocht om nog een kledingsstuk in de overvolle kast te proppen. Wie zijn consumptiepatroon vrijwillig een tijdje terugschroeft, staat verbaasd hoeveel tijd zij of hij aan al dat winkelen besteedde.

Daarnaast is er natuurlijk minder tijd nodig om het geld voor al die aankopen te verdienen. Aan de hele consumptiemaatschappij kleeft immers een prijskaartje: men moet het kunnen betalen. Alweer een reden om Lotto te spelen, wat we met zijn allen met steeds meer geld doen op de almaar toenemende lijst van gokmogelijkheden die de Nationale Loterij aanbiedt. Maar de meesten winnen niet voor het leven, dus blijft het werken om een stukje van de onbereikbare dromen te kunnen

betalen. Voor diegenen die geen kapitalen op overschot hebben, is een meer duurzame levensstijl de sleutel om de arbeidstijd te kunnen verminderen. Duurzamer of soberder betekent dan niet slechter leven, maar tijd hebben om te genieten van wat men al heeft, eerder dan uren te besteden aan het bewonderen van alles wat men nog zou willen kopen.

Tegen de trend van zondagopeningen in, bestaat er wereldwijd een dag waarop iedereen wordt opgeroepen om niet te consumeren. Het vormt één van de symbolische acties van een beweging voor consuminderen. Dit *downshiften* spreekt een groep bewuste consumenten aan. Voor de enen gaat het om gedwongen overleven met weinig middelen, voor anderen om een bewuste en vrij gekozen versobering, gebaseerd op milieuargumenten, ethische argumenten of tijdsargumenten. Ruimer gesteld kan je zeggen dat het streven naar een meer duurzame consumptie te vatten is onder het motto 'niet meer maar beter'. Daarbij vinden ecologische en tijdsargumenten elkaar. Meer afstand nemen van de modes van de consumptiemaatschappij schept structurele ruimte voor onthaasting.

Informatietijd

Haast even groot als het aanbod aan consumptiegoederen is de hedendaagse overdaad aan informatie. Er is zoveel informatie, dat je de hele dag kan vullen met het louter over je heen laten vloeien van de permanente informatiestroom. De radio geeft niet alleen ieder uur nieuws, maar ook korte nieuwsflashes tussendoor. Verschillende televisiezenders bieden op verschillende uren ongeveer dezelfde informatie, in een wedren om de eerste te zijn. We schakelen nu over naar onze reporter ter plaatse, die al uren staat te wachten en niet veel meer kan vertellen dan dat hij in een volgende uitzending misschien wél iets kan vertellen. Dus moeten we binnen een uur weer kijken. De volgende dag

staat het allemaal in de ochtendkrant. We herlezen het in de gratis krant op de trein. Een week later vinden we echo's in een tijdschrift. De postbode brengt post waarvan de helft uit reclame bestaat. De groeiende stroom drukwerk bewijst iedere dag weer het failliet van de papierloze maatschappij die het digitale tijdperk zou brengen. De informatiestroom is gegroeid en versneld en heeft gewoon bijkomende beddingen ingenomen. De dagelijkse stroom e-mails bevat naast nuttige informatie vaak evenveel tijdrovende vervuiling. We surfen op het internet om andere informatie te downloaden. Het gsm-scherm informeert ons via sms-berichtjes of maakt het mogelijk de voetbalscore of de beurskoersen te volgen. We informeren ons ten dode: onze nieuwshonger lijkt onverzadigbaar. We klagen over een teveel aan informatie, maar we koesteren dat teveel. James Gleick (2000: 79) noemt mensen herkauwers van informatie en dat herkauwen kost tijd.

De hoeveelheid aan informatie lijkt omgekeerd evenredig aan de diepgang en de duurzaamheid ervan. E-mail, mobiel telefoneren en combinaties tussen beide halen ook een deel van de bedenktijd weg. Op een brief reageer je op korte termijn. Op een fax liefst dezelfde dag. Op een mail soms hetzelfde uur of zelfs onmiddellijk na het lezen. Brieven komen één of twee maal per dag. Faxen voortdurend, maar ze bereiken allen de betrokkenen wanneer ze in de buurt van de fax zijn. Mobiel bellen en mailen betekent evenwel een permanente beschikbaarheid en een voortdurende vraag tot een reactie hier-en-nu.

Informatie heeft ook een almaar kortere vervaldatum. Sommige dingen heb je bekeken (lezen hoeft soms amper) op weg van de brievenbus naar de bak voor oud papier. Hoeveel mails verwijderen we ongelezen, bijvoorbeeld als het weer netvervuilende kettingberichten zijn? De overvloed aan informatie gaat samen met een toenemende oppervlakkigheid waarmee we informatie tot ons nemen. Steeds vaker wordt het opnemen

van informatie gekoppeld aan het verrichten van andere taken. Radionieuws beluisteren we in de wagen onderweg. Televisienieuws vormt de achtergrond voor huishoudelijke taken. De e-mail kan al telefonerend worden doorgenomen. Hoe meer we dezelfde informatie na elkaar horen, lezen of zien en hoe meer we dezelfde informatie langs verschillende kanalen ontvangen, hoe geringer de aandacht nodig om ze te verwerken.

De overvloed aan informatie dreigt ons te verzadigen of onthoudt ons de informatie die we echt nodig hebben. Hoe groter de informatiestroom, hoe meer we moeten selecteren. Dat geldt zeker voor het wereldwijde web, de ietwat verhullende term van westers-wijd-web, waar vooral mensen met een westerse levensstijl toegang toe hebben en het merendeel van de wereldbevolking nog lang niet. Met dit web is de hoeveelheid beschikbare informatie exponentieel toegenomen. De wereld is binnen muisklik bereikbaar. Voor wie het als een zoekinstrument hanteert, kan het een ongekennde luxe zijn om op zeer korte tijd informatie te verzamelen waar men vroeger weken voor nodig had. De grootste aanslag op onze tijd is niet het altijd te lange wachten (soms wel vele seconden!) tot de volgende site op ons scherm verschijnt. De meeste tijd verspillen we aan het zoeken van de juiste informatie tussen de ontzettende hoeveelheid voor ons weinig relevante gegevens, vaak tussen gigabytes aan volstrekt oninteressante commerciële info of persoonlijke egotrips. Umberto Eco (2001: 37) merkt terecht op dat we de opslagcapaciteit van het geheugen hebben vergroot, maar de nieuwe aanvullende specificaties van het filtermechanisme nog niet hebben gevonden. Niet kunnen filteren is niet (meer) in staat zijn om onderscheid aan te brengen. De overdosis aan beschikbare informatie leidt tot een vervlakking of tot een niet meer beschikbaar zijn voor wie niet de juiste zoekstrategie heeft. Het informatieverlies gaat dan samen met tijdsverlies.

Voor informatie geldt in feite hetzelfde als voor consump-

tie: meer is niet langer beter. We besteden meer tijd aan informatie met een kortere levensduur in een versnellende maatschappij, waardoor kennis en informatie sneller verouderen. Tegenover de snelle nieuwsflash in 15 seconden of de gebalde herhaling in de gratis ochtendkrant op de trein staat duurzame informatie. Vandaag wordt aan de presentatoren van het radio-nieuws zelfs geleerd sneller te praten om de aandacht van de luisteraars te houden en de zender voldoende dynamiek te geven. De snelle djingels tussen de berichten laten hen nog net toe even adem te halen. En dan snel: reclame!

Niet meer maar beter betekent een behoefte aan selectiviteit: minder, maar meer gerichte en meer duurzame informatie. Die selectiviteit heeft een invloed op ons omgaan met tijd. Duurzame informatie moet niet onmiddellijk worden geconsumeerd omdat ze sneller verwelkt dan een klaproos, maar ze is ook morgen nog geldig, zelfs langer. Dat het hier en nu iets meer tijd vraagt om een gedegen analyse door te nemen dan een schreeuwerige titel, weegt niet op tegen de meer kwalitatieve en dus duurzame informatie die we opnemen. In plaats van tien maal dezelfde nieuwsflashes te herkauwen, biedt een juiste achtergrond een veel beter tijds kader om gebeurtenissen te begrijpen. Duurzame informatie reikt kaders aan waarmee mensen de voortdurende stroom aan gebeurtenissen en fait divers kunnen kaderen, waardoor ze greep krijgen op de stroom van gebeurtenissen. Dit staat haaks op de hier-en-nu-nieuws-schreeuw van de correspondenten ter plaatse, die het nieuws dreigen te herleiden tot een big-brother-wereld-met-commentaar-van-onze-kijkcijfergarantie-ter-plaatse. Ondertussen rooft dit wel een steeds groter deel van onze tijd.

Vrije tijd

Een gebrek aan selectiviteit geldt ook voor de vrije tijd. Sinds de industriële revolutie hadden werkende mensen nog nooit zoveel vrije tijd. Maar wat moeten we met zoveel vrije tijd, vragen velen zich af. Gelukkig biedt de markt een antwoord: het opvullen van die vrije tijd is te koop. De consumptiepakketten liggen kant en klaar, bij uw vakantiemaker of in uw winkelcentrum. U hebt ervoor gewerkt, u hebt het verdiend, u hebt er recht op. Want waarom heeft u anders zo hard (met twee) gewerkt? Vrije tijd werd consumptietijd, voor sommigen zelfs compensatietijd, voor de frustratie van het te zware of afstompende werk. Of het werd recuperatietijd, wanneer de boeiende job verslavende en dus uitputtende karaktertrekken begint te vertonen. Maar nu, in de vrije tijd, nu begint het leven.

Aan de ene kant zijn er de mensen die zich te pletter vervelen in die vrije tijd en blij zijn die te kunnen vullen met voorgedraaide consumptiepakketten. Aan de andere kant zijn er mensen die in hun vrije tijd meer dan ooit tijd tekort hebben om alles te doen wat ze nog zouden willen doen. Zo groeit de ontspanningsdwang: we moeten nog zoveel. De naoorlogse toename van de materiële welvaart leidde eerst tot een toename van de materiële consumptiemogelijkheden. Al snel kwam daar ook een ongekende toename van het vrijetijdsaanbod bovenop. De vrijetijdsindustrie prikkelt en verleidt ons voortdurend om keuzes te maken in het overvloedige aanbod. De inzet zijn onze schaarse financiële middelen en onze nog schaarsere tijd. De meeste mensen houden er ook van zich voortdurend te laten prikkelen en verleiden. Het gevolg is een vrijetijdsagenda die even vol is gepland als de agenda op het werk. De individualisering heeft bovendien als gevolg dat ieder van de gezinsleden eigen hobby's netwerken en tijdsbestedingen hebben in de vrije tijd. Om dat allemaal op elkaar afgestemd te krijgen, wordt vrije

tijd ook een stukje planningstijd; al was het maar om te weten met hoeveel men rond de eettafel zit.

Eettijd

Eten is zowel een dagelijkse noodzakelijkheid als een vrijetijdsactiviteit. De ene keer is het een snelle hap om de honger te verdrijven, de andere keer een sociaal gebeuren dat uren kan duren. Ons eetpatroon is de voorbije decennia ontzettend gewijzigd, op alle vlakken. Daarbij zijn er tegenstrijdige ontwikkelingen: we eten zowel sneller en trager.

In de eerste plaats besteden we minder tijd in de keuken. We hebben mooiere en grotere keukens, vol met allerlei elektra, waar we minder tijd in doorbrengen. Bij vele tweeverdieners zijn het eigenlijk weekendkeukens. Door de toenemende consumptie van bereide maaltijden kopen we tijd. We betalen anderen om ons eten te bereiden en kopen dat bij de traiteur of in supermarkten, die een groeiende aanbod van bereide schotels of diepvriesmaaltijden bieden. We worden opwarmers van door anderen bereide kost. We besparen ook op de tijd om eten te kopen. Snel naar de supermarkt, want daar vinden we alles samen: het verschil tussen het geroezemoes op een multiculturele markt staat mijlenver van de files van supermarktkarretjes tussen de lange winkelrekken, de files aan de kassa en de files op de parking van de supermarkt.

We besteden doorgaans niet alleen minder tijd in de keuken, we zitten ook minder lang aan tafel voor een gewone maaltijd. Bovendien zitten gezinsleden niet meer altijd samen. Ook eten gebeurt in shiften, steeds vaker wanneer beide partners werken, met tweemaal kans op onregelmatige en flexibele werkuren, overwerk of andere engagementen, vaak nog gekoppeld aan een drukke agenda van de kinderen. We eten ook steeds meer buitenshuis. 's Middags wordt er aangeschoven in bedrijfs-

kantine of de broodjeszaak. In zakenmilieus zijn de rationalisering van de werktijd en de toenemende productiviteitsdruk ook merkbaar in de middagpauzes. België kende een eerder zuiderse middagcultuur: er werd en wordt relatief veel en goed in restaurants gegeten. Maar haast iedereen getuigt: minder en korter dan vroeger.

Sneller eten is zowat de hoofdslogan van de vele fastfoodketens, die de afgelopen decennia als hamburgers uit de grond zijn gerezen. De Vlaamse pendant van McDonald's heet Quick: is er een verleidelijkere naam denkbaar in een gehaaste maatschappij? De hamburgerrestaurants zijn de verst gevorderde vorm van industrialisering van onze behoefte aan calorieën. Haast iedere productiefase is minutieus getimed voor een maximum aan efficiëntie: de productie van de hamburgers en aanverwanten, de just-in-time-levering van identieke pakketten aan alle vestigingen, vastgelegde opwarm- en baktijden vormen een perfect getimed voortraject voor een snelle hap, die haast uitgroeide tot een cultureel statement.

In contrast met de gehaaste hap nemen we soms wél de tijd om te eten. Thuis of op restaurant wordt samen eten dan een feest. Dat extra zoeken we dan weer vaker dan vroeger. Het eten wordt dan meer dan eten alleen. Het is een sociaal gebeuren, een ontmoetingsmoment. Een maaltijd kan een ritueel worden, een moment dat men tijd neemt om iets te vieren, een enkele keer zelfs een paringsdans, waarbij asperges langzaam wegsmelten op de tong of blaadje per blaadje het hart van een artisjok wordt blootgelegd. Zelfs snelle eters kunnen dan uitgroeien tot langzame genieters.

Eten is ook op een andere manier minder tijdsgebonden. We hebben de seizoenen afgeschaft, zowel voor onze eigen groenten en fruit als voor de import uit de rest van de wereld. Het hele jaar door zijn er aardbeien. In volle seizoen uit eigen land en uit volle grond, vele maanden vroeger al uit de serre, maar

het hele jaar door uit Spanje of verder. Er zijn tomaten uit Italië of Marokko, asperges uit Spanje of Peru, prinsessenbonen uit Kenia... Bij ons kan alles overal en altijd worden gegeten. Als het niet 'vers' van de andere kant van de wereld komt, dan zijn er nog altijd diepvriesproducten. We hebben de tijd, het klimaat en de seizoenen overwonnen. Dat merken we niet alleen in de winkel of op ons bord. Het is ook te merken aan de vele vrachtwagens op de wegen of de cargovluchten op de luchthavens.

De toename van de beschikbaarheid wereldwijd en de uitbreiding van de keuze met exotische groenten en vooral fruit, hebben als bijkomende keerzijde dat het aanbod tegelijkertijd afzwakt. Juister gezegd: de variëteiten verminderen. De monoculturen en de internationale handel leiden er toe dat de variëteit aan inheemse soorten zienderogen daalt. Van de tientallen appel- of perensoorten liggen er hooguit nog drie of vier in de winkel. Een andere keerzijde betreft de smaak. Alles altijd overal willen creëert niet alleen een immense milieuvernietiging, het gaat in vele gevallen ten koste van de smaak. Bovendien riskeren we het hele jaar door hetzelfde te eten. De toegenomen variëteit in tijd leidt tot geringere variëteit op ons bord. Betere restaurants volgen ondertussen opnieuw de seizoenen met marktmenu's: een ecologisch verantwoorde keuze, waardoor we opnieuw voeling met de seizoenen krijgen.

Een contrast met de versnellende maatschappij vormt gelukkig de toenemende populariteit van de zuiderse terrasjescultuur als een uiterst aangename en populaire vorm van ont-haasting. Zijn het de openlucht, de zon, de zwoele avonden of het gezelschap die samen met de nodige alcohol de gejaagde burgers van de risicomaatschappij verleiden om de tijd te vergeten in een conviviaal samenzijn? Los van die eilandmomenten knaagt de tijdsdruk echter ook aan de eettijd, in de bereiding, in ons aankoopgedrag van bereide gerechten en in de tijd om

iedere dag weer samen rond de tafel te zitten. Dat onthaasting en een betere kwaliteit van voedsel hand in hand kunnen gaan, bewijst het succes van een organisatie als slow-food (www.slowfood.com). Deze werd in 1986 in Italië opgericht en startte als internationale beweging in 1989. Vandaag tellen ze wereldwijd meer dan 60.000 leden. Zij pleiten voor een recht op smaak en de tijd om daartoe te komen, bij de voedselproductie, bij de bereiding en bij het onthaast genieten ervan.

Mobilitijd

In de globaliserende risicomaatschappij leven mensen minder sedentair of gebonden aan één plaats. Volgens Ulrich Beck (2001: 168) wordt het een reizend leven, letterlijk en figuurlijk, een nomadisch leven in auto's, vliegtuigen en treinen, maar ook aan de telefoon of op het internet, ondersteund door wereldwijde massamedia; een transnationaal leven voorbij grenzen van ruimte en tijd. Nog nooit was onze mobiliteit zo groot. Maar mobiliteit kost tijd, mobili-tijd. Nog nooit konden we ons zo snel, zo veel en zo ver verplaatsen. Dat doen we dan ook, tot congestie optreedt. Overal zijn er files, niet alleen op de weg, maar evenzeer in de lucht. Het aantal afgelegde kilometers per auto is verdrievoudigd tussen 1970 en 2000, bovendien is ook het aantal auto's drastisch toegenomen. De milieukost is amper nog te overzien: onze verplaatsingsmanie is maar mogelijk omdat het merendeel van de bevolking dit niet kan en nooit zal kunnen. En ze is maar mogelijk omdat we de fossiele brandstoffen voor de volgende generaties op enkele decennia opgebruiken.

We wonen verder van het werk, of werken verder vanwaar we wonen. We wisselen ook vaker van werk. Winkelen doen we niet meer hoofdzakelijk in de eigen buurt. Wie *funshopt*, maakt er een uitstap van, liefst met de wagen. Kinderen hoeven niet

noodzakelijk op eigen kracht naar de buurtschool. Er is een 'betere' school binnen rij-afstand. Weer elders is de sportclub, de jeugdbeweging, het theater of de avondschoon. Wij zijn altijd onderweg, alleluja, luidt de actuele lofzang op de mobiliteit van de westerse mens.

De collectieve fascinatie voor snelle verplaatsingen leidt stilaan tot collectieve vertraging. Die vertraging is evenwel geen onthaasting, ze leidt niet tot een gevoel van rust of welbehagen, maar verhoogt alleen maar de stress en de tijdsdruk. Onthaasten betekent in de eerste plaats minder tijd steken in verplaatsingen, omdat je je gewoon minder verplaatst. Hier ligt de enige echte manier om veel tijd te 'winnen' in het verkeer, tijd die je voor andere zaken kan gebruiken. Pas in de tweede plaats is er de vraag hoe we ons verplaatsen. Minder en anders verplaatsen zijn de hefbomen voor onthaasting.

Verplaatsen kost tijd

Het aantal verplaatsingen heeft te maken met waar mensen wonen, waar ze werken, waar ze winkelen, waar vrienden, kennissen of familie wonen. De keuze van woon- en werkplaats bepalen samen de reële lengte van de werkdag. Hier speelt een merkwaardige pendelparadox. We kunnen ons vandaag sneller en comfortabeler dan ooit tevoren verplaatsen en toch blijft de tijd om van en naar het werk te gaan sinds decennia ongeveer dezelfde. We winnen geen tijd door de betere en snellere auto's of door een beter en sneller openbaar vervoer. De tijdswinst gaat gemiddeld gezien haast volledig naar een steeds grotere verplaatsingsbehoefte: we kunnen verder werken vanwaar we wonen, of voor velen, verder wonen vanwaar we werken. Wanneer in het bijna volgebouwde en verkavelde Vlaanderen de bouwgrond te duur wordt, dan bouwt de Vlaming wel in Wallonië. Met de aanleg van enkele 'missing links' – want er worden geen nieuwe

wegen meer gebouwd, alleen nog maar missing links aangelegd – maken die enkele kilometers meer echt niets uit. Zeker in het begin betalen de verkavelaars in de afgelegen plekken van Vlaanderen of over de taalgrens graag de prijs van wonen in het groen, want wat is nu een half uurtje meer 's morgens en 's avonds op weg naar het werk? Na verloop van tijd stijgt de prijs van het afgelegen wonen voor velen, met naast het werk nog de vrijetijdsverplaatsingen, en nog wat later, de kan-je-me-even-brengen-en-binnen-twee-uur-weer-oppikken-ritten met de kinderen.

Daarom is het een totaal verkeerd uitgangspunt dat onthaasten enkel mogelijk zou zijn in de natuur. Wanneer het enkel zou kunnen door naar de Cévennes uit te wijken, dan blijft het een voorrecht voor bevoorrechten. Dan kan de doorsnee Vlaming of Nederlander het alvast vergeten. Wanneer je om te onthaasten de laatste plekje groen in eigen land zou moeten verkavelen in een terug-naar-de-natuur-bouwwoede, dan wordt onthaasting misschien een natte droom voor bouwaannemers, maar een ramp voor de laatste stukken open ruimte. Bovendien, ook wie ver buiten de stad bouwt of verkavelt, blijft vaak op een stedelijke manier leven, met de snelheid en gejaagdheid die dat stedelijke leven soms kenmerken.

De meeste mensen wonen in de stad of in de verstedelijkte stadsrand. Het lijkt paradoxaal, maar als onthaasten iets te maken heeft met de woonplek, dan moet het in de eerste plaats in de stad mogelijk zijn. Niet omdat ik een stadsbewoner in hart en nieren ben. Wel omdat de stedelijke drukte en de nabijheid van duizend-en-één voorzieningen mensen dwingen om bewuste keuzes te maken over hun tijd. Een stedelijke omgeving heeft als belangrijkste troef de nabijheid van vele functies. De stad Brussel voerde in 2001 een schitterende campagne voor wonen in de stad. Of was het een campagne voor onthaasting? In radiospots in de ochtendspits hoorde je diegene die woonde

in het groen zuchten in de file, terwijl op hetzelfde uur de Brusselsese stedeling nog even in bed bleef liggen, zalig de tijd had voor een douche en ontbijt, om dan een korte verplaatsing door de stad naar haar of zijn werk te maken. Hoe langer de files worden, hoe vroeger mensen de wekker moeten zetten om in auto of trein te stappen op weg naar de kindercrèche, de school en uiteindelijk het werk, hoe langer ze bumper aan bumper iedere ochtend dezelfde de files op de autoradio beluisteren, ontbijten in de auto, op de trein of op het werk, hoe meer stedelijk wonen aantrekkelijk wordt.

Van verplaatsen naar onthaasten

De snelheidsmanie lijkt nergens zo groot als bij onze verplaatsingen. Wachttijden en vertragingen zijn het ergste wat ons kan overkomen. Snelheid, haast en gejaagdheid domineren vandaag het verkeer. De verschillende manieren om ons te verplaatsen hebben zo ieder hun haastziektes.

‘Mijn auto, mijn vrijheid’ luidde de automobilistenlogan in de jaren '70. Files waren eerder de uitzondering dan de regel. De vrijheid zit hem vandaag in de gsm. ‘Mobiël bellen haalt je even uit de file,’ was vele jaren de gsm-reclame voor en na de verkeersinformatie op de radio. De auto betekent vandaag met zijn allen gestresseerd in de file bumper aan bumper rijden. De invoering van de glijdende werktijden vormde een tijdelijke oplossing om de files wat meer uit te smeren, maar rond de grote steden loopt de ochtendspits soms letterlijk over in de avondspits. Files hebben iets van zwarte gaten: ze sloppen energie en tijd op. Wie er door wordt aangezogen, kan meestal niet meer ontsnappen. De tijd voor een verplaatsing is niet meer de vermenigvuldiging van afstand en snelheid; het is ‘afstand x snelheid + filetijd’. De ene probeert in de file de tijd te doden, met de radio of de muziekinstallatie als vaste bondgenoten. De

andere probeert ook de filetijd nuttig te besteden en tot prestatietijd om te vormen. Sommigen zie je ontbijten achter het stuur of zich scheren. Anderen lezen een krant of doen een reeks telefoons. Bepaalde auto's zijn haast rijdende kantoren, zeker voor wie niet alleen 's morgens, maar bijna de hele dag op de baan moet. Naast files vreet ook het zoeken van een parkeerplaats veel tijd. Geen wonder dat fietsen in de binnenstad sneller gaat.

Het drukst lijken luchthavens en treinstations: het zijn knooppunten waar verschillende snelheden samenvloeien. Op de luchthaven botsen verschillende tijdszones. Je ziet er mensen avondeten op een tijdstip waarop anderen ontbijten. Gestrande passagiers liggen als levende lijken in de transitzone te wachten op een aansluiting, nadat ze een vlucht misten. Anderen proberen al lopend de vertraging van hun vorige vlucht in te halen, in de hoop hun aansluiting net nog te halen; de bagage volgt later wel. Nergens anders ligt het gebruik van gsm's en draagbare computers zo hoog, tot wanneer in de vakantieperiodes de 'zondagsvliegers' de zakenmensen verdringen en de charters de vertragingen op de grond en de files in de lucht alleen maar doen toenemen.

Ook treinstations vormen verzamelpunten van levensritmes. Ze bieden een beeld van tijdcontrasten. De angstigen komen zo goed op tijd dat ze soms nog de vorige trein hebben, wanneer die voldoende vertraging heeft. Anders staan ze op het perron de tijd te doden. Anderen komen op het laatste moment aangelopen. Hier moeten trage en snelle individuele ritmes elkaar vinden: hun levensritmes vloeien kortstondig samen in het collectieve vertrekuur van de trein. Anders dan de file is de trein altijd een beetje reizen, zoals de Belgische spoorwegen in hun reclame voorhouden. Wie een zitplaats heeft – wat op spitsuur niet verzekerd is – kan er even tussenuit. Verplaatsingstijd wordt dan leestijd, met een krant of een boek. Anderen pogen slaapt kort in te halen of dromen weg. Sommigen slaan een praatje

met de collega-pendelaars. Weer anderen toveren met hun gsm, laptop en elektronische agenda hun treinstoel om tot een mobiel bureau. De trein is altijd een beetje werken...

Waar veel automobilisten de filetijd als een vast kwaad lijken aanvaard te hebben, is de gevoeligheid van treinreizigers voor vertragingen blijkbaar groter. De reiziger die haar of zijn tijd heeft afgestemd op het collectieve ritme van de trein, verwacht als tegenprestatie ook een stipte trein. Wachten is voor velen niet alleen dode en verloren tijd, maar iedere seconde wachten telt dubbel. De ervaren wachttijd is de reële tijd in minuten, vermenigvuldigd met de ergernis voor gemiste aansluitingen, te verschuiven afspraken of gewoon de frustratie van het wachten. De onzekerheid over de duurtijd maakt ieder wachten nog meer tot een marteling. Toch slaat de afkeer van het wachten soms regelrecht om in een stiptheidsmanie. De hogesnelheidstrein rijdt op amper twee uur van hartje Brussel tot Parijs en legt één kilometer af in 12 seconden. Wanneer deze trein ook maar twee minuten te laat is, lijkt voor sommige tijdverslaafden de wereld te vergaan.

Heel anders is het tempo van fietsers en voetgangers. Wie op fietsafstand van het werk woont, heeft de meest klokvaste verbinding die je maar kan dromen. Zelfs met wind op kop is een kwartiertje fietsen in te schatten met een minimale foutenmarge, met of zonder files. Bovendien doen fietsers het op hun eigen tempo. Toch is het niet alleen het gebrek aan zuiders weer dat vele Vlamingen – en iets minder Nederlanders – van de fiets houdt. Zeker in Vlaanderen blijft de fiets voor velen een noodoplossing, voor wie zich nog geen wagen kan veroorloven. Anderen nemen liever de auto dan de fiets omdat je met al die wagens niet meer veilig zou kunnen fietsen...

Het meest onthaast lijkt de voetganger, samen met de fietser de zachte of de slimme weggebruiker bij uitstek. Niet dat er geen gehaaste of gestresseerde voetgangers zijn, rennend om

trein, tram, bus te halen, of hollend na lange files om alsnog een afspraak te halen. Door de bank genomen is wandelen echter de meest ontspannen manier om je te verplaatsen, zeker in een stad. Een stedelijke omgeving is gemaakt om te kuieren, ook al hebben sommige verkeersdeskundigen met radicale pro-auto-ingrepen dat de voorbije decennia vaak proberen te veranderen. Vele binnensteden zijn hierdoor verminkt en slikken ook vandaag nog duizenden bumper-aan-bumper-voortschuivende auto's in te smalle straten.

Wie ooit Walter Benjamins ode aan het flaneren heeft gelezen, proeft de essentie van de stedelijke omgeving. Flaneren is meer dan zich verplaatsen, het is zien en gezien worden. De verplaatsing wordt gekoppeld aan de ruimte voor ontmoeting. Voetgangers die een bekende tegenkomen omhelzen elkaar, geven elkaar een hand, steken even de straat over om elkaar te groeten. Een fietser stopt even voor een praatje. Het blijft een andere wereld dan toeteren in de file naar een bekende elders in het verkeer, die soms gestresseerd op het getoeter reageert. Bij het echte flaneren verdwijnen zelfs de nood tot verplaatsing en de notie van tijd. De Ramblas in Barcelona vormen een echte flaneerplaats, waar de Barcelonezen zich laten zien en hun stads- of wijkgenoten tegenkomen. Het is een winkelstraat zonder winkels: waarom heb je koopwaar nodig om tussen te wandelen als er zoveel mensen te bewonderen zijn. Ook pleinen kunnen die flaneerfunctie hebben, met toeschouwers op een bank of op een terrasje. Er is ruimte voor verschillende snelheden. De haastige passant loopt dwars over het plein en doet de duiven opvliegen. Anderen slenteren rond en geven dezelfde duiven alle tijd om wat verderop te schooien of te scharrelen. De verplaatsing biedt de ruimte tot flaneren, als ultieme vorm van onthaasten in de stad.

Het gekke is dat wat we in onze eigen steden veel te weinig doen, ons wel lukt op vakantie. Dan nemen we wel de tijd om

ons mee te laten drijven door de voetgangersstroom in drukke of bekende straten, of laten we ons leiden door onze voeten, weg van de drukte, naar de wijken waar weinig of geen toeristen komen. Tenzij ook hier de gejaagdheid toeslaat van toeristen die met één oog op de gids en het ander op de tijd proberen in twee dagen alle toeristische bezienswaardigheden van de stad 'af te werken', te fotograferen of op video vast te leggen, maar die daarom de stad nog niet hebben gezien.

Durven breken met de verplaatsingsmanie

Onthaasting is geen pleidooi om alleen nog te flaneren. Het is een uitnodiging om stil te staan bij de vele uren waarin we ons verplaatsen en bij de wijze waarop we dat doen. Mobiliteit kost tijd, en deze mobili-tijd is steeds vaker ook stress-tijd. Onthaasten betekent durven breken met de verplaatsingsmanie. Sommigen kunnen zich veroorloven een job te weigeren omwille van de verplaatsingstijd, vele anderen hebben die keuze niet. Verafgelegen wonen in het groen is tevens kiezen om uren in de wagen door te brengen. Verder betekent onthaasten stil staan bij onze keuze van vervoersmodi en de manier waarop we er mee omgaan. Kiezen hoe we ons verplaatsen, is ook een tijdskeuze. Velen kiezen het liefst de snelste vervoersmiddelen, die tegenwoordig paradoxaal genoeg stilaan de traagste worden. De onthaaste schildpad komt soms sneller op zijn bestemming gefietst of gewandeld dan de ge-haas-te achter het stuur, die in de file zelfs niet van de slaap geniet die de haas in de fabel wel kent.

*Kindertijd: onthaasting of
ultieme aanslag op het laatste restje rust?*

Fabels zijn voor kinderen, luidt het devies ten onrechte in de gehaaste volwassenenwereld. Die kinderen zijn vandaag ook gepland en moeten in de tijdsbudgetten worden ingepast. De doorbraak van de pil in de jaren '60 lag mee aan de basis van de seksuele revolutie. Het vermijden van zwangerschappen is voortaan iets makkelijker en zekerder. Ook kinderen krijgen is beter planbaar. Kinderen komen nu wanneer beide partners vinden dat de tijd gekomen is. Zo is de kindervens vandaag meer dan vroeger een onderwerp van keuze geworden. Soms zijn dit moeilijke keuzes, zoals Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim (1990: 135-183) als geen ander beschrijven. Kinderen moeten worden ingepast in de biografie van de ouders, in hun werk en woning. Wanneer is het ideale moment voor een eerste kind? Komt er een tweede of een derde en wanneer? Urenlange gesprekken en samen zoeken gaan soms de komst van kinderen vooraf. Er komen minder kinderen, maar we besteden er wel meer tijd aan.

Eén van de cruciale elementen in de kinderdiscussie is de tijdsfactor. De periode van conceptie is een eerste keuze van de toekomstige ouders. Vervolgens is het afwachten, kort of lang. De keuze voor kinderen is opgeschoven, men spreekt van een uitgestelde of van een latente kindervens bij tweeverdieners of alleenstaande en werkende vrouwen. Vlamingen en Nederlanders krijgen gemiddeld op latere leeftijd kinderen dan vroeger. Dit ligt niet alleen aan de pil, maar meer aan de verlengde studietijd en de verlengde periode dat jongeren afhankelijk blijven van hun ouders. Ook de participatie van man én vrouw aan de arbeidsmarkt is moeilijker te combineren met kinderen.

Vervolgens moet de aanstaande werkende moeder kiezen hoe ze haar zwangerschapsverlof plant. Hoe langer ze werkt tij-

dens haar zwangerschap, hoe meer weken er resten na de bevalling. Dus kiezen de meeste vrouwen ervoor om zolang mogelijk te werken, soms zuchtend en puffend, maar als je zoals in België slechts 15 weken zwangerschapsverlof hebt, is de wens om die zoveel mogelijk met het kind na de bevalling te delen meer dan begrijpelijk.

Ook de manier van bevallen vertelt iets over onze maatschappij. In Vlaanderen bevalt minder dan één procent thuis. Van de ziekenhuisbevallingen verloopt nog maar één derde van de bevallingen volledig natuurlijk. Bij één derde van de geboorten wordt de bevalling kunstmatig in gang gezet. Geïnduceerde bevallingen zijn vaak pijnlijker: het aantal epidurale verdovingen is in de jaren '90 verdubbeld en wordt bij ongeveer twee bevallingen op drie gebruikt. Meer dan 15% van de Vlaamse kinderen komt tenslotte op de wereld via een keizersnede (APS, 2001: 110). In Nederland is thuisbevallen veel gewoner, namelijk in bijna één op drie bevallingen.

De medicalisering van een bij uitstek natuurlijk gebeuren als een bevalling leert ons iets over onze maatschappij en over onszelf, maar ook over onze omgang met de tijd. In vele gevallen bepalen niet langer de moeder en het kind wanneer zij klaar zijn voor het geboorteprocés. Ze bepalen evenmin of het een langdurige of een korte bevalling wordt. De geboorte moet worden ingepast in het tijdsschema van het ziekenhuis, van de gynaecoloog, van de anesthesist bij een keizersnede of een epidurale verdoving. Bevallingen worden in gang gezet, weeën worden versneld. Perst de moeder niet snel genoeg, dan wordt het kind 'gehaald met de ijzers', zoals het zo lelijk heet. Een knipje versnelt het proces: dat groeit wel weer dicht mevrouw. Met de intrede in het moederhuis verliezen veel moeders de autonomie over de geboorte en het tijdsverloop geheel of gedeeltelijk. Hoe meer de artsen en medici de timing beheersen, hoe kleiner de tijdsautonomie van de moeder, die patiënt is

geworden. Achteraf is er soms spijt: had ik zelf de controle maar behouden.

Hoe anders loopt een thuisbevalling. Hier geeft de hoogzwangere vrouw zelf aan wat haar lichaam vraagt. De partner en de vroedvrouw ondersteunen haar en nemen er de tijd voor. De vertrouwde sfeer en het ontbreken van tijdsdruk maken dat thuisbevallingen vaak vlotter verlopen. Niet alleen het product, maar ook het geboorteprocés krijgt hier alle ruimte en tijd. Geleidelijk proberen ook ziekenhuizen opnieuw iets meer tijd te maken en niet iedere geboorte te standaardiseren, maar dit alles moet – zeker in Vlaanderen – wel binnen de tijds-kaders van de medische wereld gebeuren. Hoe onthaast laten we het levensbegin van een kind verlopen? Hoeveel tijdsautonomie is de boreling gegund bij haar of zijn geboorte? De snelheids-cultuur en de medische logica vinden elkaar. In plaats van het ziekenhuis achter de hand te houden voor risicobevallingen, stijgt in Vlaanderen de dure medicalisering verder, met de tijds-druk eromheen. Welkom op de wereld, *fasten your seatbelts...*

Opvoeden te midden van overvloed en haast

Na de bevalling mogen de ouders even thuisblijven. Anno 2001 drie dagen voor de man, 15 weken voor de vrouw. Dan roept de arbeidsmarkt opnieuw, als er kinderopvang is gevonden. Enige beterschap is op komst. Vanaf 2002 mogen Belgische mannen tien dagen ‘verletten’ op het werk. Onder Europese druk krijgen ook het recht van de vader op een vorm van ouderschapsverlof (zie p. 140). Vrouwen kunnen borstvoedingsverlof nemen, al verschillen de mogelijkheden in de praktijk nog steeds van sector tot sector.

Eens zwangerschaps-, borstvoedings- of ouderschapsverlof voorbij, is een goede kinderopvang de enige mogelijkheid om arbeid en jonge kinderen te combineren. Het zoeken naar kin-

deropvang is een zoeken naar tijd. Beide blijken soms even schaars te zijn. Je kind in een kribbe of bij een onthaalmoeder inschrijven voor de geboorte is de normaalste zaak van de wereld geworden. Tegenwoordig schrijven sommige ouders hun kind al in bij de kribbe of de onthaalmoeder nog voor het te verwekken. Eerst moet er plaats zijn voor opvang, dan pas is er ruimte voor een kind. De tijds wetten van de arbeidsmarkt en de tijdskeuzes van de ouders leiden tot absurde toestanden.

Als de kinderen ouder worden, stijgt hun behoefte aan verplaatsingen. In de driehoek thuis-opvang-grootouders komt ook de kleuterschool, en later de vrienden, de jeugdbeweging, de sportclub, de muziekopleiding of de feestjes bij vriendinnen of vrienden. Vanuit een verkaveling in het groen gaat het direct om de nodige kilometers. Ook in de stad laten ouders kindlief zelden alleen op stap temidden van het drukke verkeer. Zo worden heel wat ouders taxivoerder in bijberoep. Niet voor niets spreekt men over de achterbankgeneratie: veel van de kinderen worden voortdurend met de auto van de ene verplichting naar de andere afspraak gebracht. Eerst speelt dit ritueel zich enkel op woensdagnamiddag af, in het weekend ook in de vooravond of overdag. Bij jonge pubers komen daar de weekendnachten bij. De moeder- en vaderliefde of angst sluiten naadloos aan bij de mobiliteitsbehoefte van de kinderen, maar betekenen een grote hap uit het tijdsbudget van de ouders. Kindertijd wordt mobilitijd. Toch gaat het niet alleen om een tijdskeuze, maar om een keuze van wat voor samenleving we willen. Verkiezen we kinderen op te voeden als toekomstige directeurs, wier leven minutieus is gepland en die van de ene afspraak naar de andere worden rondgereden door hun mama-of-papachauffeur? Of verkiezen we een samenleving waar kinderen zich opnieuw op eigen kracht kunnen verplaatsen, te voet, per fiets of met het openbaar vervoer? Een samenleving waar we dat niet alleen (verkeers)veilig genoeg vinden, maar waar de kinderen ook de

tijd en de autonomie behouden om onderweg te stoppen voor het eerste kattenkwaad, het eerste afspraakje of de eerste zoen? Ook dat zijn elementen van een mobiliteits- en een tijdsdebat.

De oorspronkelijke vraag, met name of kinderen de ultieme keuze voor onthaasting of de aanslag op het laatste restje rust vormen, blijft onbeantwoord. Het is geen van beide, want de keuze voor kinderen overstijgt iedere tijdskeuze, of dat zou toch moeten. Veel hangt af van de kinderen. Huilbaby's vragen meer tijd dan doorslapers, zieke kinderen vragen meer tijd dan gezonde. Maar het meeste hangt af van de ouders en hun omgeving, en van de manier waarop we onze samenleving verder organiseren. Uiteindelijk kiezen ouders of de kinderen de druppel worden die de emmer van tijdtekort doen overlopen. Of ze kiezen er juist voor zich te laten aanspreken door de kinderen en hun tijdsgebruik anders te bekijken. Dat geldt voor pasgeborenen, evengoed als voor jongvolwassenen. Ook hier geldt dat hoe groter het sociaal kapitaal en het sociaal netwerk, hoe groter het tijdskapitaal van familie en vrienden die mee voor de opvang en opvoeding kunnen zorgen.

Rest nog één slotbedenking over tijd voor kinderen. Sommigen besluitvormers in de middenleeftijd en heel wat jongbejaarden vrezen dat met de verdere vergrijzing er onvoldoende geld zal zijn om hun (brug)pensioenen te betalen. Als dit al een probleem zou zijn (wat volgens specialisten niet het geval hoeft te zijn), dan nog is de vraag of de oplossing ligt in een verdere verhoging van de arbeidsparticipatie, waardoor meer werkenden bijdragen betalen, en zo nog minder tijd voor kinderen hebben. Of ligt de oplossing eerder in het scheppen van de mogelijkheid voor mannen en vrouwen om in de periode dat kinderen behoefte hebben aan zorgtijd minder te werken? Meer mensen meer laten werken is de oude beleidspiste, die ook in de actieve welvaartsstaat weerklinkt (zie ook p. 163). Het zal de tijdsdruk enkel doen toenemen. Jonge gezinnen in het spitsuur

van het leven meer ruimte geven om arbeid en gezinsleven te combineren is een moderner antwoord. Wie vindt dat mensen er voor de economie zijn, kiest de eerste weg. Wie kiest voor een economie op mensenmaat, de tweede. Daarover gaat het onthaastingsdebat, maar misschien ook het pensioendebat.

Lof der langzaamheid, de essentie van vrije tijd?

Tijd om te consumeren, ons te informeren, vrije tijd, mobiliteit of de keuze voor kinderen, het zijn maar enkele levensdomeinen waarop de tijdsdruk merkbaar en voelbaar is. Telkens opnieuw kwam naar voren hoe een groeiende groep mensen tijdsdruk ervaart in een versnellende maatschappij. Niet alleen de samenleving versnelt, we lijken soms ook zelf aan snelheid en consumptie verslaafd. Al te vaak gaat dit ten koste van (levens)kwaliteit. Stilaan groeien er aanzetten tot tegenreactie, op elk terrein. Op bepaalde levensdomeinen houdt dit een lof der traagheid in, een keuze voor een iets langzamer, maar kwalitatiever leven: niet sneller, maar beter.

Onthaasting gaat er om dat mensen meer dan vandaag hun eigen levenstempo kunnen bepalen. Deze individuele keuzes staan echter niet los van de maatschappelijke context. Ze zijn maar haalbaar wanneer er een maatschappelijk kader is waarbij de voortdurende versnelling niet zo dwingend is dat niemand er aan ontsnapt. Er is met andere woorden een beleidskader nodig dat individuen de ruimte geeft om te onthaasten. Omgekeerd kan ook een toenemend aantal mensen dat een effectieve keuze maakt voor vormen van onthaasting, niet zonder effect blijven op de maatschappelijke versnelling.

Sleutelbegrippen op een rijtje

IN DE BOEKHANDEL LIGGEN vandaag tal van boeken over tijdsmanagement, stressbeheer en onthaasting. Dat vertelt iets over de behoefte aan tijd. Niet de steeds verder versnellende maatschappij, niet de veranderende tijdsordening, maar de individuele mogelijkheden om mee te blijven draaien lijken het probleem bij uitstek. Tijdtekort wordt zo herleid tot een individueel probleem, ‘vermanaged’ voor de enen, ‘getherapeutiseerd’ door de markt van welzijn en geluk bij de anderen. Zolang er in de samenleving niet meer structurele bijsturingen komen, blijft de markt van tijdtekort, tijdsmanagement en tijds-therapieën groeien.

9 inzichten en 10 tips om te onthaasten...?

Er is niets dat me zo ergert als onthaastingsboeken die als receptenboeken, toepasbaar voor iedereen, aan individuen de illusie geven beter mee te kunnen in de ratrace. Tien tips om te onthaasten: van ademhalingsoefeningen over yoga en meditatie tot

goede tijdsplanning en het schrappen van zogenaamd overbodige activiteiten. Hoe toch maar alles rond krijgen? Hoe overleven in de tijdsjungle van de 21ste-eeuwse maatschappij? Eén van de zelfhulptherapeuten, de ‘goeroe van de rust’, is Paul Wilson. Hij belooft in zijn *Grote boek van de onthaasting* (2001: 21) hemel en aarde aan kandidaat-onthaasters: ‘Aan het eind van dit boek zul je weten wat ervoor nodig is om de rest van je leven onthaast, op een bevredigende manier en met een avontuurlijke instelling door te brengen. Vanuit een plezierig ontspannen geestestoestand zul je nieuwe manieren leren om je gezondheid te verbeteren, ziektes te overwinnen en je levensduur te verlengen. Als je wilt, zul je zelfs een rustige, georganiseerde aanpak ontdekken om materieel succes te verwerven: je rijkdom te vergroten, het ‘onmogelijke’ te bereiken en vrijwel iedere doelstelling die je van belang acht, te realiseren.’

Ik word van dergelijke boeken meestal onrustig, uit ergernis. Af en toe staan er wel zinnige tips in om tot rust te komen en te onthaasten. Het gaat echter te vaak om een verzameling glijmiddelen en trucjes om beter te plannen en vrije tijd te ‘maken’. Het betreft anekdotische inzichten, soms met de nodige nostalgie verteld, zoals *Mijn grootmoeder had nooit gebrek aan tijd* (Jönsson, 1999) of *Lof der langzaamheid* (Sansot, 1998). Zelden bevat het een grondige analyse. Waarom leven we in een tijd waarin geen tijd meer is? Waarom vergt onthaasting meer dan persoonlijke keuzes? Waarom is het voor velen onmogelijk te onthaasten in een versnellende maatschappij? De beleidscomponent die mensen de keuzevrijheid moet geven, komt zelden aan bod. Tijdsproblemen worden geïndividualiseerd.

In dezelfde lijn ligt het succesrijke *De Celestijnse belofte* van James Redfield (1994). Meer dan twee jaar stond dit boek in de toptien. Het beschrijft in de vorm van een avonturenroman de mystieke en spannende zoektocht in de verdwijnende tropische regenwouden naar een hernieuwde spiritualiteit. De hoofd-

personages hollen onder tijdsdruk van het ene (spirituele) inzicht naar het andere, tegen een tempo dat ver boven de doorsnee avontuurlijke reiziger in dezelfde regenwouden ligt. Het boek is een hedendaagse ecologisch-religieuze sage, die aansluit bij zowel *new age*-ideeën als het zoeken naar meer spiritualiteit of een grotere levenskwaliteit. Op het einde, wanneer de avonturiers het negende en hoogste inzicht bereiken, vinden we een kritiek op de ongebreidelde consumptiologica en een zoeken naar zelfbeperking. De zogenoemde zoektocht naar spiritualiteit wordt evenwel zwaar bekritiseerd. Hamersma (1997: 228) noemde de Celestijnse belofte een aardig tijdsdocument, omdat het gaat over ‘mensen die vermoeden dat er meer is dan er is, maar die zo’n barstensvolle agenda hebben, dat ze er niet toe komen om daar wat langer bij stil te staan. Ze hebben chronische haast.’ Laat nu net onthaasting een voorwaarde zijn om de negen inzichten in het boek daadwerkelijk te beleven... Het succes van het boek wijst op de behoefte aan reflectie hierover. Maar ook de Celestijnse belofte beperkt het verhaal tot innerlijke keuzes en inzichten.

Die individualisering en therapeutisering storen. Het gaat niet alleen om louter persoonlijke keuzes en levensstijlen, maar ook om de maatschappelijke context waarin we keuzes kunnen en moeten maken. De manier waarop de arbeidsmarkt functioneert of flexibiliteit wordt geregeld, de manier waarop we consumeren en het waar, wanneer en hoe van die consumptie, de aanwezigheid van of het gebrek aan kinderopvang, al deze omgevingsfactoren vergroten of verkleinen onze keuzevrijheid. Die keuzevrijheid wordt mee gestuurd door de economische ontwikkeling, door het maatschappelijke en cultureel klimaat, maar ook door wetten en decreten en door een overheid, die al of niet een emanciperende tijdspolitiek voert. Een analyse van hoe mensen omgaan met tijdtekort vereist dus een visie op tijdspolitiek. In dit hoofdstuk zet ik eerst de sleutelbegrippen van

onthaasting op een rijtje. De beleidsvoorwaarden komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

De sleutelbegrippen van onthaasting

Het laatste wat dit boek wil, is de enige zaligmakende weg naar onthaasting tonen. Daarvoor verschillen we met zijn allen te veel van elkaar. Ons tijdbeheer is een vitaal onderdeel van onze identiteit. Identiteit werd een stuk identi-tijd, het resultaat van keuzes die we maken in onze omgang met tijd. Sommigen dwepen met drukdoende snelle jongens en meisjes, anderen blijven rustige en ontspannen genietters. De ene ziet zichzelf als een efficiënte zakenvrouw die duizend-en-één zaken schijnbaar moeiteloos combineert, voor een ander krijgen kinderen alle tijd. Toch kan onthaasting voor iedereen in bepaalde levensfasen een concrete behoefte vormen.

Doorheen het boek werd duidelijk hoe onthaasting op vele manieren te maken heeft met het opnieuw greep krijgen op onze tijd, niet alleen door beter te plannen, maar misschien vooral door de tijd af en toe los te (kunnen en durven) laten. Onthaasten is echter meer dan een beter tijdsmanagement. Het betreft fundamentele keuzes over onze eigen omgang met tijd én over de collectieve ritmes en tijds-kaders van onze risicomaatschappij. De keuze voor onthaasting is een zoeken naar een ecologie van de tijd. De 13de editie van *van Dale* definieert onthaasten als 'van zijn dringend karakter ontdoen; het kalmer aan doen'. Onthaasting is 'de omschakeling van een gejaagd naar een rustiger levenspatroon' (Breedveld & Beckers, 2001: 75). Wat zijn dan de sleutelbegrippen om hiertoe te komen?

Tijd ontschaarsen

Onthaasten betekent in de eerste plaats tijd ontschaarsen. Dat is iets heel anders dan tijd winnen of tijd uitsparen. Het verschilt dag en nacht van een calculerend maximaliseren van iedere seconde, van het gejaagde streven naar meer doen in minder tijd. Tijd ontschaarsen veronderstelt een copernicaanse omwenteling in het denken, waardoor we beseffen dat we niet meer tijd nodig hebben en ook nooit zullen hebben. Tijd ontschaarsen veronderstelt paradoxaal genoeg de schaarste aan tijd aanvaarden. In onze maatschappij-van-het-nooit-genoege, waarin iedereen wordt geconditioneerd door oneindige behoeften, is leren leven met schaarste alles behalve vanzelfsprekend. De Britse socioloog Anthony Giddens (1994: 101-102, 163-185) bepleit een post-schaarste-maatschappij, waarin het heersende productivisme in vraag wordt gesteld. Het gaat om een samenleving waar we niet voortdurend onszelf voorbij hollen in een onhaalbare – en voor het milieu catastrofale – poging om de oneindige behoeften te bevredigen, maar waar we leren met de schaarste om te gaan. Voor tijd geldt dit nog meer dan voor materiële goederen.

Ontschaarste tijd betekent een ademende agenda, met ruimte voor belangrijke zaken. Het gaat om het genieten van niet-geplande tijd, om verlost te worden van de manie om iedere vrije dag, ieder vrij uur en bij sommigen haast iedere vrije seconde vol te plannen. Wie dat doet voelt zich vaak verloren als er dan opeens een ‘gat’ valt van enkele uren door een weggelaten afspraak. Wat nu gedaan? Ontschaarste tijd betekent dat zoiets de gewoonste zaak van de wereld wordt, waarbij we zonder enig schuldgevoel niets kunnen doen, of datgene wat we al heel lang wilden.

Verlangzamen

Onthaasten betekent kunnen verlangzamen: voor sommigen op alle vlakken en gedurende lange tijd, voor anderen op bepaalde tijdstippen of op bepaalde domeinen. Door tijd te ontschaarsen ontstaat de ruimte om de dingen goed te doen. Activiteiten krijgen niet alleen in de breedte meer ruimte in onze agenda, er is tijd voor verdieping. Verlangzamen staat tegenover de versnippering van tijd tussen vele korte en snelle activiteiten. Het gaat er om opnieuw te leren de tijd te nemen in aaneensluitende periodes, voor alle taken die we belangrijk of aangenaam vinden. Het gaat er ook om tijd te nemen om (opnieuw) tot kwaliteit te komen, of het nu op het werk, in een gesprek, bij het bereiden van een maaltijd of bij een andere activiteit is. Die kwaliteit schept kansen tot grotere rust in plaats van de gejaagde en rusteloze stress. Verlangzamen betekent ook van het moment genieten, zonder dat er alweer moet worden doorgehouden naar een volgend moment. Temidden van planning moet er weer tijd komen voor het onverwachte. Bovenal gaat het om tijd voor het goede leven. De Franse dramaturg, acteur en scenarist Jean-Claude Carrière (Eco, e.a., 2001: 203) vat dit schitterend samen: ‘Je kan wel listen gebruiken om tijd te winnen, maar de essentie is dat je geen haast hebt.’

Zelfbeperking

De voorwaarde om tijd te kunnen ontschaarsen en te verlangzamen is de mogelijkheid tot zelfbeperking (Geldof, 1999). Dit betekent keuzes durven, willen maar ook kunnen maken. Die keuzes zijn deels individueel, maar hebben ook een maatschappelijke, collectieve dimensie. We hoeven niet alle consumptiegoederen te kopen of elke nieuwe mode te volgen. We hoeven niet alles te zien of te doen in onze vrije tijd. We hoeven niet

overall geweest te zijn. We hoeven niet koste wat het kost carrière te maken of voltijds te werken, ons hele leven lang. We hoeven geen twee levens tegelijk te beleven. Zelfbeperking betekent minder kopen, minder doen en vooral minder moeten. Door de aantrekkelijkheid van minder werken te benadrukken en door arbeidsduurvermindering te ondersteunen, wordt volgens Wilma Aarts (2001: 55) de consumptiegroei bij de wortel aangepakt: bij de inkomensgroei. Minder werken vermindert de werkdruk, beperkt de koopkracht en verhindert dat de levensdruk buiten het werk verder toeneemt. Zo vormt de tijdsdruk een kans om de ecologische risico's aan te pakken. Terecht schrijft Theo Beckers (1995: 95) dat tijd een belangrijk instrument vormt voor duurzame ontwikkeling. Het veranderen van de temporele organisatie is een voorwaarde voor een duurzamere consumptie. Een duurzamere maatschappij is een meer onthaaste maatschappij en omgekeerd.

Onthaasten is ruimte laten om – temidden van de ongekende materiële rijkdom in het Europa aan het begin van de 21ste eeuw – te genieten van wat we hebben in plaats van tijd te besteden in het eeuwige streven van de homo economicus naar het vervullen van steeds nieuwe en uiteindelijk toch oneindige behoeften. Het is het herontdekken van een verzadigingsnorm (of *sufficiency*), een criterium dat aangeeft wanneer het genoeg is. Zo'n verzadigingsnorm betekent ook dat je afspraken beperkt. In een agenda is het overbodig van de ene vergadering naar de andere afspraak te bellen dat je later komt: er zijn immers buffers voorzien wanneer noodsituaties het vereisen, of wanneer andere dingen zo plezierig zijn dat ze gerust wat mogen uitlopen. Reheis (1996: 207) besluit zijn boek over verlangzaming met de vaststelling dat een verlangzaamde of onthaaste samenleving er één is waar niet het *hebben*, maar het *zijn* centraal staat. Die openheid voor anderen en de zin om te genieten van het bestaande vragen een andere omgang met tijd.

Autonomie tegenover tijd herwinnen

Onthaasting betekent een grotere autonomie tegenover tijd door een grotere autonomie tegenover consumptie en behoeften. Wie altijd en overal alles wil hebben, zal altijd en overal tijd en geld tekort hebben en – vaak temidden van overvloed en drukte – gefrustreerd en met een gevoel van gemis, leegte of afgunst achterblijven. We moeten leren de tijd voor iets te nemen, in plaats van er door te worden genomen.

Tijdsoevereiniteit is vitaal op het werk, maar ook in de niet-arbeidstijd. Zelf de werktijden, de taakinfilling en tijdsbesteding op het werk kunnen kiezen, is voor sommigen een droom. Het is een belangrijke, maar op zich onvoldoende voorwaarde voor onthaasting. De kans om zelf het ritme van het eigen leven te bepalen, betekent dat mensen geen onaanvaardbare vormen van tijdsflexibiliteit hoeven te pikken: geen oproepcontracten, geen onvoorspelbaar overwerk of geen verplichte voltijdse job, het zijn stuk voor stuk elementen van soevereiniteit die kunnen bijdragen aan de verhoging van de levenskwaliteit en aan een meer onthaaste maatschappij.

Maar die soevereini-tijd valt niet samen met onthaasting. Op sommige momenten in ons leven zullen we ze misschien aangrijpen om eerder te versnellen, meer te werken of meer dingen in onze vrije tijd te doen. Tijdsautonomie betekent dat we aanvaarden dat mensen op verschillende snelheden kunnen leven. Onze maatschappij steekt weliswaar zo in elkaar, maar de snelleren staan meestal in hoger aanzien. Die hiërarchie, dat waardeoordeel over wie meekan in een versnellende maatschappij, is een even grote rem op reële soevereini-tijd als wettelijke regelingen en beperkingen. Autonomie tegenover herwonnen tijd veronderstelt een culturele verandering, waarbij onthaasting – of het nu in de vorm van deeltijdwerk of ouderschapsverlof gebeurt, door nietsdoen of door tijd uit te trekken voor sociale

contacten of sociale engagementen – een minstens even hoge maatschappelijke waardering krijgt als de onverbeterlijke stachanovist die tegen de klok blijft werken. Dat vereist volgens Mark Elchardus (1996a: 84) dat we instellingen moeten creëren die mensen behoeden tegen een ongebreideld efficiëntiestreven en die hen de ruimte en de tijd geven voor traagheid, die ook trage, wat beperkte mensen een aangepaste maar volwaardige kans geven op deelname aan het maatschappelijk leven. Het kan echter niet alleen gaan om de ‘wat beperkte trageren’ volwaardige kansen te geven: het gaat om het recht op een keuze voor een meer onthaaste levensstijl voor iedereen.

Autonomie tegenover economie

Mensen die bewust minder werken en pleidooien voor *downshifting* en onthaasting zijn duidelijke interne kritieken op onze arbeidssamenleving, stelt Eric Corijn (2000: 74). Het wijst er op dat de arbeidseisen te zwaar doorwegen in het leven en het tijdsbudget. Onthaasting betekent ook een grotere autonomie tegenover de eisen op de arbeidsmarkt, wat momenteel slechts aan een bevoorrechte minderheid is gegeven. Wie blij moet zijn dat hij een job heeft of mag behouden, is niet in de positie om over de inhoud van de job of over de arbeidsomstandigheden of arbeidsvoorwaarden te onderhandelen. Dit geldt niet alleen voor mensen met minder kansen op de arbeidsmarkt. Wie qua opleiding, vaardigheden of ervaring wel sterk staat, maar door leningen geen enkele financiële ademruimte heeft, kan ook minder autonoom over tijdssoevereiniteit onderhandelen. De krappere wordende arbeidsmarkt vormt een unieke kans voor veel werknemers om hun positie te versterken en opnieuw meer aandacht voor kwaliteit van de arbeid en de combinatie tussen loonarbeid en sociaal leven te eisen. De overheid en de vakbonden moeten er dan mee voor zorgen dat iedereen mee kan genieten van de grotere aandacht voor kwaliteit.

Een grotere autonomie tegenover de consumptiemarkt, tegenover het groeiende aanbod van de vrijetijdsindustrie en een grotere autonomie tegenover de arbeidsmarkt betekenen ten gronde een grotere autonomie van individuen tegenover de economie. De voortdurende versnelling van onze maatschappij is geen perpetuum mobile. De economische versnellingsmotor draait op kortere afschrijvingstermijnen en verhoogde concurrentie in de globaliserende wereldmarkt. De wereld werd een dorp, maar het dorp werd een markt. Hoe hoger de omloopsnelheid van goederen, hoe geringer hun duurzaamheid. Onthaasten is ook hier kiezen voor duurzaamheid.

Keuzes durven en kunnen maken

Onthaasten is tenslotte een proces: mensen onthaasten zelden van de ene dag op de andere, tenzij om dringende medische redenen. Onthaasten betekent voortdurend keuzes maken in het dagelijkse leven, in de omgang met werk, met behoeften, met andere mensen, met jezelf. Onthaasten betekent een eigen identiteit opbouwen die afstand neemt ten aanzien van de snelheidsroes en de gejaagdheid van onze maatschappij.

Lang niet iedereen heeft dezelfde troefkaarten in handen om die keuzes te kunnen maken. Niet iedereen die het wil kan daadwerkelijk onthaasten. Er zijn financiële beperkingen. De druk van de omgeving om 'hogerop' te komen is te groot. Het arbeidsethos weegt zo sterk door dat men het zichzelf niet toelaat. *In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood verdienen...* De collectieve ritmes en verwachtingen zijn vaak zo hoog dat mensen ze amper aan kunnen. Een ziektebriefje biedt soms een tijdelijke uitweg, maar vormt bezwaarlijk een structureel alternatief. Daarom vereist onthaasting een beleid, dat weerstand biedt aan de toenemende tijdsdruk en deze als een reëel maatschappelijk en welzijnsprobleem erkent. Tijdspolitiek bestaat al

eeuwenlang, maar het vormt een domein waarop de volgende jaren almaar meer beleidsmaatregelen zullen komen. In onze arbeidsmaatschappij betekent dat per definitie ook ingrijpen in de manier waarop mensen met arbeid en arbeidstijd (kunnen) omgaan. Hoe komen we in en naast de arbeid van overhaasting naar onthaasting?

Onthaasten in of van de arbeid?

WIL ONTHAASTING MEER ZIJN dan af en toe een weekje uitrusten van de uitputting of de stress, dan is er een tijdspolitiek nodig die mensen de ruimte geeft om loonarbeid en sociaal leven beter te kunnen combineren. Dat vereist een beleid dat tijdrechten creëert, zodat individuen kunnen kiezen voor levenskwaliteit. Er wordt de laatste jaren gesleuteld aan arbeidstijden, combinatiemogelijkheden van arbeid en andere activiteiten, er ontstaan tijdsfondsen en zorgkredieten, in Nederland onderzoekt een Commissie Dagindeling voorstellen voor een betere afstemming tussen arbeid en zorg. Arbeid kan financieel noodzakelijk of verlokkelijk zijn, louter instrumenteel of inhoudelijk verleidend. Er ontstaat een spanning met het groeiende aanbod aan vrijetijdsactiviteiten en de groeiende behoefte aan tijd voor zelfontplooiing buiten de arbeid. De verwachtingen ten aanzien van arbeid stijgen bij velen aan hetzelfde tempo als de verwachtingen ten aanzien van vrije tijd. Welke ruimte laten arbeidstijdregeling om deze spanning beheersbaar te houden?

Werken om te leven, of leven om te werken?

Er was eens, lang geleden, in een vorige eeuw na een Tweede Wereldoorlog, een klassiek éénverdienersmodel. De mannelijke kostwinner ging iedere ochtend stipt naar het werk, de boterhammen netjes door zijn huisvrouw gesmeerd. Na een zware dagtaak keerde de man huisvrouwwaarts en ze brachten de avond samen door voor hun zwart-wit-televisie, met een slechte ontvangst van de antenne op het dak. Ze leefden lang en gelukkig en kregen kinderen die naar school gingen en allemaal gingen werken, de jongens zowel als de meisjes. Zij trouwden op hun beurt of gingen samenwonen, maar bleven werken, ook als er één of twee kinderen kwamen. Ze werkten nog lang en soms gelukkig en hadden nog veel... tijd tekort.

De naoorlogse ontwikkeling is natuurlijk een stuk complexer. De vermindering van de individuele arbeidstijd – die in de tijd van de zwart-wit-televisie nog zaterdagwerk omvatte – is ruim gecompenseerd door de doorbraak van het tweeverdienerschap. Alleen bij de laagstgeschoolden is het nog niet de gangbare praktijk dat man én vrouw gaan werken. Daarbij werken we graag. De Belg zet betaalde arbeid op de tweede plaats in de rangorde van belangrijke domeinen. Enkel gezin scoort hoger. Na werk komen vrienden en bekenden, vrije tijd en op ruime afstand pas godsdienst en politiek (De Witte, 2000: 78-79). Partners moeten in een relatie dan ook twee arbeidsmarktbiografieën verzoenen. Bovendien stijgt de werkdruk. Dat heeft zijn gevolgen op andere levensdomeinen, zeker bij twee voltijdse banen. De tijd om boodschappen of het huishouden te doen is schaars. Kinderopvang is voor werkende ouders een noodzaak. Iedere dag weer zijn er de afspraken: wie zorgt voor het eten, de boodschappen of de kinderen? Belastender wordt het wanneer er onregelmatige uren bijkomen, onder de vorm van shiftwerk, overwerk of weekendwerk.

Een echte 24-uren-economie kun je België of Nederland nog niet noemen. Een toename van onregelmatige werktijden en een verdere uitbreiding van productie- of openingstijden zetten wel de trend. Hoewel zondag officieel geen werkdag is, zou het instellen van een écht arbeidsvrije zondag onze maatschappij meer ontregelen dan de autovrije zondagen uit 1973. Jaar na jaar verschijnen er een nieuwe studies over de negatieve effecten van shiftwerk op de gezondheid. Shiftwerkers hebben meer slaap- en maagproblemen en ervaren een geringere levenskwaliteit. Geen van die studies heeft tot een vermindering van nacht- arbeid geleid, wel integendeel. De krapte op de arbeidsmarkt doet de druk toenemen op sommige groepen shiftwerkers om boven op de shifturen nog overuren te presteren. Het enige resultaat van de gezondheidsstudies lijkt dat de negatieve effecten op gezondheid en welzijn worden afgekocht met een nog hogere premie. De roep tot uitbreiding van openingsuren groeit: veel bedrijven willen ons als consument ook 's avonds of in de weekends ter wille zijn. De horeca, en sommige horeca-werknemers, draaien dag en nacht, zeker in het weekend. Zuivere oproepcontracten zijn gelukkig niet doorgebroken, maar in afgezwakte vorm bestaan ze nog steeds in heel wat winkels en in familiale bedrijven.

Voorstanders van verdere liberalisering van de economie en het vrijgeven van alle tijdsbeperkingen negeren de waarschuwing van Annegreet van Bergen (2000: 88), wanneer ze schrijft dat 'momenten van stilte in de lucht, op de weg en in de stad collectieve goederen zijn. De rust op zondag is zo'n collectief goed. Iedereen geniet ervan. Wanneer je 's morgens je ogen opendoet, voel je door de rust op straat dat dit een andere dag is dan anders. Eén keer in de week een rustpunt van 'een dag anders' is voor een samenleving een kostbaar bezit, dat verdedigd moet worden.' Naast de zondag als 'dag des genietens' is er echter nog de rest van de week, met de vraag voor velen hoe ze het allemaal rondkrijgen.

Meer uitbesteden of beter combineren?

Heel wat mensen werken nog van 9 tot 5, maar de diversiteit in arbeidstijden neemt toe, soms op vraag van de werknemer, meestal op vraag en op het ritme van de werkgever en de economie. Wanneer beide partners naast kinderen dan nog engagements hebben in een sportclub of een sociale organisatie, dan wordt het woekeren met tijd. De schaarse momenten samen in de week worden planningsmomenten. Twee beleids-scenario's liggen hier open: een uitbestedingsmodel en een combinatiemodel. Het beleid ondersteunt beide.

Het duidelijkst kiezen de beleidsmakers voor een uitbestedingsmodel. Hier blijft voltijds werken de norm voor mannen én vrouwen. Om dit mogelijk te maken wordt de zorg tijdens en na de werktijd zoveel mogelijk uitbesteed. Dienstverlenende taken worden vermarkt, tot koopwaar omgevormd. Dit versterkt de economische groei en verhoogt de werkgelegenheid. Klusjes-diensten, buurtdiensten en kinderopvang zijn de basisinstrumenten in dit scenario. Bedrijven, sociale organisaties of laaggeschoolden in tewerkstellingsprojecten zorgen voor de was en de strijk, voor de boodschappen, kuisen het huis, onderhouden de tuin, halen de kinderen van school en brengen ze er ook nog naartoe voor de vroege werkers. Hoe meer we – tegen meestal lagere lonen – kunnen uitbesteden, hoe meer tijd mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt kunnen doorbrengen, luidt de redenering. Bovendien scheppen deze *services de proximité* of nabije dienstverleningsbanen ook een vorm van arbeid voor laaggeschoolden in een min en soms meer regulier statuut. De door de economie gegenereerde tijdsdruk creëert zo nieuwe banen ter ondersteuning van diegenen die tijd tekort hebben, maar wel andermans tijd kunnen kopen. Onthaasting is in dit scenario maar in beperkte mate mogelijk voor wie tijd kan kopen en het management over alle dienstverleners in de dag-taak op kan nemen.

De andere, minder uitgewerkte beleidspiste is die van een combinatiemodel. Hier is het uitgangspunt dat de organisatie van de betaalde arbeid is afgestemd op de situatie en de behoeften van de werknemer. Zowel mannen als vrouwen kunnen, afhankelijk van de levensfase, meer of minder tijd nemen om zorgverantwoordelijkheid te dragen. Zij krijgen die ruimte door vormen van volwaardige deeltijdarbeid, meer soepele arbeidstijdregelingen op maat van de werknemer en aangepaste verlofregelingen of tijdskredieten (zie verder). Deze laten de werknemers toe periodes van voltijds betaalde arbeid af te wisselen met levensfasen met minder of soms zelfs geen betaalde arbeid. Sommige zorgtaken kunnen in dit scenario worden uitbesteed, anderen kunnen juist door werkenden worden opgenomen. Onthaasting is in dit scenario een haalbare optie.

In afwachting van een verdere uitbouw van de uitbestedingspiste of van het mogelijk maken van een combinatiebeleid, is de verwachting om blijvend voltijds met twee te werken in vele gezinnen wel aanwezig, maar in de praktijk onhaalbaar. Vaak is het tweeverdienersmodel dan ook geen combinatie van twee voltijdse jobs, maar een anderhalfverdienersmodel. Bij vele tweeverdieners wordt er bewust of noodgedwongen gekozen door één partner om niet voltijds te werken. Zeker de komst van kinderen vormt een hefboom om vier/vijfde of halftijds te werken. Anderen onderbreken de arbeidsloopbaan via loopbaanonderbreking of ouderschapsverlof. De partners kiezen er meestal samen voor, de vrouw doet het. Echte mannen blijven werken. Of in de toekomst niet meer?

Mannelijke versus vrouwelijke loopbanen

Met de massale intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt en de stijgende arbeidsparticipatie sinds de jaren '60 zijn vrouwen op vele plaatsen binnengetroten in de mannenwereld. Voor vele

vrouwen en voor het vroege feminisme was het mannelijk arbeidspatroon het ideaal. De ultieme gelijkheid bestond uit gelijke toegang tot alle jobs, met gelijk loon en gelijke promotiekansen. Dus kozen vele vrouwen voor een voltijdse carrière, die liefst niet of zo weinig mogelijk werd onderbroken. Dat is het dominante beeld van mannelijke arbeidsparticipatie: beginnen werken na het onderwijs tot aan het pensioen, voltijds en ononderbroken.

De gemiddelde arbeidsparticipatie van veel vrouwen wijkt nog steeds af van een voltijdse levenslange en ononderbroken baan. Tussen droom en daad staat een huishouden in de weg, en vormen kinderen praktische bezwaren, en is er een zoeken naar levenskwaliteit, dat ze soms zelf niet kunnen verklaren... Deeltijds werken is voor vrouwen een meer normaal verschijnsel dan voor mannen. Het geheel of deeltijds onderbreken van de loopbaan is getolereerd bij vrouwen, maar ligt ontzettend moeilijk bij mannen in Vlaanderen. In de Nederlandse context is dit stilaan minder uitzonderlijk, maar nog steeds niet de regel.

De vraag is hoe we die verschillen in arbeidsparticipatie waarderen. Voor sommigen is ongelijke participatie nog steeds het resultaat van gender-discriminatie op de arbeidsmarkt en van een ongelijke taakverdeling tussen man en vrouw in het huishouden. Er bestaat een overvloed aan empirisch onderzoek om dit te onderbouwen. Het wegwerken van discriminaties op de arbeidsmarkt inzake participatie, verloning of promotie blijft een cruciale emancipatorische doelstelling. Maar naar welk ideaalbeeld van volwaardige arbeidsparticipatie werkt men toe? Het huidige tijdtekort is één van de vruchten van een emancipatiestrijd die vrouwen wel meer, maar mannen niet minder wou laten werken. Het gebrek aan herverdeling van huishoudelijke taken tussen mannen en vrouwen was misschien succesvoller geweest wanneer de mannelijke arbeidstijd was verminderd op

het moment dat vrouwen voor een tweede inkomen gingen zorgen. Het had de grote kloof tussen mannen en vrouwen inzake deeltijdarbeid van in het begin kleiner kunnen maken.

Voor tweeverdieners is een levenslange combinatie van twee voltijdse jobs vaak een weinig wenselijke optie voor levenskwaliteit en onthaasting. Is het niet wenselijker, in plaats van ons hele leven af te stemmen op de voltijdse uitbouw van een arbeidsmarktcarrière, te streven naar een betere combinatie tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd. Eerder dan de geringere (voltijdse) participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt als een achterstand te bekijken, ligt hier misschien een model voor een arbeidsloopbaan in de 21ste eeuw.

In plaats van het mannelijke voltijdse prestatiemodel over te nemen, is het wenselijker te streven naar een wisselende participatie aan de arbeidsmarkt, waarbij periodes van voltijdse tewerkstelling afgewisseld worden met periodes van deeltijdse arbeid of periodes waarbij tijdelijk niet wordt gewerkt. Dit vrouwelijk arbeidsmarktmodel is momenteel om culturele redenen voor vele mannen ontoegankelijk. Het bedrijf of de organisatie waar men werkt, aanvaarden amper dat mannen deeltijds willen werken of hun loopbaan onderbreken voor kinderen, voor verdere studies of voor andere engagementen in hun leven. De sociale wetgeving biedt mannen en vrouwen die zulke keuzes willen maken nog onvoldoende mogelijkheden of sociale bescherming. Een toetssteen voor een geslaagd onthaastingsbeleid is dan ook een gelijkere verhouding tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen die de levenslange voltijdse baan inruilen voor een meer afwisselende arbeidsmarktloopbaan, waarin periodes van voltijdse participatie afgewisseld worden met periodes van deeltijdse participatie, en af en toe een onderbreking dankzij een tijdskrediet.

Pluri-activiteit als ideaal

Dat vereist natuurlijk een andere definiëring van arbeidsparticipatie. Loonarbeid verwerpen in euforische verhalen over een vrijetijdssamenleving is vandaag even irrealistisch als irrelevant. Sinds de vrijetijdsutopieën uit de jaren '60 en '70 is een betaalde baan maatschappelijk alleen maar belangrijker geworden. Dit heeft niet uitsluitend met de manifeste functie van loonarbeid te maken. Natuurlijk werken mensen voor een loon. In het zweet ons aanschijns verdienen wij ons brood en het geld voor de ongebreidelde deelname aan de consumptiemaatschappij. Loonarbeid blijft zo een instrumenteel karakter behouden, voor de ene meer als voor de andere. Maar daarnaast zijn er de latente functies van arbeid. Een job structureert de tijd en geeft ons een houvast op de zee van (al dan niet schaarse) tijd. Loonarbeid geeft sociale contacten, geeft een gevoel van nuttigheid, laat iemand deel uitmaken van de maatschappij, of minstens van de economie. We kunnen, zoals Mark Elchardus en Ignace Glorieux (1995) terecht schreven, niet aan arbeid voorbij.

Daartegenover staat onze behoefte aan tijd, voor alles wat we nog willen doen buiten die arbeidstijd: vrije tijd of consumptietijd, reistijd of leertijd, speeltijd of zorgtijd, slaaptijd of ego-tijd. Tijdtekort wijst ons op de noodzaak om een nieuw evenwicht te zoeken tussen de tijd die we aan loonarbeid besteden en de tijd die we aan andere zaken besteden. Er is – in de woorden van André Gorz – behoefte aan een hernieuwd evenwicht tussen heteronome activiteiten (waarvan loonarbeid het meeste tijd vraagt) en autonome activiteiten.

Het gaat dus niet om de keuze tussen arbeid en niet-arbeid, maar over de vraag hoe we beiden kunnen combineren. Niet of/of, maar en/en, dat is de invalshoek van de huidige tijds-politiek. Het sleutelbegrip is *pluri-activiteit*. Het franse sociaal-filosofische tijdschrift Esprit bepleitte in 1995 '*Vers une société*

de pluriactivité'. Aznar en anderen (1997) hadden het over '*Vers une économie plurielle*' en bouwden daarmee verder op het denkkader van André Gorz. De Vlaamse arbeidssociologe Katrijn Vanderweyden (1999: 27-28) definieert een pluriactieve samenleving als 'een samenleving waarin individuen een reële keuzevrijheid hebben om in de synchronie of in de diachronie van hun leven via een diversiteit van activiteiten deel te nemen aan het gemeenschappelijk gebeuren'. Een reële keuzevrijheid verwijst daarbij naar financiële en institutionele mogelijkheden om samen met loonarbeid of afwisselend met loonarbeid te kunnen kiezen. Reële keuzevrijheid slaat echter ook op de culturele normering: worden zowel keuzes van mannen als vrouwen, van hoog- of laaggeschoolden, van kaderleden en arbeiders als volwaardige en positieve keuzes erkend door het bedrijf of de organisatie, de familie- en kennissenkring en de maatschappij als geheel?

De overgang van een jobmaatschappij naar een multi- of pluri-actieve samenleving, met multi-actieve mensen, is één van de toekomstscenario's van werk die ook Ulrich Beck (2000: 57-61) schetst in zijn *Schöne neue Arbeitswelt*. Om tot zo'n pluriactieve samenleving te komen ziet Vanderweyden scenario's van herverdeling van tijd en/of de piste van een onvoorwaardelijk basisinkomen. In beide scenario's staat het herwaarderen van activiteiten buiten de loonarbeid centraal. Klassieke pistes van arbeidsherverdeling zijn er daarentegen in de eerste plaats op gericht iedereen aan een betaalde baan te helpen, vanuit de vaststelling dat loonarbeid een dominante factor van maatschappelijke integratie is en moet blijven. Ook pistes om (zorg)-activiteiten om te vormen tot (al dan niet betaalde) arbeid door een verruiming van het arbeidsbegrip focussen meer op een versterking van arbeid als enige toegangspoort tot maatschappelijke integratie. In een pluriactieve maatschappij wordt het hebben van een betaalde job één van de manieren waarmee een

individu zich kan verbinden met de ruimere maatschappij of er een bijdrage toe kan leveren; andere activiteiten en levenssferen worden als gelijkwaardig(er) erkend.

Combinatiebeleid als instrument

Wanneer we de andere activiteiten, die te maken hebben met zorgtaken, maar evenzeer met maatschappelijke engagementen, burgerschapsvorming of persoonlijke ontplooiing, meer willen waarderen en meer ruimte willen geven ten aanzien van arbeid, dan vraagt dit om een sterker combinatiebeleid, dat individuen ook reëel toelaat de verschillende levenssferen te combineren op een ontspannen en onthaaste wijze (Van Dongen, e.a. 2001; Jacobs, 2001; Vogels, 2001). Dit overstijgt persoonlijke keuzemogelijkheden en vereist een tijdsbeleid.

Het combinatiemodel vormt de opvolger van het klassieke kostwinnersmodel, dat in de naoorlogse periode, en vooral in de jaren '50 en '60, zijn hoogtepunt kende. Het uitgangspunt van het volledig combinatiemodel is dat zoveel mogelijk mannen en vrouwen tijdens hun levensloop de beroeps- en gezinsarbeid en de andere activiteiten kunnen combineren. Men wil daarbij vermijden dat één van de hoofdactiviteiten daarbij in de verdrukking komt. Mannen en vrouwen moeten in iedere levensfase voldoende tijd kunnen besteden aan de diverse activiteiten (Van Dongen, e.a.: 104). Meer gelijkheid tussen man en vrouw gaat samen met een grotere keuzemogelijkheid en differentiatie op de arbeidsmarkt.

Combineren betekent immers niet gedwongen worden tot een of/of-keuze, maar kunnen kiezen voor en/en. Het gaat niet om een combinatie in zijn maximale vorm, maar om een streven naar het gelijktijdig waarmaken van verschillende rollen. Omdat er maar 24 uur in een dag beschikbaar zijn, betekent het opnemen van meerdere rollen automatisch dat er niet lan-

ger vanuit één rol, met name die van werkende, beslag kan worden gelegd op bijna alle tijd. Het betekent een moeizaam dansen op de slappe koord van een geïndividualiseerde keuzebiografie, gespannen boven de turbulente en verlokken uitdagingen van de risicomaatschappij. In iedere levensfase zijn andere evenwichtstechnieken noodzakelijk, maar een zekere spanning en een zeker tijdrisico blijven het combinatiemodel eigen.

Om die tijdrisico's te beperken zijn een aantal structurele maatregelen noodzakelijk. Daarbij moet het aantal uren van een normale voltijdse betrekking licht verminderen tot een norm van 35 uur per week, waarbij men het huidige Franse beleid inzake arbeidstijd als uitgangspunt neemt. Anderen spreken over lange deeltijdbanen als nieuwe norm voor een standaard 'voltijdse' arbeidstijd tussen de 30- en de 32-uren per week (Jacobs, 2001: 52). Rond die norm kan volgens Van Dongen (2001: 173-176) de individuele arbeidstijd gradueel schommelen, van één-vijfde tot tien-vijfde banen. Daarmee zou het onderscheid tussen vol- en deeltijdse banen vervallen.

Zo'n bijna ongelimiteerde keuzevrijheid biedt mogelijkheden, maar ook gevaren. Binnen een combinatiemodel staat het levensloop perspectief centraal. Elke menselijke activiteit is een onderdeel van de levensloop en dus onderdeel van een tijdsverdeling op langere termijn. De tijdsbesteding van individuen en de verdeling van die tijd binnen gezinnen is immers sterk afhankelijk van de levensfase en de gezinsfase. Een pasafgestudeerde vrijgezel heeft een andere tijdsbesteding en andere mogelijkheden op de arbeidsmarkt dan een vader of moeder van 3 jonge kinderen. Een 55-jarige kijkt anders aan tegenover overuren en flexibiliteit dan diezelfde alleenstaande. Daarom is een graduele aanpak wenselijk, zelfs met het verrekenen van overuren tegenover een kortere standaardwerktijd. Een maatwerkbenadering is evenwel iets heel anders dan de deur openzetten

naar werktijden van tweemaal een voltijdse baan. Zelfs de grootste voorstanders van flexibiliteit durven om gezondheidsredenen, maar ook omwille van de combinatie arbeid en andere activiteiten, deze ultieme workaholic-scenario's niet voorleggen. Vanuit een onthaastingsperspectief zijn ze helemaal onwenselijk. Voor wie op de werkvloer de facto geen vrije keuze heeft vanuit een precare positie, is een 10/5 werktijd ronduit onmenselijk.

Naast het gevaar van een inflatie aan overuren zijn aan het combinatiemodel nog andere risico's verbonden. Taakcombinerders klagen over stress en drukte. De wens om arbeid en zorg te combineren, tegen de achtergrond van een economie die daar niet op is ingesteld, blijkt in de praktijk problemen te veroorzaken. Het voortdurend plannen en regelen geeft het gevoel overgeorganiseerd te zijn, stelt Koen Breedveld (2000: 17; zie ook Jacobs, 2001: 31-35). Hoe meer taken gecombineerd moeten worden (onder slechte omstandigheden), hoe meer 'haast' het leidmotief dreigt te worden. De coördinatie tussen alle taken en de afstemming op ritmes van partners, kinderen, vrienden, familie of collega's vraagt meer tijd en energie dan gedacht of verwacht. Slecht gecombineerde tijd verwordt vaak tot versnipperde tijd, ten koste van de kwaliteit ervan. Niet ieder combinatiebeleid leidt tot onthaasting. Sommigen (Van Dongen, e.a., 2001) gaan zover het combinatiemodel als motor van de actieve welvaartsstaat naar voor te schuiven. De relatie kan ook omgekeerd liggen, waarbij de actieve welvaartsstaat als neveneffect een afgezwakt combinatiemodel voortbrengt. Alleszins sluit het combinatiemodel zo aan bij het concept van een transitionele arbeidsmarkt, met overgangen tussen verschillende beroeps- en levenssituaties (Van den Heuvel, e.a., 2001).

De aanbouwarchitectuur van de sociale zekerheid

In de huidige onthaastingsdiscussie vertrekt men te gemakkelijk van de individuele keuzes. Mannen en vrouwen moeten vanuit hun persoonlijke levenssituatie maar zien wat op ieder moment het ideale levenstempo voor hen is, hoeveel en op welke uren ze willen werken, hoe ze hun leven organiseren. Daarbij verdwijnen de andere niveaus uit het zicht: hoe staat men hier tegenover in de bedrijven en organisaties? Welk beleidskader wordt geschapen om te komen tot een betere combinatie van arbeid en niet-arbeid? Hoe evolueren de collectieve ritmes? Persoonlijke keuzes blijven vaak persoonlijke wensen, wanneer er geen bijhorende rechten worden gecreëerd. Daarom hebben we nood aan een tijdspolitiek. Beetje bij beetje geraken tijdsproblemen niet alleen op de maatschappelijke, maar ook op de politieke agenda. Op geen enkel ander domein is de noodzaak aan een tijdspolitiek zo groot dan inzake arbeid.

Een tijdspolitiek moet je verankeren. Dat kan onder meer in de arbeidswetgeving en in de sociale zekerheid, maar ook in collectieve arbeidsovereenkomsten. Op het einde van de Tweede Wereldoorlog werd ons stelsel van sociale zekerheid vastgelegd. Het was een samenhangend geheel, met juiste verhoudingen en vaste principes; noem het met Herman Deleeck (2001) de architectuur van de welvaartsstaat. De grote lijnen van die architectuur waren helder. Wie werkte, betaalde bijdragen. Wie niet meer moest, kon of mocht werken, had recht op een uitkering, afhankelijk van de betaalde bijdragen. Er waren duidelijke kamers in het huis van de sociale zekerheid: het pensioenstelsel, de ziekte- en invaliditeitsverzekering, de werkloosheidsverzekering.

Maar doorheen de jaren, en zeker met de stijgende werkloosheid na de oliecrisis van de jaren '70, gingen opeenvolgende regeringen met die architectuur om zoals zovele Vlamin-

gen met hun huis: er werden allerlei constructies tegenaan gezet. Een keuken, een achterkeuken, een veranda, een tuinhuis, een rommelkot en een hondenhok maken dat na verloop van tijd de hele tuin is volgebouwd en de oorspronkelijke architectuur uit het zicht verdwenen. Zo verging het ook de sociale zekerheid. Omwille van de hoge werkloosheid gingen de meeste Europese landen manieren uitwerken om mensen te betalen om zich vrijwillig uit de arbeidsmarkt terug te trekken, tijdelijk of definitief. Dat was in België niet anders. Brugpensioenstelsels moesten oudere werknemers de arbeidsmarkt vroeger laten verlaten om plaats te maken voor jongeren. Deeltijds werken wordt aangemoedigd, soms met premies om het netto-loonverlies bij een vier/vijfde of een halftijdse baan te verminderen. In een aantal sectoren had een beperkt deel van de werknemers recht op voltijdse of deeltijdse loopbaanonderbreking met vergoeding, op voorwaarde dat er een vervanging plaatsvond door een werkloze. Naast zwangerschaps- en borstvoedingsverlof komt onder Europese druk een voorzichtige regeling voor ouderschapsverlof tot stand. Wie stervende ouders wil verzorgen, heeft gedurende een beperkte periode recht op betaald palliatief zorgverlof. Bijstuderen kan met educatief verlof, inclusief de administratie van attesten van bijgewoonde lessen.

Zo bestaan er aan het begin van de 21ste eeuw allemaal verschillende regelingen, met verschillende groepen rechthebbenden, soms verschillende uitkeringsbedragen, verschillende criteria en verschillende administraties. Opgezet in het kader van werkloosheidsbestrijding zijn sommige maatregelen niet aangepast aan een krappere arbeidsmarkt. Zo gaan er stemmen op om de brugpensioenregeling af te bouwen. De vele (vrijwillige) bruggepensioneerden, loopbaanonderbrekers, ouderschapsverlovers en bewuste deeltijdwerkers hebben met elkaar gemeen dat ze eerder hebben gekozen voor hun eigen levenskwaliteit dan voor een arbeidsherverdeling uit solidariteit met de werk-

zoekenden. Maar als de huidige regelingen al wringen met een krapper wordende arbeidsmarkt, dan zijn ze helemaal niet aangepast aan een samenhangend beleid inzake levenskwaliteit en een betere combinatie tussen arbeidsparticipatie en sociaal leven. Bovendien staan de financiering en de organisatie ervan soms los en soms zelfs in contrast met de architectuur van de sociale zekerheid en van de welvaartsstaat. Telkens betalen we mensen om tijdelijk niet of minder te werken. Juister gezegd: we stellen ze tijdelijk vrij van een bijna veralgemeende arbeidsmarktparticipatie, omdat we als samenleving ook de activiteiten in de andere levenssferen willen waarderen en ze niet volledig laten koloniseren door een vooral economische arbeidsmarkt- en productiviteitslogica. Maar hoe verhoudt zich dit alles tot de basisarchitectuur van de sociale zekerheid? Zoals vele tuinen in een land met een slechte ruimtelijke ordening: de wirwar aan regelingen en bijgebouwtjes is aan sanering en integratie toe. Daartoe worden vandaag de eerste stappen gezet.

Ondersteunende en prikkelende beleidsmaatregelen

Aan het begin van de 21ste eeuw worden een aantal maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid uit de jaren '80 en '90 omgebouwd en gestroomlijnd tot maatregelen die een betere combinatie tussen loonarbeid en het leven naast de arbeid mogelijk moeten maken. De vraag is daarbij welk doel men voor ogen houdt. Door een onvoldoende onderbouwd beleid dreigen we de chaos aan elkaar overlappende en niet op elkaar afgestemde werkloosheidsmaatregelen te vervangen door een even grote chaos aan ook niet op elkaar afgestemde tijds- en onthaastingsmaatregelen. De nieuwe tijdsmaatregelen sluiten evenmin naadloos aan bij de architectuur van de welvaartsstaat.

Er leiden vele wegen en maatregelen naar onthaasting. Ik onderscheid drie soorten tijdsmaatregelen die een betere com-

binatie tussen arbeid en andere activiteiten mogelijk moeten maken. In de eerste plaats gaat het om de vermindering van de conventionele arbeidstijd en de collectieve hervormingen van de arbeidstijd. De Franse overschakeling naar een 35-uren-week is een voorbeeld van dergelijke globale arbeidsduurvermindering. In de tweede plaats gaat het om een uitbreiding van individuele keuzes en mogelijkheden om voor specifieke situaties de arbeidsloopbaan te onderbreken of de arbeidstijd te verminderen. Alle zorgkredieten vallen hieronder. Ook de mogelijkheid om gemakkelijker verzuimdagen op te nemen, zonder voorafgaande aankondiging, bijvoorbeeld om zieke kinderen te verzorgen, past in deze categorie. Tenslotte vallen ook systemen van educatief verlof hieronder: het gaat om maatregelen om een job beter te kunnen combineren met een bijscholing. Telkens moet de reden van de arbeidsvermindering uitvoerig worden gemotiveerd. Een derde groep vormen de meer onvoorwaardelijke maatregelen die een algemeen tijdskrediet mogelijk maken. De minderheid die gebruik maakte van (of recht had op) loopbaanonderbreking hoefde zich niet te verantwoorden waaraan de vrijgekomen tijd zou worden besteed. De piste van een tijds-krediet verankerd in de sociale zekerheid is hier het streefdoel op termijn.

Ieder van deze maatregelen kan zowel ondersteunend als prikkelend zijn. Ondersteunende maatregelen bieden een maatschappelijke en financiële waardering voor diegenen die vandaag reeds de stap hebben gezet of onmiddellijk willen zetten om de arbeidstijd te verminderen. Een onthaastingsbeleid wil hen in deze keuze bevestigen. Tegelijkertijd moeten de maatregelen prikkelend zijn voor mensen die met tijds- of kwaliteitsproblemen worstelen, maar die nog geen stappen hebben gezet om tot een beter evenwicht tussen arbeidstijd en andere activiteiten te komen. Al te vaak staan de bestaande systemen niet voor iedereen open, is de bedrijfs- of organisatiecultuur van die

aard dat door een verouderd personeelsbeleid er geen oog is voor combinatieproblemen en wordt het verminderen van de arbeidstijd als een gebrek aan inzet aanzien. Tenslotte zijn er vaak financiële drempels. Hier moeten de maatregelen mensen prikkelen om toch de stap te zetten. Hoe vertaalt zich dit nu concreet? Bekijken we deze drie categorieën van naderbij.

De langzame evolutie naar een 35-urenweek?

Zonder een discussie over de begrenzing van de arbeidstijd, stelt Eric Corijn (2000: 86), blijft onthaasting altijd een beetje 'uitstappen' uit het arbeidsproces. Individuele strategieën van uitstapregelingen en tijdskredieten hebben slechts een indirect effect op de collectieve ritmes. Ieder onthaastingsdebat moet daarom ook die sociale ritmes ter discussie stellen. Dat gebeurde ten dele met de geleidelijke invoering van de 35-urenweek in Frankrijk, waar dit het centrale arbeidsdebat in de jaren '90 vormde. Toch was de reductie van de arbeidstijd nog in de eerste plaats bedoeld om de werkloosheid te bestrijden. Over het succes van de Franse operatie lopen de meningen tot vandaag uiteen. Alleszins is het debat over drastische arbeidsduurverminderingen met het heropleven van de economie wat op de achtergrond geraakt.

Een voorzichtige aanzet tot arbeidsduurvermindering wordt in België gegeven door federaal minister van Werkgelegenheid en Gelijke Kansenbeleid Laurette Onkelinx. Zij trekt in de eerste plaats de kaart van een combinatiebeleid in haar 'wetsontwerp betreffende de verzoening van werkgelegenheid en kwaliteit van het leven' (Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, 11 juni 2001). Een eerste maatregel in het regeringsvoorstel wil op een algemene wijze de arbeidsduur verminderen tot 38 uur per week. Het gaat om een consolidatie, waarbij de laatste sectoren met hogere arbeidstijden nu gedwongen worden zich

bij de maatschappelijke evolutie van de voorbije jaren aan te sluiten. Een tweede pakket maatregelen wil de ondernemingen evenwel aanmoedigen om de wekelijkse arbeidsduur verder te verminderen onder de 38 uur per week en/of om de vierdagenweek in te voeren. Deze tweede maatregel is zuiver conventioneel: de sociale partners moeten hierover akkoorden bereiken. De Belgische regering wil hen echter actief aanmoedigen via fiscale stimuli onder de vorm van bijdrageverminderingen.

Met dit wetsontwerp zet de federale regering stappen in de richting van een vermindering van de arbeidsduur, zoals ook voorzien in een combinatiebeleid. Deze beperkingen moeten meer ruimte geven voor een pluri-actieve maatschappij. De sociale partners bepalen per sector en per bedrijf hoe ver zij hier in willen gaan. Zulke verminderingen van de arbeidsduur vormen een structurele voorwaarde om tot een betere combinatie van arbeid en andere activiteiten te komen. Een absolute garantie bestaat evenwel niet. Aan bedrijfskant bestaat het risico dat via overuren de arbeidsduurvermindering vervalt, zeker in een periode van economische bloei en kraptes in sommige sectoren op de arbeidsmarkt. Bovendien wijzen Elchardus en Huysseune (2000: 252) fijntjes op de paradox dat mensen met de grootste tijdsdruk eigenlijk geen vaste werktijden meer hebben, zodat deze ook niet kunnen worden verkort. Het wijst op de noodzaak van een ruimere culturele verandering om arbeid en andere levensdomeinen te combineren, met andere keuzes in verschillende levensfasen. Aan de kant van de werknemer blijft de invulling van vrij te komen tijd alleszins een black box, die sterk zal verschillen van individu tot individu.

Voorwaardelijke zorg- en leerverloven

Een tweede groep maatregelen om arbeid en andere activiteiten beter te kunnen combineren zijn de voorwaardelijke of the-

matische verlofregelingen. Bij voorwaardelijke zorg- of leer- verloven hebben sommige groepen van werknemers het recht om hun arbeid tijdelijk te onderbreken of te verminderen, als ze aan de voorwaarden voldoen. Die hebben in de eerste plaats met *zorg* te maken. Het emotionele appel dat uitgaat van de komst van kinderen, maar ook van de behoefte aan mantelzorg voor zieken en stervenden, is sterk genoeg om de eisen van de economie en de arbeidsmarkt even opzij te zetten. Minimaal gaat het er om de reproductie van de arbeidskracht, maximaal om levenskwaliteit en zorg te garanderen. Deze voorwaardelijke verloven blijven echter het karakter van uitzonderingssituaties behouden, waarbij enkel tijdelijk van de norm van (voltijdse) arbeidsparticipatie wordt afgeweken wegens uitzonderlijke omstandigheden.

De oudste van deze uitzonderingen vormt het zwangerschapsverlof voor vrouwen. Zwangere vrouwen worden ten laatste een week voor de geplande bevalling verplicht de arbeid te staken (in gewone sectoren) en in totaal tenminste 15 weken van de werkvloer weg te blijven om voor de pasgeborene te zorgen of om zelf te recupereren. Dit zwangerschapsverlof kon worden verlengd met borstvoedingsverlof. Daarbij heeft een vrouw de mogelijkheid om (onbetaald) en met een doktersattest ook na het korte zwangerschapsverlof nog een periode thuis te blijven, als een 'voedingsverlof' voor het kind.

Mannen kenden een minieme tegenhanger van het zwangerschapsverlof. In België kreeg een man anno 2001 welgeteld drie werkdagen wanneer een zoon of dochter wordt geboren. Net genoeg om de papierwinkel in orde te brengen. De geboorte aangeven, de mutualiteit regelen, de werkgever verwittigen, kaartjes laten drukken en verzenden. Dan roept de arbeidsmarkt. Na drie dagen was het 'klein verlet' gedaan. *Back to business*, letterlijk. Misschien waren mannen in het verleden wel blij om het geweest en de luiers te kunnen ontvluchten, in de

veilige mannenwereld van het werk. Vandaag is de betrokkenheid van vele mannen echter gegroeid. Zij willen langer bij hun partner en kind blijven. Beetje bij beetje wordt dit mogelijk. In 2002 zou in België het recht op 10 dagen vaderschapsverlof een feit worden. De eerste drie dagen wordt de wedde gewoon doorbetaald. De zeven volgende dagen is er een uitkering voor arbeidsongeschiktheid: een weinig positieve benaming die nog veel zegt over de invalshoek van de regelgever. Alles samen gaat het om een kleine stap van zeven dagen meer levenskwaliteit.

Een stap verder vormt het in België recente recht op ouderschapsverlof. Elke werknemer met kinderen heeft in Vlaanderen het recht om per kind gedurende drie maanden voltijds of gedurende zes maanden deeltijds ouderschapsverlof te nemen, in een aaneengesloten periode. Dit recht bestaat tussen de geboorte van het kind en de leeftijd van vier jaar. De bedoeling is dat voor alle sectoren tegenover dit recht een ouderschapsvergoeding staat.

Hoewel een belangrijke stap vooruit, blijft de regelgeving dag en nacht verschillen met die in de Scandinavische landen. Zo creëerde Zweden al in 1974 betaald ouderschapsverlof, zowel voor de vader als voor de moeder. In 1980 werd een recht op zorgverlof voor zieke kinderen ingesteld, waarbij mannen en vrouwen tot 60 dagen zorgverlof konden opnemen per kind en per jaar. In 1993 kwam er een maand niet overdraagbaar ouderschapsverlof voor de vader na de geboorte. Tegen deze achtergrond hoeft het volgens Dominique Méda (2001: 116-128) niet te verwonderen dat de arbeidsparticipatie van vrouwen in Zweden bij de hoogste van Europa is en dat deeltijdarbeid er vooral bij mannen toeneemt. We spreken over een andere cultuur, zoals ook blijkt uit het gegeven dat 50% van de Zweedse vaders meer dan 35 dagen ouderschapsverlof per jaar opneemt. In vergelijking met de Nederlandse context is dit een contrast, in vergelijking met de Belgische of Franse context een andere wereld.

Maar vanuit een onthaastingsperspectief bekeken is de enig mogelijke vaststelling: ‘*niet zo gek, die Zweden...*’.

Vermelden we tenslotte het enorme belang van een goed uitgebouwde kinderopvang. Naast de zorgverloven is de beschikbaarheid van kinderopvang immers een cruciale voorwaarde voor jonge ouders om een job te kunnen combineren met zorg voor kinderen en een voldoende levenskwaliteit. Vlaanderen is de afgelopen jaren aan een inhaalbeweging begonnen. Vlaams minister Vogels wil gedurende deze legislatuur op vier jaar 10.000 opvangplaatsen bijcreëren: een ambitieuze doelstelling. Nederland is nog ambitieuzer en kondigde in 1999 een uitbreiding van de kinderopvangcapaciteit met liefst 71.000 plaatsen aan (Van den Broek, 1999:70). Zelfs met deze inhaalbewegingen staan Vlaanderen en Nederland nog ver achter bij Zweden, waar de gemeente een kinderopvangplaats ter beschikking moet stellen voor *ieder* kind vanaf de leeftijd van één jaar. Voordien is ouderschapsverlof de oplossing. Heel wat ouders bij ons kunnen alleen maar dromen van zo’n tijds- en zorginfrastructuur.

Een heel andere vorm van voorwaardelijk zorgverlof is het recht op 12 maanden voltijds of 24 maanden deeltijds verlof voor de verzorging van een ziek gezins- of familielid. Die verzorging moest plaatsvinden in aaneengesloten perioden van minstens één maand en maximum drie maanden. Tenslotte is er het recht op het bieden van palliatieve zorg, waarvoor een werknemer tweemaal één maand mag thuisblijven. Opvallend is ook dat – zeker in Vlaanderen – het steeds om zorgkredieten van minstens één maand gaat, vaak om langere periodes. Daarbij zijn vaak omslachtige procedures voorzien. Nochtans is zorgtijd vaak niet voorspelbaar en heel kortlopend. Een ziek kind of een gehospitaliseerde partner zijn vaak weinig gepland en vragen om een direct en kort zorgverlof van enkele dagen, of zelfs in de vorm van uren of halve dagen. Bij een verstandige

werkgever is hiervoor ruimte, maar dan in de schemerzone van wettelijke regelingen. Dit soort minimale zorgkredieten zou evenwel een recht moeten worden voor mannen én vrouwen, zoals vandaag reeds in Zweden.

Naast de zorgverloven vormt het (oude) recht op educatief verlof een buitenbeentje in de voorwaardelijke verlofregelingen. Al lang voor de hype rond levenslang leren was voorzien dat werknemers voor bepaalde opleidingen en mits het binnenbrengen van alle aanwezigheidsattesten enige ruimte moesten krijgen om werk en opleiding te combineren. Recent gunnen sommige bedrijven en organisaties hun werknemers vormen van *sabbatsverlof*. Het gaat om een door het bedrijf of organisatie betaalde verlofperiode voor werkenden, gericht op persoonlijke groei, fysieke rust en creatieve oplading, na een periode van aaneengesloten dienstverband bij het bedrijf. Sabbatsverlof past meestal in een human resources personeelsbeleid voor kaders (Vergouw, 1999: 44). Soms is het ook een reorganisatie-instrument. Eerder dan onthaasting staat het opladen van de batterijen voor verdere en sterkere prestaties centraal. Tenslotte moet het beperkte recht op politiek verlof de kans bieden een job en een verkozen mandaat op elkaar af te stemmen.

In het sociale veld gaat men in sommige sectoren de zorgen opleidingsverloven verder uitwerken. Toonaangevend was hier het Vlaams Intersectoraal akkoord voor de social profit-sector 2000-2005. In het social-profit akkoord stond voor de eerste keer niet een lineaire loonsverhoging centraal, maar werden er specifieke maatregelen uitgewerkt op basis van twee principes: gelijkberechtiging van werknemers en kwaliteit van het leven. De voorbije jaren werd vooral gevraagd om rekening te houden met de flexibele noden van de werkgevers. In het akkoord wordt voor het eerst aandacht besteed aan de flexibele noden van de werknemer. Dit leidde tot de instelling van een zorgkrediet waarover elke werknemer uit de Vlaamse social

profit beschikt van maximum één jaar, op te nemen om zorg te dragen bijvoorbeeld voor een ziek kind of een terminaal ziek familielid. Verder krijgt elke werknemer een loopbaankrediet: de mogelijkheid om per vijf jaar beroepsactiviteit drie maanden verlof op te bouwen, met een maximum van één jaar na twintig jaar beroepsactiviteit. Hier gaat het om een onvoorwaardelijk recht. Verder wordt het voor werknemers binnen de social-profit aantrekkelijker om deel te nemen aan vorming. Vele werknemers in de social profit werken in emotioneel en/of fysisch zware en belastende beroepen, waardoor ze vaak op het einde van hun loopbaan te maken hebben met een burn-out gevoel. Via zogenaamde landingsbanen worden werknemers van boven de vijftig jaar gestimuleerd om toch aan de slag te blijven door het halftijds werken voor deze groep aantrekkelijker te maken. Tenslotte wordt voor de zware beroepen voorzien in een geleidelijke arbeidsduurvermindering vanaf de leeftijd van 45 jaar. Andere sectoren kunnen zich op delen van dit akkoord inspireren.

Samengevat laten de voorwaardelijke verlopen mannen en vrouwen toe om individuele basis (en soms verplicht) tijdelijk de arbeidsmarkt te verlaten of hun arbeidsparticipatie te verminderen. Hiervoor worden strikte voorwaarden opgelegd: het individu moet zich verantwoorden met zwangerschapsattesten, geboortattesten, borstvoedingsattesten of andere medische briefjes, of met aanwezigheidsattesten bij opleidingen. Deze regelingen vereenvoudigen de combinatie arbeid en zorg tijdelijk, aangepast aan sleutelmomenten in de levensloop, maar houden voltijdse arbeidsparticipatie als norm. De laatste jaren worden de voorwaarden geleidelijk iets soepeler, wat blijkt uit de door Europa opgelegde ouderschapsregelingen. Naast de individuele keuzes om zorgtaken op te nemen is het volgens de Vlaamse gezinssociologe Thérèse Jacobs (2001: 26) een zaak van de overheid om de zorgrollen van de werknemers te waarderen

door een deel van het gederfde loon bij te leggen. In dat geval kan de mate van waardering ook worden afgeleid uit de hoogte van de vervangingsuitkering en enige soepelheid in de regelgeving. Er is met andere woorden nog werk aan de winkel.

De langzame groei van het recht op tijdskrediet

Net over de drempel van de 21ste eeuw groeit in Vlaanderen een voorzichtige ombouw van een werkloosheidsbeleid naar een ruimer tijdsbeleid, waarbij individuen autonoom kunnen beslissen om hun arbeidstijd te beperken en zich niet moeten verantwoorden waaraan ze de vrijgekomen tijd willen besteden. Vier soorten maatregelen vallen onder deze ruimere noemer: het stimuleren van deeltijdarbeid door een gedeeltelijke vergoeding van het gederfde loon, de uitbreiding van individuele formules van tijdsparen, de ombouw van het stelsel van loopbaanonderbreking naar een beperkt tijdsfonds en tenslotte de toekomstpiste van een volwaardig tijdskrediet verankerd in de sociale zekerheid. De meest verregaande piste (die ik in dit boek niet behandel, zie Geldof, 1999b: 181-201) blijft die van een basisinkomen.

Deeltijdarbeid aanmoedigen

Een eerste vorm van tijdsbeleid vormt het aanmoedigen van deeltijdarbeid. Het gederfde loon door individuele arbeidsduurvermindering wordt ten dele gecompenseerd door de overheid. In het Vlaams gewest bestaan er aanmoedigingspremies van de Vlaamse regering. Vanaf 2002 geldt in ondernemingen in moeilijkheden of in herstructurering dat wie halftijds gaat werken, maandelijks een belastbare premie van 125 Euro ontvangt gedurende maximaal twee jaar. Wie zijn arbeidsduur tenminste met 20% vermindert, heeft maandelijks recht op een premie van

50 Euro. De overheid komt niet tussen in de redenen waarom mensen dit willen doen. Op korte termijn is het gevaar van deeltijdse arbeid dat een 'normale' werkweek er één van 38 uur blijft, met zelfs een druk tot arbeidsduurverlenging bij knelpuntberoepen. Wie minder wil werken, wordt dan snel tot deeltijdswerknemer omgevormd, zonder dat de normaliteit van de voltijdse arbeidstijd verandert. Mensen worden zo deeltijddeelnemer aan een maatschappij die langduriger in bedrijf is (Van den Broek e.a., 1999: 199). Naarmate het aantal deeltijds werkenden drastisch toeneemt, verandert evenwel het culturele beeld van arbeidsparticipatie. Mensen van buitenaf voelen dit soms nog sterker aan dan anderen: zo is volgens de Franse Dominique Méda (2001: 128-142) Nederland op weg om uit te groeien tot een deeltijdland.

Tijdsparen: zoeken naar een ruil van geld en tijd

Een tweede stap ligt in de uitbreiding van mogelijkheden tot tijds sparen. In Vlaanderen is dit minder bekend dan in Nederland of Duitsland, waar men al jaren werkt aan CAO-formules die sterker beantwoorden aan de vraag naar eigen keuzes bij de werknemers (Nationaal Verbond voor Kaderpersoneel, 1999: 6). De Nederlandse bonden hebben bij de CAO-ronde voor 2001 een grotere individuele zeggenschap van werknemers over hun arbeidstijd bepleit (Vinken & Ester, 2001: 28). Binnen een standaardpakket aan arbeidsvoorwaarden zijn bepaalde elementen onderling inwisselbaar. Zo kunnen dagen verworven via arbeidsduurvermindering of opgespaarde overuren worden ingeruild voor een extra lang verlof als sabbatsverlof, maar evenzeer voor vervroegde uittreding of voor studieverlof in het kader van levenslang leren. Het arbeidstijdsparen is een verdere stap in deze CAO's-à-la-carte. De tegoeden worden in een tijdbank beheerd en kunnen over langere periodes, tot zelfs over

de hele loopbaan, worden overgedragen. In Duitsland spreekt men van *Zeit-wärte-papieren*. Sommigen zien hierin een alternatief voor de bestaande brugpensioensystemen, die de voorstanders van een actief arbeidsmarktbeleid als onhoudbaar bestempelen. Het tijdspaarsysteem vormt een verdere stap in de ruil tussen geld en tijd. Te veel gewerkte uren worden niet uitbetaald, maar in tijd omgezet en opgespaard. Zowel voor het bedrijf als voor de werknemers kan dit perspectieven bieden, zeker in sectoren waar in bepaalde periodes van het jaar piekmomenten voorkomen.

Vanuit een onthaastingsperspectief zijn er naast voordelen van tijdssoevereiniteit duidelijke risico's aan het tijdsparen. Een eerste risico is dat vormen van collectieve arbeidsduurvermindering geen enkel effect hebben op de dagelijkse arbeidstijd en arbeidsdruk, maar volledig in verlof worden omgezet, wat vandaag al op vele plaatsen het geval is. In de dagelijkse puzzel van gezin en arbeid draagt dit weinig bij. Een tweede risico is dat het systeem de deur openzet naar een grotere werkgeversgestuurde flexibiliteit en naar een grotere druk (en mogelijk ook bereidheid) om overuren te presteren. In plaats van onthaasting kunnen dergelijke regelingen de druk op de ketel verhogen. Mensen worden gestimuleerd nog meer te werken en zien een ongebruikt tijdskrediet aangroeien. De cultuur om dit op te nemen komt evenwel niet tot stand. Een laatste manifest gevaar is dat grote niet-opgenomen tijdskredieten op zeker moment toch in geld worden omgezet, waardoor ieder onthaastingseffect verdwijnt en het netto-effect een drastische verhoging van de arbeidstijd is. Wie tijdsparen als een instrument voor onthaasting in CAO-besprekingen wil gebruiken, moet deze valkuilen vermijden door sluitende garanties.

Loopbaanonderbreking in hervorming

Een derde stap biedt de omvorming van het stelsel van loopbaanonderbreking (Vanderweyden, 2001b). Vanaf 1985 gaf het stelsel van loopbaanonderbreking in België aan (een beperkte groep) werknemers de mogelijkheid om hun loopbaan geheel of gedeeltelijk te onderbreken gedurende een bepaalde tijd. Baanbrekend aan het stelsel was dat de loopbaanonderbreker zich niet hoefde te verantwoorden voor zijn beslissing. Zij of hij kon autonoom als individu kiezen om van dit recht gebruik te maken. De voltijdse loopbaanonderbreker ontving daarvoor een premie, op voorwaarde dat zij of hij door een werkloze werd vervangen. Wie in Vlaanderen werkte, ontving boven op de federale uitkering nog een aanmoedigingspremie van de Vlaamse gemeenschap.

Van een bestrijdingsmaatregel van de werkloosheid evolueerde het stelsel in de jaren '90 tot een maatregel die de loopbaanonderbrekers een betere levenskwaliteit kon garanderen. Het nemen van een *sabbatical* was niet langer het voorrecht van professoren. Een nog kleine groep van eerst maximum 1%, vanaf 1998 tot 3% van de werknemers kreeg het recht. Op het einde van de loopbaanonderbreking was er een terugkeerrecht voor de loopbaanonderbreker. In 2001 telde België meer dan 100.000 loopbaanonderbrekers, waarvan de helft werkzaam was in overheidsdienst, de andere helft in de privé-sector. In minder dan 30% van de gevallen ging het om een voltijdse onderbreking: de brede waaier aan deeltijdse vormen slaat duidelijk meer aan. Het nog beperkt toegankelijke recht op loopbaanonderbreking vormt een model voor heel wat onthaastende maatregelen op de arbeidsmarkt.

De krappere arbeidsmarkt en de toegenomen aandacht om arbeidsdeelname en andere activiteiten beter op elkaar af te stemmen, maakten een hervorming van het Belgische stelsel van

loopbaanonderbreking noodzakelijk, met voorzichtige en beperkte stappen in de richting van een tijdsfonds. Na een beslis-sing van de sociale partners (CAO 77 van de Nationale Arbeids-raad van 14 februari 2001) krijgt vanaf 2002 elke werknemer die minstens één jaar heeft gewerkt, recht op één jaar loopbaan-onderbreking. Dit kan voltijds of deeltijds worden opgenomen over de hele loopbaan, maar wel in perioden van telkens drie maanden. Daartegenover staat een vergoeding van zo'n 370 Euro bij een voltijdse onderbreking, die oploopt tot bijna 500 Euro bij een anciënniteit van tenminste vijf jaar. In een aantal gevallen verstrekt de Vlaamse overheid bovenop deze federale regelgeving een aanmoedingspremie (als zorgkrediet of oplei-dingskrediet).

Op te merken valt dat het in tijd ruimere recht op loopbaan-onderbreking (tot vijf jaar) voor een beperkte groep wordt in-geruild voor een beperkter recht in tijd (maximum één jaar) voor een grotere groep. De vreugde over de veralgemening wordt dan ook getemperd door de beperking in duur. Daarnaast is het nieuwe stelsel minder flexibel: het gaat om voltijdse of deeltijdse loopbaanonderbreking, terwijl tot 2002 ook vermin-deringen van de arbeidsduur met één vijfde, één vierde en één derde mogelijk waren. Wat de duur betreft, komt er in het so-ciaal overleg per sector wel een beweging op gang voor een nieuwe uitbreiding van de duurtijd. Met deze hervorming is een eerste stap gezet naar een volwaardig tijdsfonds in de sociale zekerheid

Een tijdsfonds in de sociale zekerheid

Wat verstaan we onder een volwaardig tijdsfonds? Een tijdsfonds wil het recht op levenskwaliteit verankeren en wettelijk garan-deren. Vertaald in meer klassieke sociale zekerheidstermen, be-tekent dit een verzekering van een nieuw risico en dus de crea-

tie van een nieuw recht. Het risico is te omschrijven als het inkomensverlies als gevolg van een tijdelijke en bewuste niet-deelname of niet-voltijdse deelname aan de arbeidsmarkt. Het recht is het recht op een uitkering gedurende deze periode. Zowel het recht om de arbeid te onderbreken als de uitkering zijn afhankelijk van de gekapitaliseerde arbeidstijd. Die wordt in zo'n fonds opgenomen (zie ook Elchardus, 1996a: 89). Net zoals bij de werkloosheidsverzekering moeten mensen een bepaalde periode hebben gewerkt en bijdragen betaald. Op basis daarvan kunnen zij een beroep doen op het tijdskrediet.

Een dergelijk scenario sluit het dichtste aan bij het 'verzekeringsmodel', waarbij de uitkeringsbasis wordt gevormd op basis van verdiensten, de uitkeringen tot op zekere hoogte gekoppeld zijn aan het loon en de financiering door sociale bijdragen gebeurt. Autonome arbeid wordt niet rechtstreeks erkend, maar wel onrechtstreeks ondersteund (Cantillon, 2001: 9). Een tijdsfonds creëert dus concreet het recht om gedurende een loopbaan van bijvoorbeeld 40 jaar deze in totaal 5 jaar voltijds te onderbreken. Per gewerkt jaar bouwt men een tijdskrediet op van anderhalve maand of 60 maanden over de hele loopbaan. Wie op zijn twintigste voltijds is beginnen werken, heeft als zij of hij 28 is al een tijdskrediet opgebouwd van 12 maanden. Daarmee kan die persoon er voor kiezen om een jaar thuis te blijven bij de geboorte van een kind, aanvullend op het zwangerschapsverlof. Of zij of hij kan twee jaar halftijds werken, met een bijpassing voor het gederfde inkomen. Daarbij kan men overwegen om de rechten op ouderschapsverlof in het tijdskrediet te integreren, zodat er een bonustijdskrediet kan worden voorzien per kind. Zo'n extra tijdskrediet per kind kan een eenmalige bonus zijn (bijvoorbeeld 6 maanden per geboren kind), of een tijdskrediet onder de vorm van twee uur per werkweek (zie ook Van Dongen e.a., 2001: 218).

Een volwaardig tijdskrediet is soepeler dan de huidige

nieuwe regeling voor loopbaanonderbreking. Wanneer de betrokkene kiest voor een vierdagenweek of een driedaagse werkweek, dan is het opgebouwde tijdskrediet voor een veel langere periode bruikbaar, maar bedraagt de vergoeding verhoudingsgewijs ook maar één of twee vijfde van het volledige bedrag. Het tijdstip waarop iemand een tijdskrediet opneemt, kiest de werknemer volledig vrij. Hij of zij hoeft zich niet te motiveren. Men hoeft dus niet meer te bewijzen dat men borstvoeding geeft, bijscholing volgt, zieke of stervende familieleden begeleidt. De autonome keuze van het individu is een functie van de levenskwaliteit. De uitkeringshoogte bedraagt minimaal die van het nieuwe loopbaanonderbrekingstelsel. Overwogen kan worden, zoals bij de werkloosheidsuitkeringen, om naast de minimale bedragen ook een maximumbedrag in te voeren, zodat een uitkering in beperkte mate afhankelijk kan worden gemaakt van het vroegere loon. De hoogte van het bedrag is evenwel niet bepalend voor de filosofie en de werking van deze te creëren pijler in de sociale zekerheid.

Tussen deze basisprincipes en goedgekeurde wetteksten ligt er nog een lange weg. Het is even wenselijk als noodzakelijk deze verankering verder te onderzoeken op technische en politieke haalbaarheid. Er zal nog heel wat overleg nodig zijn tussen de overheid en de sociale partners, net zoals bij de uitwerking van het recht op werkloosheidsuitkeringen en pensioenen, bij de uitbouw van de ziekte- en invaliditeitsverzekering of bij de creatie van het recht op kinderbijslag.

Er zijn veel argumenten om tijdskredieten volwaardig uit te bouwen én in de sociale zekerheid op te nemen. In de eerste plaats wordt er een nieuw risico verzekerd. In toenemende mate wordt de levenskwaliteit van werkenden bedreigd door een te grote druk vanuit de arbeidsmarkt. Bovendien zijn de mogelijkheden om op een autonome wijze tijd en werk te combineren zeer ongelijk verdeeld. Tijdssoevereiniteit is in vele gevallen

een voorrecht van hogeropgeleide en sterkere groepen op de arbeidsmarkt. De instelling van een volwaardig tijdskrediet zou alle werknemers een grotere autonomie geven. De maatregel vormt de vertaling van de behoefte van vele mannen en vrouwen om hun participatie aan de arbeidsmarkt meer op hun eigen maat en ritme in te vullen en te komen tot een betere combinatie tussen loonarbeid en de rest van hun activiteiten en verantwoordelijkheden.

Door in België van een beperkt recht op loopbaanonderbreking een algemeen recht te maken vanaf 2002, wordt er een belangrijke stap gezet naar een meer *genderneutraal* gebruik van onthaastingsmaatregelen. De uitbouw van het stelsel en de verankering in de sociale zekerheid kunnen dit versterken. Zolang zorgverloven of loopbaanonderbrekingen uitzonderingsmaatregelen blijven, overleggen gezinnen wie van beide partners het best de arbeidstijd terugschroeft. In veel gevallen blijft de man voltijds en gaat de vrouw deeltijds werken. De creatie van een volwaardig tijdsfonds maakt dat mannen én vrouwen allebei individuele rechten opbouwen, die ze niet op elkaar kunnen overdragen. Aan de ene kant vermindert dit de druk op mannen om toch voltijds te blijven werken: het opnemen van een tijdskrediet is niet langer een uitzondering, maar is een normaal recht. Tegelijkertijd schept het ruimte voor een gelijkere verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen.

Een derde voordeel is dat men het tijdskrediet kan inpassen in de bestaande structuur en zo het hele gebouw van de sociale zekerheid aanpast aan de 21ste eeuw. De sociale zekerheid mag niet verworden tot een vastgeroest stelsel, het resultaat van de sociale strijd van de 19de en vooral de 20ste eeuw, waarbij de risico's voor eens en voor altijd zijn vastgelegd. In de hedendaagse risicomaatschappij, met een toenemende veralgemening van het tweeverdienerschap, meer alleenstaanden en meer eenoudergezinnen en met groeiende tijdsdruk, ontstaan

nieuwe behoeften en risico's. Het opnemen van een tijdskrediet in de sociale zekerheid maakt dat die sociale zekerheid mee evolueert.

Belangrijk is dat het tijdskrediet ook een tegemoetkoming vormt voor groepen met een laag werkloosheidsrisico. Na de Tweede Wereldoorlog was de werkloosheid immers heel anders dan vandaag. Tot in de jaren '70 was ze veel beperkter en ging het meer om tijdelijke dan om structurele werkloosheid. Iedereen liep het (kleine) risico om (tijdelijk) werkloos te worden, zodat iedereen ook gemakkelijker bijdragen betaalde. Dat 'zeil van onwetendheid' is vandaag gescheurd. We weten dat bepaalde groepen zoals laaggeschoolden of migranten een veel hoger werkloosheidsrisico kennen. Ingenieurs computerwetenschappen of juristen lopen dan weer nauwelijks enig risico. Bij groepen met een laag werkloosheidsrisico daalt de bereidheid om bijdragen te betalen. Sommigen worden – vrijwillig of verplicht – (valse) zelfstandigen om hun bijdragen te verminderen. Bovendien kiezen hogere inkomens meer en meer voor aanvullende privé-pensioenstelsels en daardoor neemt voor deze groepen het belang van het wettelijk pensioen af. De creatie van een tijdsfonds als een bijkomend recht maakt dat ook voor de middengroepen en de sterkeren op de arbeidsmarkt het hele sociale zekerheidsstelsel opnieuw aantrekkelijker wordt. Hoe universeler de voorzieningen, hoe hoger de legitimiteit, stelt Bea Cantillon (2001: 11) terecht. Een tijdsfonds versterkt de wederkerigheid en dat is cruciaal voor de legitimatie van dit solidariteits- en herverdelingsstelsel in de 21ste eeuw.

Tenslotte sluit het opnemen van een volwaardig tijdsfonds aan bij de ruimere doelstellingen van die sociale zekerheid. Josse Van Steenberge beklemtoont dat sociale zekerheid ook – en zelfs vooral – gezondheidsbevorderend moet zijn. Daarbij is de optie niet enkel risico's financieel te compenseren, maar ook risico's te voorkomen. Gezondheidsrisico's zijn ruimer dan handi-

caps, ziekten of beroepsongevallen. Naast psychisch valt ook lichamelijk welzijn onder de hedendaagse gezondheidsnotie. In zijn breedste opvatting is gezondheid niets anders dan een algemeen menselijk wel-gevoelen. Volgens Viaene, Delhaye en Van Steenberge (1997: 477 & 497) kan de arbeidsbelasting worden verminderd of stopgezet wanneer er aanwijzingen zijn van een ernstige bedreiging van de toekomstige gezondheid, bijvoorbeeld een nakende depressie of overmatige stress bij iemand die al depressies of een hartinfarct heeft doorgemaakt. Dit geldt ook wanneer er op dat moment nog geen sprake is van een echt ziekteverloop. Een tijdskrediet kan vanuit gezondheidsoogpunt preventief werken. Tegenover een potentieel ziek makende werkdruk of een onhoudbaar stresserende combinatie tussen arbeid en sociaal leven ontstaat dan een recht op onthaasting op basis van de rechten opgebouwd in het tijdsfonds. Toen het eerste betaald verlof in de sociale wetgeving verankerd werd, werden soortgelijke argumenten aangevoerd. Een duurzaam tijdsbeleid wordt mee ingegeven door overwegingen van kwaliteit en gezondheid.

Toch zijn er ook mogelijke schaduwzijden en obstakels. Een eerste tegenwerping is dat een dergelijk tijdsfonds alleen maar openstaat voor loontrekkenden. Zonder baan kan men geen tijdskrediet opbouwen. Eerder dan een onoverkomelijk bezwaar betekent dit een uitdaging om te kijken welke afgeleide rechten kunnen worden toegekend aan bijvoorbeeld zelfstandigen of werklozen. Onder bepaalde omstandigheden (bijvoorbeeld na een bevalling of bij palliatief verlof) moeten ze van vergelijkbare rechten kunnen gebruik maken. Ook voor pensioen- en werkloosheidsrechten worden al heel wat niet-actieve periodes met actieve gelijkgesteld. Dergelijke systemen kunnen ook bij een tijdskrediet in de sociale zekerheid worden uitgewerkt.

Een tweede probleem situeert zich op de werkvloer. Hoe zit het met de vervanging en met de terugkeermogelijkheden op

het einde van het tijdskrediet? Een vervangingsplicht door een werkloze, zoals bij het vroegere stelsel van loopbaanonderbreking, is bij een tijdskrediet onmogelijk en onwenselijk. Met een krappere arbeidsmarkt zou een vervangingsplicht betekenen dat het recht op tijdskrediet voor veel werknemers opnieuw wegvalt. De voorwaarden om het tijdskrediet op te nemen moeten structureel van aard zijn en mogen niet bepaald worden door vervangingsmogelijkheden. Wanneer we tot een culturele verandering komen waarbij tijdskredieten tot de normale geplogenheden op de arbeidsmarkt behoren, dan kan dit af en toe tot schaarsteproblemen op de arbeidsmarkt leiden. Een bijkomend risico is een grotere werkdruk op de andere werknemers. Tegelijk biedt een tijdskrediet ook mogelijkheden voor vormen van levenslang leren, die bedrijven of organisaties ten goede komen. Tenslotte zijn werknemers die op een duurzame wijze hun arbeid en hun sociaal leven kunnen verzoenen productiever. Een bedrijf moet dus verder denken dan louter snel winstbejag.

Op het einde van de periode beschikt de onthaaster over een terugkeerrecht, analoog aan de huidige situatie bij loopbaanonderbrekers, zwangerschapsverlof of ouderschapsverlof. Alarmsignalen uit de bedrijfswereld dat dergelijke terugkeerrechten onmogelijk te garanderen zijn, klinken overroepen. Wat vandaag op beperkte schaal kan, is ook op ruimere schaal mogelijk. Volgens Luc Sels en Johan Dejonckheere (1999) kunnen organisatorische aanpassingen in bedrijven bij hervormingen van de arbeidstijd problemen geven, maar het blijft haalbaar. Dat blijkt niet alleen uit de geslaagde casestudies in dit werk, maar ook uit de begin 2001 genomineerde bedrijven in de campagne *Kwaliteit van werk, kwaliteit van leven* van Vlaams minister voor Welzijn en Gelijke Kansen Mieke Vogels. Met deze campagne wil zij bedrijven aanmoedigen om zelf actief werk te maken van een beter evenwicht tussen werk, gezin, zorg en vrije tijd. Dat vereist een goed personeelsbeheer en enige creativiteit: de zo

geroemde creativiteit van ondernemers kan ook ingezet worden om de arbeidstijden aan te passen aan de behoeften van de werknemers. Wel is een bijkomende inspanning van de personeelsverantwoordelijken nodig voor rekrutering van nieuwe (en/of tijdelijke) werknemers en opleiding. Het vereist reïntegratie van diegenen die hun tijdskrediet hebben benut, tenminste wanneer het over langere afwezigheidsperiodes gaat. Bij het deeltijds opnemen van de tijdskredieten stellen deze problemen zich minder.

Een belangrijke struikelblok kan de financiering van een dergelijk stelsel vormen. De voorbije jaren heeft de overheid inspanningen gedaan – zeker voor de lagere lonen – om de loonkost te drukken en het nettoloon te maximaliseren om werkloosheidsvallen tegen te gaan. Moeten lonen dan opnieuw zwaarder belast worden? Traditiegetrouw wordt de kost van de sociale zekerheid grotendeels door werknemers- en werkgeversbijdragen betaald. Dit kan ook voor het tijdskrediet. Men zou de beroepsinkomens van de ‘hardlopers op de arbeidsmarkt’ kunnen afroemen om zorgarbeid te stimuleren, aldus Dirk Diels (1996: 106). Ook toekomstig loon kan bijdragen aan de financiering. Koen Breedveld en Theo Beckers (2001: 82) grijpen terug naar de vaststelling van Juliet Schor dat mensen toekomstig loon gemakkelijker vrijgeven dan hun huidig loon. Daarom is de huidige krapte op de arbeidsmarkt het moment bij uitstek om looneisen om te zetten in tijdseisen. Toch zou het een verkeerd uitgangspunt zijn om tijdskredieten uitsluitend uit loonbijdragen te financieren. Drie pistes kunnen gezamenlijk een (zware) verhoging van deze bijdragen overbodig maken.

De eerste is een hergroepering van de verschillende premies die vandaag al worden uitbetaald om (tijdelijk of definitief) mensen niet te laten werken. Het lijkt logisch dat in de toekomst budgetten van brugpensioenstelsels, loopbaanonderbreking, premies ter compensatie van het loonverlies bij deeltijds werk

en dergelijke geleidelijk mee in een tijdsfonds worden opgenomen. In de tweede plaats geldt een terugverdieneffect: de uitkeringen die vandaag aan werklozen worden betaald voor een onvrijwillige inactiviteit, kunnen in belangrijke mate verschuiven naar diegenen die vrijwillig voor een tijdje uit de arbeidsmarkt terugtreden of hun arbeidstijd verminderen. Het stelsel van de loopbaanonderbreking heeft bewezen dat dit werkt. Het effect bij een volwaardig tijdskrediet zal iets geringer zijn omdat de vervangingsplicht is weggefallen, maar blijft niettemin reëel.

In de derde plaats is er de vraag of de sociale zekerheid nog alleen uit arbeidsinkomens mag worden gefinancierd. In de naoorlogse situatie was een veel groter deel van het nationaal inkomen afkomstig uit lonen en wedden. De jongste decennia zijn de inkomens uit vermogen en kapitaal zowel in absolute als in relatieve zin sterk de hoogte ingegaan. De naoorlogse idee was dat bij de financiering van de sociale zekerheid de sterkste schouders ook de zwaarste lasten moesten dragen, vandaar de heffing op het loon. De allersterkste schouders dragen vandaag evenwel geen enkele last met betrekking tot de sociale zekerheid. De inkomens van onthaasters bij uitstek, met name zij die van hun rente en aandelen kunnen leven, dragen op geen enkele wijze bij tot de sociale zekerheid, en via allerlei constructies van fiscale ontwijking vaak ook heel weinig aan de belastingsinkomsten. Zowel voor de sociale zekerheid als geheel als voor de creatie van een tijdsfonds in het bijzonder, is het dus meer dan wenselijk om het debat over de financiering te activeren. Of het nu gebeurt onder de vorm van een belasting op roerend of onroerende vermogen, een heffing op de inkomsten ervan, een meerwaardebelasting uit speculatief verkregen opbrengsten of om andere vormen van fiscale responsabilisering van kapitaalinkomens, in het casinokapitalisme van de geglobaliseerde markten wordt het de hoogste tijd dat ook de rijksten opnieuw meer bijdragen aan de maatschappelijke lasten. In tweede orde

kan worden gedacht aan energieheffingen zoals een CO₂-tax, waarvan de invoering noodzakelijk is om het energiegebruik en de uitstoot van broeikasgassen drastisch te verminderen en waarvan de opbrengst ten dele kan dienen om een tijdsfonds te financieren.

Tenslotte is er een debat nodig over twee vitale modaliteiten, met name de hoogte van het bedrag en de duurtijd van de tijdskredieten. Een voldoende hoog bedrag is nodig willen ook lagere inkomensgezinnen van de maatregel gebruik kunnen maken. Een achteruitgang tegenover een systeem als loopbaanonderbreking is onwenselijk. Hier bestaat het gevaar dat van de overschakeling gebruikt wordt gemaakt om zogenaamd te grote verworvenheden op financieel vlak of inzake duurtijd terug te schroeven als compensatie voor de veralgemening van dergelijke rechten.

Een tijdsbeleid: afstemming tussen overheid, sociale partners en individuen

Een tijdsbeleid is niet alleen het terrein van de overheid. Beleid is veel ruimer dan de verzameling van regeringsbeslissingen en van wetten. Beleid vereist een wisselwerking tussen alle maatschappelijke actoren. In de risicomaatschappij is er een groeiend belang van het subpolitieke niveau (Beck, 1993; Giddens 1994). Individuele keuzes kunnen tot maatschappelijke veranderingen leiden. Dat geldt voor consumentenboycots, maar evenzeer voor de wijze waarop individuen hun arbeidstijd en hun andere activiteiten op elkaar afstemmen. Maatschappelijke veranderingen groeien van onderuit. Zo is het al te duidelijk dat de 'snelle' of vroege onthaasters uit de jaren '80 en '90 mee de ogen hebben geopend voor problemen van tijdsdruk en wegen hebben aangegeven hoe werk en andere activiteiten op een meer onthaaste manier op elkaar kunnen worden afgestemd.

Een beleid zonder het maatschappelijk middenveld is evenmin mogelijk. Het gevaar van een te grote aandacht voor het subpolitieke niveau is dat alleen de meest mondige burgers hun stem laten doorwegen. Terwijl het cijnskiesrecht de ultieme vertaling was van de ongelijke verdeling van economisch kapitaal, dreigt een subpolitieke liberale burgerdemocratie de bevestiging en vertaling te worden van de ongelijke verdeling van sociaal, cultureel en tijdskapitaal. Middenveldorganisaties vormen een cruciale actor in de wisselwerking tussen overheidsbeleid en bevolking. Wanneer we over tijdspolitiek spreken, zijn de raakvlakken met het arbeidsmarktbeleid overduidelijk. De klassieke sociale partners, met name de vakbonden en de werkgeversorganisaties zijn onmisbaar om via sociaal overleg een tijdsbeleid mee te dragen.

In het verleden waren wettelijke initiatieven rond arbeidsduurvermindering meestal de bevestiging van een proces dat zich in de sterkste sectoren al had voltrokken. Ook nu zien we sterke verschillen tussen bedrijfssectoren inzake tijdsbeleid. De toenemende diversiteit van individuele voorkeuren maakt het de vakbonden niet gemakkelijker om te onderhandelen. Soms wordt door de vakbond of haar achterban de voortzetting van de klassieke *work-and-spend-cyclus* gevraagd en is loonsverhoging de voornaamste eis bij verdere productiviteit- of flexibiliteitstijgingen. Dan weer wordt aarzelend de kaart getrokken van tijdsparen. Andere meer vernieuwende sectoren kiezen resoluut voor levenskwaliteit en verrichten in collectieve arbeidsovereenkomsten baanbrekend werk voor de andere sectoren en voor een komend overheidsbeleid. Dit was het geval bij het sectoraal akkoord voor de welzijns- en verzorgingssector in Vlaanderen in 2000. In Nederland blijft de regering de verantwoordelijkheid voor betaald ouderschapsverlof bij de sociale partners leggen om ze te stimuleren in CAO-verband afspraken te maken (Jacobs, 2001: 63).

Naast de rol van vakbonden en werkgevers zijn er nog andere middenveldorganisaties die niet mogen ontbreken in het tijdsdebat. Gezinsbewegingen, zoals de Bond van Grote en Jonge Gezinnen in Vlaanderen, zijn de voorbije jaren krachtige pleitbezorgers geworden van een tijd- en kwaliteitsbeleid om de gezinssfeer tegen de steeds verregaandere eisen van de markt te beschermen. Ook de vrouwen – en emancipatiebewegingen zijn beslissende spelers, omdat het onthaastingsdebat tegelijkertijd een debat over mannen- en vrouwenrollen is. De milieubeweging begint met enige vertraging het tijdsthema op te pikken, vanuit het besef dat duurzame ontwikkeling onmogelijk is zonder vormen van onthaasting. Geleidelijk mengt ook de welzijn- en gezondheidssector zich in het tijdsdebat. Wanneer de groep mensen die een beroep moet doen op professionele ondersteuning vanwege depressies of burn-out-verschijnselen blijft groeien, dan zijn structurele ingrepen nodig die de tijdsdimensie tot inzet van een welzijns- en gezondheidsdebat maken.

De betrokkenheid van al deze actoren bij het debat is een voorwaarde voor een duurzaam tijdsbeleid. Dit vereist immers een nieuw evenwicht, noem het een nieuw sociaal contract, waarbij afspraken over de maatschappelijke tijdsordening worden vastgelegd. Het debat hierover staat nog in de kinderschoenen. Cruciaal daarbij is de legitimering van een tijdsbeleid en van tijdscredieten. Katrijn Vanderweyden (2000) wijst terecht op het belang van een maatschappelijk discours dat niet alleen de legitimiteit van de nieuwe of vernieuwde stelsels verhaalt, maar dat ook de maatschappelijke waardering tegenover de onthaasters verankert. Zo komen we opnieuw bij het culturele en maatschappelijke klimaat, waarin het beschikken over tijd en autonomie over tijd als een recht op levenskwaliteit wordt omschreven. De toenemende aandacht voor onthaasting wijst erop dat het maatschappelijk discours in die richting verschuift. Op die weg blijven er echter tal van valkuilen.

Valkuilen voor onthaasting

ONTHAASTING EN LEVENSKWALITEIT ZIJN IN. Vele werknemers denken er over na of dromen erover. De vakbonden en het beleid pikken na vele jaren het thema op. De eerste en nog versnipperde maatregelen duiken op. Het debat over de lange termijn-opties komt stilaan van de grond. Juicht, werknemers, juicht, de onthaasting is nabij? Helaas zijn er nog tal van obstakels en valkuilen op weg naar het goede leven, naar een samenleving waarin arbeid en sociaal leven op een meer ontspannen wijze gecombineerd kunnen worden. Bij een verkeerd beleid dreigt een onthaastingsparadox, waarbij onthaasting zelfs kan bijdragen tot een verdere maatschappelijke versnelling.

Niet iedereen wil evenveel onthaasten

Onthaasten doe je niet alleen. Sommigen roeien tegen de stroom op en kiezen bewust om minder te werken, minder of anders te consumeren, anders te leven. Ze moeten hun keuze voor levenskwaliteit wel voortdurend verantwoorden tegenover de

buitenwereld, mannen nog meer dan vrouwen. ‘Snelle onthaasters’ – of spreken we beter van vroege onthaasters – vormen een voorhoede: zij kiezen bewust, maar betalen er een prijs voor. Financieel, omdat er onvoldoende maatregelen zijn die dit soort levenskeuzes ondersteunen. Sociaal, omdat de sociale druk om mee te blijven hollen in de ratrace groot is. De omgeving stelt zich niet altijd even begrijpend op en niet iedereen staat even sterk in de schoenen om tegen vooroordelen op te boksen. Voor de *workaholics* is een recht op onthaasting al snel hetzelfde als een recht op luiheid.

Niet iedereen wil onthaasten, of niet iedereen wil in iedere levensfase evenveel onthaasten. De behoefte aan onthaasting kan sterk verschillen van het ene moment op het andere. Wie pas aan een carrière begint heeft andere ambities dan wie uitkijkt naar zijn pensioen. Alleenstaanden kijken soms anders tegen arbeidstijd aan dan mensen met een relatie. Kinderen vragen andere tijdsbehoeften van de ouders. Wie een uitdagende job heeft en zelf zijn uren kan bepalen, kijkt anders tegen arbeidstijd aan dan bandwerkers. Wie angst heeft voor de leegte achter prestatie en consumptie, klampt zich sterker vast aan de drukte. Een samenleving leeft per definitie op vele snelheden. Een tijdspolitiek legt individuen geen levensritme op, maar tekent de krijtlijnen uit en geeft tijdsmodellen. Ook diegenen die allesbehalve willen onthaasten, worden immers met een tijdspolitiek geconfronteerd. Omdat hun wensen, keuzes of levensstijlen gevolgen hebben voor anderen, is er een wetgeving die nachtlawaai verbiedt. Daarom bestaat er ook een (weliswaar steeds meer omzeilde en uitgeholde) wet op zondagsrust. Daarom ook moet de wildgroei aan vrijwillig gepresteerde of opgelegde overuren aan banden worden gelegd.

De valkuil van een te collectieve aanpak – waar momenteel onvoldoende draagvlak voor bestaat – is te vermijden door te kiezen voor maatwerk en voor een geleidelijke cultuurverande-

ring van anderen uit. Een vergroting van de reële individuele keuzevrijheid om minder te werken tijdens bepaalde periodes of gedurende het hele leven vormt hiertoe de sleutel.

Verhoog de activiteitsgraad?

Een grotere valkuil vormt de doelstelling van het Europese beleid om de werkzaamheidsgraad tot 70% te verhogen tegen 2010. Dat betekent dat liefst 7 op de 10 Europeanen op beroepsactieve leeftijd (die men ouderwets situeert tussen 15 en 64 jaar) effectief en betaald zouden moeten werken. Ter vergelijking: de werkzaamheidsgraad in Vlaanderen schommelt in 2001 rond de 64%, in Nederland is het net geen 73% (met meer deeltijdarbeid). Werk aan de winkel voor het Vlaamse beleid, maar nog meer voor de burger. Er hebben nog nooit zoveel mensen gewerkt als vandaag, maar het moeten er in de toekomst nog meer worden. De verhoging van de werkzaamheidsgraad leidt er hopelijk toe dat groepen die vandaag moeilijk werk vinden, maar effectief willen werken, dan wel aan een baan raken. Denken we maar aan langdurig werklozen, laaggeschoolden of migranten. Maar het betekent ook het geleidelijk afbouwen van brugpensioenstelsels. Langer zult gij werken, in het zweet uws aanschijns...

Your economy needs you: de economie heeft arbeidskrachten nodig, de gepensioneerden in de toekomst een pensioen. Ook een combinatiebeleid of een tijdskrediet vragen middelen, zodat er een spanning ontstaat tussen het verhogen van de activiteitsgraad om de uitkeringen te kunnen betalen van diegenen die onthaasten vanwege een te hoge activiteitsgraad... Meer mensen die werken betekent meer mensen met minder vrije tijd. Volgens Eric Corijn (2000: 74) is de delegitimering van het vrije tijdsgebruik één van de centrale aspecten van de politiek van de actieve welvaartsstaat die de productivistische ideologie ook

oplegt aan diegenen die (tot nu toe) buiten het formele arbeids-circuit staan. Maatschappelijke integratie dreigt in functie van economische behoeften te worden verengd tot integratie op de arbeidsmarkt, met onvoldoende aandacht voor de kwaliteit van die arbeid, noch voor de levenskwaliteit en de integratie in andere maatschappelijke sferen.

Er bestaat natuurlijk geen ijzeren wet die stelt dat meer werkende mensen haaks staat op een verbetering van de levenskwaliteit, omdat werk en andere activiteiten beter op elkaar afgestemd kunnen worden. Dat bewijzen enkele Scandinavische landen. Niettemin dreigt de groeiende behoefte van mensen in de drukke leeftijd om tijdelijk minder te werken of zich zelfs een tijdje uit het arbeidsproces terug te trekken, drastisch te worden gefnuikt door deze Europese doelstelling. Alleszins zijn het niet de behoeften van het individu aan meer levenskwaliteit, maar wel die van de economie die aan de basis van dergelijke plannen liggen.

Walter Van Dongen (2001) noemt een combinatiebeleid de motor voor de actieve welvaartsstaat. Dat vereist dan wel andere beleidsaccenten. Vandaag wil het Europese beleid, haast kritiekloos toegepast in de lidstaten, vooral meer mensen op de arbeidsmarkt krijgen. Arbeidskwaliteit en levenskwaliteit lijken secundaire doelstellingen. De *werkzaamheidsgraad* is nog geen *werkbaarheidsgraad*: voor heel wat mensen aan de rand van de arbeidsmarkt is het amper werkbaar om werkzaam te worden. Daarvoor liggen het tempo of de scholingsvereisten van de betrekking te hoog, is er onvoldoende kinderopvang, zijn de werkuren niet verzoenbaar met de gezinseisen. Het verhogen van het aantal werkenden is alleen maar mogelijk en aanvaardbaar mits een verbetering van die arbeidskwaliteit en van de combinatiemogelijkheden.

Anderen zien de doelstellingen van de actieve welvaartsstaat ruimer. Als sociale participatie de 'rationale' is van de actieve

welvaartsstaat, schrijft Bea Cantillon (2001: 4), dan kan activering alleszins niet beperkt blijven tot participatie aan de arbeidsmarkt. De taak van de actieve welvaartsstaat is dan niet meer alleen de toetreding verzorgen tot de ruilverhoudingen in de heteronome arbeidsmarkt, maar ook om autonome arbeid mogelijk te maken. Vanuit het oogpunt van gezinsontwikkeling moet het beleid er niet alleen voor zorgen dat moeders ook een beroep kunnen uitoefenen, maar wél dat werknemers ook gezins- en zorgrollen kunnen opnemen (Jacobs, 2001: 37). Een kwalitatieve combinatie tussen betaalde arbeid en zorg- en sociale activiteiten buiten de arbeid krijgt vandaag onvoldoende aandacht in de actieve welvaartsstaat, die vooral het uitbestedingscenario promoot, tot meerder heil en groei van de markt.

De ultieme middenklassedroom?

Onthaasting dreigt verder een voorrecht van bevoorrechten te worden. Niet iedereen kan kiezen om deeltijds te werken of om ploegenwerk te weigeren. Niet iedereen kan zich veroorloven om loopbaanonderbreking of het recht op borstvoedings- of ouderschapsverlof op te nemen. De sociale, wettelijke en financiële mogelijkheden zijn daartoe te ongelijk verdeeld. Het is echter verkeerd tijdsproblemen alleen als middenklassenproblemen te beschouwen, beperkt tot de hooggeschoolde tweeverdieners in hun drukke leeftijd. Zij zijn natuurlijk mondiger om hun persoonlijke problemen tot maatschappelijke problemen te promoveren. De probleemdefinitie is sociaal subjectief. Bovendien worden hogergeschoolden in de kennismaatschappij sterker gemobiliseerd door een vervagende grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd (Elhardus & Huyseune, 2000: 250). Wie tijdsproblemen daarom uitsluitend als middenklassenproblemen bestempelt en enkel oplossingen voor hooggeschoolde tweeverdieners uitwerkt, zonder oog te hebben voor veranderende

collectieve ritmes, versterkt alleen maar de sociale ongelijkheid inzake tijdskapitaal.

Al decennialang weten gezinnen waarvan één van de partners in ploegen werkt, wat het is om iedere week met andere dagindelingen te leven, op het ritme van het bedrijf. 's Zaterdags en 's zondags moeten de kinderen stil zijn, want vader slaapt: 'hij staat met de nacht'. Poetsploegen moeten voor het begin van de kantooruren uit de lokalen verdwenen zijn. 's Avonds mogen ze in andere kantoren op een andere plek het tweede deel van hun voltijdse baan afwerken. De tussentijd, na aftrek van de verplaatsingstijd, is amper volwaardige tijd. Hun onregelmatige uren belasten hun tijdsautonomie en hun gezondheid. Als geen ander beschrijft de Amerikaanse sociologe Liliane Rubin (1995) de tijdsproblemen van gezinnen op de armoedegrens in Amerika, waar de *working poor* in hamburgerjobs op de meest onregelmatige uren werken en toch arm blijven. De tijdsdruk op de relaties van deze werkende armen in hun overlevingseconomie is gigantisch.

Dat we over deze tijdsproblemen minder vaak horen, heeft te maken met een geringere mondigheid van deze mensen. Het heeft ook te maken met ons verwachtingspatroon: we willen bepaalde tijdsproblemen niet horen of zien. Het is normaal dat kantoren worden schoongemaakt als we er niet zijn. De economie heeft toch continuarbeid nodig, met een langere benuttings-tijd van de kapitaalgoederen? Kan de vuilnisomhaling niet 's nachts gebeuren: dat zou pas een oplossing zijn voor de files achter iedere vuilniswagen in de binnenstad. Is de verkeerschaos nog niet erg genoeg? Steeds meer truckers zijn ook 's nachts op de baan: dan kan er tenminste worden doorgereden en blijft het *just-in-time*-systeem draaien. De oververzadiging van de wegen maakt dat wegenwerken steeds meer in de weekends en 's nachts gebeuren, om de gewone werknemer op weg naar het werk niet te hinderen. Iedereen vindt het normaal en logisch dat de lager-

geschoolden dat soort werk op minder aangename uren verrichten. Hun tijdsproblemen zijn onze zorg niet. Hoeveelen hebben een echt vrije keuze en kiezen voor dit soort werkroosters?

Onthaasting mag geen wensdroom blijven voor de meerderheid in een verder versnellende maatschappij. We mogen onthaasting niet overlaten aan een kleine groep die het zich financieel, sociaal of cultureel kan veroorloven. Het gaat om een behoefte die manifest of latent bij velen leeft. Daarom mogen we onthaasting niet volledig aan individuele keuzes overlaten, omdat velen vandaag simpelweg geen keuze hebben. De tempo-versnellingen van onze risicomaatschappij laten hen geen keuze. Hoe meer we onze economie tot een 24-uren-continudienst laten evolueren, hoe minder mensen een echte tijdskeuze kunnen maken. Het gevaar van maatregelen als loopbaanonderbreking is dat het enkel de middengroepen zijn die er gebruik van kunnen maken. Daarom is er een ruimer debat over tijdsordering noodzakelijk, waarbij een aantal collectieve ritmes wordt behouden. Normaal moet zijn dat er 's nachts en in de weekends niet, dat wil zeggen zo weinig mogelijk, wordt gewerkt. Daarom zijn collectieve arbeidsovereenkomsten over arbeidstijden en kwaliteit van de arbeid cruciaal.

Sneller werken tegen de volgende vakantie

Het stilaan opkomende tijdsbeleid of onthaastingsbeleid zet stappen in de goede richting, maar loopt tegelijkertijd met open ogen in de valkuil van de versnelling. Een te voluntaristisch onthaastingsbeleid kan de werkdruk nog doen toenemen. Vormt onthaasting een hefboom voor meer levenskwaliteit of wordt het paradoxaal genoeg een glijmiddel voor verdere versnelling?

Te vaak wordt onthaasting vertaald als arbeidsduurvermindering in de vorm van extra vakantiedagen. Dat is op zich leuk, maar toch is het vooral de reisindustrie die daar beter van wordt.

Gekoppeld aan het schooljaar kent het economisch leven periodes van zeer intense activiteit en versnelling, met korte tussenstops. Na de zomervakantie trekken we ons vliegensvlug op gang om de achterstand van de voorbije twee maanden in te halen. Eens de vakantiefoto's getoond aan de collega's, betekent september opnieuw hollen op het werk. De files groeien weer aan en zijn zelfs iets langer dan voor de vakantie. Het aantal overuren, extra vergaderingen en op te nemen kredieturen nemen toe met de stress. Gelukkig is er een weekje herfstvakantie om de batterijen op te laden, al dan niet met een korte citytrip. Vervolgens vliegen we er weer voor 200% in, want het is bijna kerstvakantie. Het aantal bedrijven en organisaties dat tussen de feestdagen sluit, neemt toe; het aantal boekingen bij de reisbureaus evenzeer. Als we even snel de zon opzochten? Of gingen skiën? Na de nieuwjaarswensen volgt een vliegende start, want wat moet er allemaal niet afgewerkt worden tegen de krokusvakantie? Recupereren we die dagen in één of andere stad, op de skilatten of al aan zee? Vervolgens lopen de overuren weer op, in afwachting van de paasvakantie. Ideaal voor een laatste skironde of een vroege bruinkans. Met de grote vakantie in zicht stijgt stilaan de werkdruk. Gelukkig zijn er in mei nog wel enkele verlengde weekends, ideaal voor een weekendje aan zee of in de Ardennen. Met het eerste goede weer zijn er de eerste vakantiefiles. Vervolgens begint de rush naar de zomervakantie: de langste van allemaal. Dus moet er nog veel worden afgewerkt. En dan is het eindelijk tijd om (even) te onthaasten, liefst in één of ander exotisch oord.

Niemand zou ook maar één vakantiedag willen missen. We kunnen er eens tussenuit, de werkdruk achter ons latend. Dit subtiele mechanisme heeft echter al te vaak als keerzijde dat de werkdruk en productiviteitsdruk tijdens de resterende arbeidstijd toenemen. Iedereen weet dat een wagen die bij ieder groen licht met gierende banden optrekt (van 0 tot 100 km/uur in

8 seconden!) om vervolgens bij het volgende licht met piepende remmen te stoppen, een gevaar vormt op de weg, veel energie verbruikt en meer uitlaatgassen produceert. Toch gaan we op deze wijze met onze arbeidstijd om. Volle gas, even op adem komen, volle gas, een korte vakantie, volle gas, wat langer onthaasten, volle gas...

Deze kritiek geldt voor vele onthaastingsmaatregelen, van deeltijds werken over ouderschapsverlof tot andere tijds-kredieten. Het gevaar is reëel dat de werkdruk niet evenredig afneemt met de arbeidstijd of dat de werkdruk op de collega's verder toeneemt. De economiste Annegreet Van Bergen (2000: 176) waarschuwt er terecht voor dat wie besluit deeltijds te werken, zich steeds moet afvragen of dat bijdraagt aan de kwaliteit van het leven, dan wel of het loonkosten verlaagt en werkdruk verhoogt. Onthaasting is dan ook meer dan het verminderen van de arbeidstijd door extra vakantiedagen. Het betreft het totale tijdsgebruik, het tempo van onze samenleving, de individuele keuzes en collectieve keuzemogelijkheden. Verdere flexibilisering van openingstijden van winkels en diensten, en dus van de werkuren van de werknemers in die sectoren, om op korte termijn het leven van drukke tweeverdieners te vergemakkelijken, dreigt de werkdruk en de erosie van vaste tijdsritmes alleen maar te doen toenemen.

Kwaliteit van de arbeid: stijgend met stip

Onthaasten draait niet alleen rond de vraag hoeveel en wanneer we werken, maar ook *hoe* we werken. Arbeidskwaliteit is de oude verzamelterm voor een hernieuwd actueel debat. Wanneer onthaasting leidt tot minder maar harder werken, dan trekt men de historische lijn door van veel arbeidsduurverminderingen. De vermindering van de arbeidstijd wordt opgevangen door een hogere werkdruk, door rendementsverhogingen die de

niet of onvoldoende benutte tijdsvoorraden uit het arbeidsproces wegsnijden. Het is het gekende concentreren en verhogen van de werklast in een kortere tijdspanne, of het doorschuiven van de werklast naar collega's. Uit Vlaams onderzoek naar arbeidsduurvermindering op het eind van de jaren '90 blijkt dat zeven op de tien werknemers het gevoel hebben dat de arbeidsdruk voor zichzelf en ook voor de collega's toenam. Het betekent een belangrijke drempel om deeltijds te werken of een tijdskrediet op te nemen. Niet alleen is er de angst voor de eigen carrière, er is ook de vraag of men dit de collega's wel kan aandoen.

Momenteel beperkt het tijdsbeleid zich tot maatregelen om het in- en uitstappen mogelijk te maken op de arbeidsmarkt. Het zijn aanwijzingen dat er men anders begint te denken over arbeid en carrière. Loopbaan- of zorgkredieten zijn de rugzakjes van individuele werknemers om arbeid en sociaal leven beter te kunnen combineren, zeker op de drukke momenten in hun leven. Indien dit onthaastingsbeleid echter niet wordt opengetrokken naar de toenemende werkdruk, naar de productiviteitsdruk en de stress op het werk, dan dreigt de verbetering van de levenskwaliteit buiten het werk ten koste te gaan van de kwaliteit van de arbeid en dus de levenskwaliteit tijdens het werk.

Een onthaastingsbeleid betekent daarom een hernieuwde aandacht voor kwaliteit van de arbeid. Die kwaliteit heeft verschillende aspecten. Ze slaat op de arbeidsomstandigheden en de arbeidsvoorwaarden. Niet alleen de inhoud telt, ook de autonomie. Cruciaal voor een onthaastingsbeleid is de werkdruk en de zeggenschap over tijd. Willen we komen tot volwaardige jobs, dan vereist de waardigheid dat de werkende mee zijn arbeidstijd kan bepalen en de combinatie met andere taken in een pluri-actieve samenleving kan waarmaken. Om die kwaliteit van de arbeid te verhogen moeten het beleid en de sociale

partners structureel ingrijpen in de wijze waarop onze maatschappij met tijd en snelheid omgaat. Snelheidsbeperkingen hoeven niet alleen op autoverkeer betrekking te hebben. De snelheid waarmee we naar een 24-uurs-economie evolueren mag eveneens aan banden worden gelegd. Hetzelfde geldt voor nachtwerk of van sociaal ondraaglijke vormen van flexibiliteit. De maatschappelijke kost van *just-in-time* mag aan het bedrijfsleven doorgerekend worden. Het zijn maar enkele voorbeelden.

Zonder aandacht voor de kwaliteit van de arbeid en voor een bredere tijdspolitiek dreigen de huidige onthaastingsmaatregelen luxeproducten te worden voor jonge tweeverdieners uit de middenklasse. Het worden dan tijdelijke uitstapjes van enkelen in een verder versnellende maatschappij. Het wordt het glijmiddel om de verdere versnelling mogelijk te maken. U mag nu nog net iets sneller en flexibeler werken: na de gestresseerde zwangerschap wacht u enkele weken ouderschapsverlof, een periode van deeltijdwerk of mag u vervolgens via bijscholing uw kennisvaardigheden gaan updaten voor de volgende ratrace. Het doel van een onthaastingsbeleid moet zijn dat de kwaliteit van de arbeid hoog genoeg ligt om een combinatie met gezin of sociale activiteiten voortdurend mogelijk te maken; dat levenskwaliteit een permanente evidentie is, niet alleen voor tweeverdieners, maar voor iedereen, vrouwen én mannen.

Snelle mannen, trage vrouwen?

Onthaasting is niet gender-neutraal, het verschilt voor mannen en vrouwen. Dat blijkt op de arbeidsmarkt. Gemiddeld werkt één op vijf werknemers in Vlaanderen deeltijds: 41% van de vrouwen, tegenover net geen 5% van de mannen. In Nederland is het genderbeeld iets gunstiger. Niet alleen werken er meer mensen deeltijds (liefst 39% van de werknemers), ook meer

mannen doen het. Nederland kent 68% deeltijds werkende vrouwen, tegenover 18% deeltijds werkende mannen.

Eind de jaren '90 kende het stelsel van loopbaanonderbreking in België een ernstig emancipatiedeficit (Vanderweyden, 2001). Liefst 83% van de loopbaanonderbrekers in Vlaanderen zijn vrouwen. Aangezien vaderschapsverlof amper bestaat, is het 'normaal' dat zwangerschapsverlof en borstvoedingsverlof exclusief voor vrouwen gelden. De vraag is hoe mannelijk de groep wordt die ouderschapsverlof neemt. Ten dele spelen objectieve elementen. Wie geeft borstvoeding de eerste maanden? Wie verdient het meest om de kostwinnersrol op te nemen? Maar vooral de klassieke rolpatronen worden versterkt door de druk op het werk en van de sociale omgeving. De Franse Dominique Méda (2001) stelt terecht dat na verschillende decennia van stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen de instituties nog steeds niet zijn aangepast.

We vergeten de dubbele dagtaak waarmee de meeste vrouwen nog steeds worstelen. Het risico bestaat dat goed bedoelde maar slecht omkaderde onthaastingsmaatregelen en individuele vormen van arbeidsduurvermindering voor progressieve vrouwen aan de haard premies worden met een negatief effect op de verdeling van gezinsarbeid en zorgtaken. Verder gaat het stereotiepe beeld van snelle mannen voorbij aan de reële behoefte aan onthaasting bij heel wat mannen. Als man kiezen voor onthaasting, deeltijdarbeid, loopbaanonderbreking of ouderschapsverlof blijft uitzonderlijk. Voor de organisatie- of bedrijfsleiding is die keuze vaak niet evident, maar evenmin voor de collega's, de vrienden, kennissen of burens. We hebben die cultuur nog niet. Echte mannen wenen niet en werken voltijds, punt andere lijn.

Terecht is de vraag of een modern emancipatiebeleid het voltijds werken door vrouwen moet (blijven) promoten, of er juist voor moet zorgen dat verschillende individuen en huishou-

dens verschillende keuzen kunnen maken en eigenlijk betaalde arbeid 'à la carte' kunnen samenstellen volgens een verdeling die het best aansluit bij de behoeften en noden van dat moment. Het is voor het emancipatiebeleid een uitdaging om ook mannen over de streep te trekken om arbeidstijd in te leveren (Jacobs e.a., 1997: 112-113). Onthaasten kan met andere woorden maar een emanciperende rol hebben wanneer het voor mannen én vrouwen geldt. Of dit nu onder een werkgelegenheids- of onder een welzijns- of gelijke kansenbeleid valt, doet niet ter zake: het is een gezamenlijke bekommernis, of het is er geen. Het vereist een maatschappelijk draagvlak en alles wijst erop dat dit toeneemt. Met een krappere arbeidsmarkt kunnen werknemers en vakorganisaties ook meer eisen stellen. Stilaan wordt duidelijk dat het niet alleen materiële eisen moeten zijn: meer en meer werknemers vragen juist maatregelen inzake tijd en kwaliteit, voor mannen én vrouwen. Zo komen we bij een volgend belangrijk punt: de status van onthaasten.

De status van onthaasten

Tijdsgebruik hangt samen met status. De voorbije jaren was het hebben van tijd bijna een negatief statussymbool, behalve voor echte renteniers. Yuppies waren in. Yuppies hadden het druk, druk, druk. Er was respect voor mannen aan de rand van een zenuwinzinking. Desnoods met de hulp van pepmiddelen. Overwerken was synoniem van belangrijk en onmisbaar zijn. Tijd hebben was een teken van zwakte, van gebrek aan efficiëntie, gebrek aan succes, van overbodigheid bijna. Een volgeboekte agenda fungeerde in de jaren '90 als distinctiemiddel en gaf status (Knulst, 1992: 20). Vandaag is daar al een elektronische versie in handpalmmodel met bedieningsstokje voor nodig. Die drukte-hype, met de beursjongens als maatschappelijke iconen, lijkt over zijn hoogtepunt heen. De negatieve gevolgen worden

bespreekbaar. Zelfs een personeelsadvertentieblad als *Vacature* voert anno 2001 reclame met de poster van een wenend meisje en de slogan 'je andere crisismanagement', of een als indiaan verklede jongen, met de tekst 'je andere chief-executive'. Al geven nog te weinig bedrijven uit de advertenties hun nieuwe werknemers die ruimte eens ze in dienst zijn.

Toch slaat de positieve waardering van tijdtekort stilaan om in een waardering van een gezonde combinatie van alle levenssferen. Een uitpuilende agenda wordt meewarig bekeken door mensen met meer tijd. Het afbakenen van privé-tijd wordt gemakkelijker aanvaard. De waardering groeit langzaam voor wie vandaag naast het werk tijd heeft voor haar of zijn relatie, voor eventuele kinderen en voor de goede dingen van het leven. Rust wordt belangrijker dan rusteloosheid. Onthaasting evolueert van een noodgedwongen uitstappen van trageren en zwakkeren met een burn-out tot een bewuste keuze voor levenskwaliteit. Het getuigt van autonome keuzes ten aanzien van de druk op de arbeidsmarkt of in de consumptiesfeer. Heel wat onthaasters en *downshifTERS* genieten met volle teugen van de grotere levenskwaliteit die een (tijdelijke of definitieve) beperking van de arbeidstijd hen geeft. Ze dragen het als een bewuste en positieve keuze uit, ook tegenover diegenen die nog steeds door een eendimensionale prestatie-ethiek worden gedreven.

Deze voorzichtige verschuiving in de waardering van onthaasting is belangrijk. Wil een beweging van onthaasting en verlangzaming een breed maatschappelijk draagvlak verwerven, dan moet er ook aandacht zijn voor die status en voor de maatschappelijke strijd rond statussymbolen. Wat werkt statusverhogend, wat wordt als statusverlagend ervaren en door wie? In haar proefschrift onderzocht Wilma Aarts (1999) de status van soberheid. Haar uitgangspunt was dat de ecologische crisis een vermindering van het gebruik van energie en grondstoffen en een vermindering van de milieubelasting (zoals uitstoot van

broeikasgassen of afval) noodzakelijk maken. Deze vermindering gaat evenwel in tegen de dominante economische ontwikkeling. Vele consumptiegoederen verlenen de eigenaars ervan een zekere status. De status van consumptie neemt echter af naarmate luxegoederen toegankelijk worden voor brede lagen van de bevolking. Consuminderen zou een ruimer draagvlak kennen wanneer een zekere terughoudendheid in consumptie prestigieus wordt en navolging krijgt. Haar conclusie luidde dat het distinctief potentieel van matiging van consumptie alsnog wordt overtroffen door de status die voortvloeit uit uitgebreide consumptie.

Over de status van onthaasting en *downshifting* bestaat voorlopig weinig onderzoek. Het lijkt erop dat het hebben of maken van tijd geleidelijk aan status wint. Tijd zou sterker werken als statusmiddel dan consuminderen (Aarts, 2001). Dat geldt zowel voor de vrije tijd als voor de arbeidstijd. Een beperkte culturele elite kiest er vandaag bewust voor om geen tv in huis te hebben. Voor de gemiddelde landgenoot, die zo'n twee uur per dag zappend voor de buis zit, is dit onbegrijpelijk. In beperkte kring verleent dit echter status en is het een bewuste keuze voor zinnigere activiteiten. Naarmate het aantal mensen toeneemt dat vrijwillig voor een vierdagenweek of voor deeltijds werk kiest, worden dergelijke keuzes normaler. De status van onthaasting hangt sterk af van hedonistische argumenten. Onthaasting schept kansen om meer van het leven te genieten. Wie onthaasting positief waardeert, doet dat omdat zij of hij er een betere levenskwaliteit van verwacht. In de mate dat vooral hogergeschoolde tweeverdieners in de drukke leeftijd hun behoefte aan onthaasting op de maatschappelijke agenda plaatsen, is de kans op een statusverhogende werking reëel. Zij vormen de wegbereiders voor een meer onthaaste samenleving in alle bevolkingslagen, met een weerslag op de collectieve ritmes.

Een ethiek van onthaasting?

Ondanks de kans op statusverhoging blijft de houding van onze samenleving tegenover onthaasting alsnog dubbelzinnig. Een groeiende groep klaagt over tijdgebrek en snakt naar onthaasting. Anderen zien die hectische drukte nog steeds als statussymbool. Velen dromen van onthaasting, maar de realiteit is weerbarstig. Wie daadwerkelijk voor onthaasting kiest, kan momenteel op enige verwondering rekenen. Die verwondering kan omslaan in begrip en waardering wanneer de betrokkenen tijd vrijmaken voor zorgtaken. Onthaasters die hun arbeid en eventuele consumptie terugschroeven voor persoonlijke ontplooiing alleen, ontmoeten soms jaloerse reacties omdat ze waarmaken waar anderen enkel van dromen. Ze botsen soms ook op regelrechte veroordelingen, ingegeven vanuit een oud maar nog dominant arbeidsethos. Wie onthaast zou onvoldoende bij haar of zijn baan betrokken zijn, luidt het klassieke werkgevers-oordeel. Onthaasters moeten zich hoe dan ook verantwoorden, tegenover vrienden, kennissen, collega's en werkgevers. Wie minder werkt, is verantwoording verschuldigd; wie meer werkt vaak niet. Overuren, officieel bijklussen of bijbaantjes in het zwart worden sociaal veel meer getolereerd. Wie werkt en geld verdient, krijgt waardering, zelfs wie te veel werkt, ten koste van het gezin, het sociale leven of de eigen gezondheid.

Ondertussen krijgen zwakkere werknemers tijdsregelingen opgelegd die amper nog leefbaar zijn. Is het geen tijd voor een langzaam-aan-actie als protest tegen onaanvaardbare tijdsordeningen? Is onze maatschappij haar morele verontwaardiging over tijdsongelijkheid kwijt? Morele verontwaardiging bestaat er ten aanzien van leeglopers, nietsdoeners, mensen die niet werken en van uitkeringen zouden profiteren. Moeten we die selectiviteit niet afwerpen? Moeten we niet dringend een ethiek van tijd, snelheid en onthaasting ontwikkelen? Een ethiek kan

vertrekken vanuit verontwaardiging om wat als onwenselijk wordt ervaren. De pendant is een positieve maatschappelijke waardering van wat als wenselijk wordt aanzien. Een ethiek van de onthaasting is een ethiek van de kwaliteit van de tijd. Uit recent Belgisch waardenonderzoek blijkt dat de notie van burgerzin verbreedt in postmaterialistische richting (Elchardus, Chaumont & Lauwers, 2000: 184). Eerder dan dit te stigmatiseren als 'groen neopuritanisme', zoals Elchardus en de zijnen (2000: 188) enigszins ouderwets en uit de hoogte doen, sluit een voorzichtige postmaterialistische omvorming van burgerzin aan bij een groeiend milieubewustzijn. Een duurzaam ecologisch beleid kan immers nooit alleen van de overheid komen, met de burger als vrijblijvend vervuilende consument.

Een ethiek van onthaasting wijst op verantwoordelijkheid in de tijdsbesteding en in de omvorming van de collectieve ritmes. Het stelt morele grenzen aan een marktontwikkeling die naar een 24-uurseconomie tendert, ten koste van wie geen keuze over arbeidstijden heeft. In vroeger werk beschreef Mark Elchardus (1994: 64) de 'deugden van de stroefheid' tegenover de drukdoenerij van de flexibiliteit. Hij pleitte voor een recht op stroefheid als onderdeel van een zoektocht naar een nieuwe temporele ordening. Deze zou elementen van verantwoordelijkheid moeten inhouden, waardoor de tijdseffecten voor anderen van ons gedrag meer zichtbaar worden. In alle gedrag, met inbegrip van de eigen tijdsoevereiniteit, dat flexibiliteit van anderen veronderstelt, zou de sociale kosten van die flexibiliteit mee moeten worden verrekend. Een ethiek van tijd en onthaasting confronteert ons als individu met de sociale en ecologische tijdsgevolgen van ons gedrag in de arbeids- én consumptiesfeer. Het is een voorwaarde om te komen tot een breder draagvlak voor een tijdsbeleid dat meer levenskwaliteit wil koppelen aan een gelijkere verdeling van tijdskapitaal.

Een ethiek van tijd en onthaasting kiest voor solidariteit met

diegenen die te weinig greep hebben op hun tijd. Het is niet langer vanzelfsprekend dat we onbeperkt groeien naar een 24-uren-economie waarin diegenen met een beperkt tijdskapitaal de dag-en-nacht-ritmes alleen maar kunnen ondergaan. Het gaat niet alleen om individuele keuzes en keuzemogelijkheden, maar ook om de voortdurende versnelling van de collectieve ritmes.

Een ethiek van tijd en onthaasting betekent dat we grenzen aan flexibiliteit en aan de kolonisering van onze tijd durven stellen of willen aanvaarden. Het betekent niet langer automatisch ingaan op vragen tot nachtelijke wegtransporten en vuilnisophaaldiensten. Aanvaarden we dat wegenwerken steeds meer 's nachts, in de vakantieperiodes of op zondag moeten plaatsvinden en wegenwerkers nachtarbeiders worden? Is het evident dat het poetspersoneel buiten de kantooruren moet werken? Hoe normaal vinden we het dat nachtwinkels opengehouden worden door laagbetaalde migranten? Tolereren we nachtvluchten van koeriers die tienduizenden uit hun slaap houden? Willen we dat 's zondags alle winkels open zijn, niet alleen de weekends voor kerstmis en de koopjesperiodes, maar binnenkort misschien het hele jaar door? Is het aanvaardbaar dat alle winkelpersoneel op die dagen beschikbaar moet zijn? Hoe normaal worden nocturnes en nachtopeningen van musea, bibliotheken of zwembaden?

Is het ideaal in onze maatschappij kinderopvang op alle uren van de dag en de nacht te organiseren, aangepast aan de economische 'noodzaak', maar niet meer aangepast aan de behoeften van ouders, laat staan aan die van kinderen? Willen we of weigeren we ongelimiteerde overuren en oproepcontracten? Gunnen we werknemers het recht op onbereikbaarheid buiten de werkuren? Aanvaarden we dat een verdere versnelling van de risicomaatschappij ten koste blijft gaan van de levenskwaliteit van velen? Dat die verdere versnelling leidt tot een nog verdere

verhoging van het gebruik van slaap- en pepmiddelen, tot een verdere toename van burn-outs en depressies, tot een toenemende behoefte aan geestelijke gezondheidszorg, tot een maatschappij die trageren uitsluit en de snelsten even ophemelt alvorens ze zich verbranden?

Een ethiek van onthaasting laat de antwoorden op deze vragen niet over aan de onzichtbare hand van de markt. Het legt de tijdsdruk niet alleen bij individuen via tijdsmanagement of therapieën. Het gaat om keuzes die we als burgers in een maatschappij maken. Welke samenleving willen we, met welke tijdsordering en welke collectieve ritmes? In hoeverre mag verdere versnelling voordelen opleveren voor sommigen maar de levenskwaliteit van velen aantasten? Een ethiek van onthaasting vormt een aanzet voor een politisering en democratisering van die keuzes.

Onthaasters aller landen...

WE LEVEN TEMIDDEN VAN materiële overvloed, maar weinigen hebben de tijd om ervan te genieten. We leven in een spiraal van jakkeren en jagen. Samen met de ecologische, de sociaal-economische en de individualiseringsrisico's zorgt dat voor tijdtekort, stress, angst en onzekerheid. De snelheids- en veranderingsroes gaat ten koste van de levenskwaliteit en creëert tijdrisico's. Depressies en burn-out, maar ook overdosissen stress en agressie zijn haastziektes.

Onze collectieve ritmes eroderen en veranderen als resultaat van nieuwe economische organisatievormen in een globaliserende wereld, als gevolg van technologische ontwikkelingen en van een toenemende diversiteit aan levensstijlen. Dit leidt volgens de filosoof en vrijetijdswetenschapper Eric Corijn (1998a: 316) tot kwantitatieve en kwalitatieve vragen. De kwantitatieve vragen hebben te maken met afstemmings- en congestieproblemen. Hoe krijgen we alles nog gecombineerd, waar staan we met zijn allen te wachten, hoe organiseren we ons leven *just-in-time*? Die vragen creëren een groeiende markt voor tijds-

managers, zowel van goederenstromen, mobiliteitsstromen als van mensenlevens. De kwalitatieve vragen hebben te maken met rusteloosheid en onzekerheid, maar ook met onthaasting. Ze draaien rond levenskwaliteit. In de jaren '90 groeien de tegenreacties: meer en sneller is niet meer noodzakelijk beter. Eerst aarzelend en sporadisch, maar zoetjesaan sterker en luider klinken de pleidooien voor verlangzaming en onthaasting. Mensen gaan op zoek van een drukeroes naar rust.

Onthaasting is een proces waarbij mensen proberen tijd opnieuw te ontschaarsen. Dat betekent breken met het voortdurend rationaliseren van activiteiten in een poging om tijd te sparen en het leven te versnellen. Het is integendeel kiezen voor verlangzaming, voor het opnieuw maken van tijd. Cruciaal daarbij is kiezen, niet om meer, maar juist om minder te doen. Minder consumeren, minder verplaatsen, minder tv-kijken of minder werken, dat zijn de sleutels tot een betere levenskwaliteit.

Een loper die in het begin sneller rent dan zijn normale tempo, zal niet noodzakelijk sneller zijn vaste afstand afleggen, maar halverwege uitgeput stoppen om naar adem te happen. Zijn collega die volgens zijn eigen tempo rent, kan probleemloos het parcours afleggen. Hetzelfde geldt voor onze omgang met tijd en werk. In plaats van na een periode van overhaasting te moeten onthaasten op doktersvoorschrift, gaat het er om keuzes te maken in wat we allemaal willen en kunnen doen. In een versnellende maatschappij zijn dat nog tegendraadse keuzes. Het is een zoeken naar autonomie tegenover de arbeids- en consumptiemarkt. Het is kiezen voor een meer duurzame levensstijl, waarbij duurzaamheid niet alleen betrekking heeft op het persoonlijk welzijn, maar ook op de ecologische rooibouw die de verdere maatschappelijke versnelling vereist.

De groeiende roep naar onthaasting is tot nu toe vooral geïndividualiseerd. Tijdtekort is vermanaged en getherapeutiseerd. Managementgoeroes leren ons beter te plannen, efficiën-

ter te leven, tijdrovers uit te schakelen, afspraken te rationaliseren, lijstjes te maken met wat-nog-te-doen en wat-nooit-meer-te-doen. We leren multi-tasking-lijstjes opstellen van wat-we-allemaal-met-wat-tegelijk-kunnen-combineren. In plaats van de versnelling te ondergaan proberen tijdsmanagers ons de maatschappelijke versnelling nog te laten versnellen. Voor wie het tempo niet aankan, is er de groeiende markt van welzijn en geluk, van ontspanningscursussen, yoga, massage en ontspan-en-onthaast-nu-zelf-boeken tot therapieën en residentiële geestelijke gezondheidszorg. Telkens worden de worstelingen met tijdttekort geïndividualiseerd. We leveren een wedstrijd tegen de tijd, zingt Bram Vermeulen, en de tijd staat voor. Mensen moeten keuzes maken over hun individueel ritme in een versnellende maatschappij.

Onthaasting vereist individuele keuzes: laten we ons verder opjagen door carrièredruk en oneindige behoeften? Maar onthaasten overstijgt ook die individuele keuzes. Er bestaan duizend-en-één individuele onthaastingswegen, maar ze zijn beperkt door de evolutie van een collectief versnellende maatschappij. Het gaat ook – en zelfs vooral – om een maatschappelijk debat over de voortdurende versnelling en de verhoging van de collectieve ritmes van verandering en productiviteit. Persoonlijk onthaasten in een versnellende wereld is soms een noodoplossing, soms een verzetsdaad, maar het betekent voorlopig nog steeds zich een stukje terugtrekken uit de prestatiesamenleving van efficiëntie en economische prestatie. Niet iedereen kan dat en niet iedereen wil dat. Daarom vereist een zinvol onthaastingsdebat ook dat we de voortdurende versnelling van die collectieve ritmes ter discussie durven stellen. Dit is een cruciale voorwaarde voor een structureel tijdsbeleid van de overheid en van de sociale partners.

De manier waarop we werk kunnen combineren met andere levensdomeinen is daarbij een belangrijk spanningsveld. Er

bestaat een voortdurende spanning tussen een (liefst boeiende) job, de nood aan een redelijk inkomen, de groeiende ambities in de tijd buiten de arbeid en tenslotte de tijd om op een ontspannen wijze van dit alles te kunnen genieten. Tegenover een overactieve welvaartsstaat, die betaalde arbeid overbeklemtoont als enige poort tot maatschappelijke integratie, staat een combinatiebeleid waarbij geen enkele levenssfeer de andere verdrukt. Werk moet zo georganiseerd zijn dat mensen ook een kwalitatieve tijd hebben buiten de arbeid. Tijdssoevereiniteit moet toelaten een baan te combineren met zorgtaken, persoonlijke ontplooiing en ontspanning. Geen indigestie aan taken en activiteiten, maar een ademende agenda, met ruimte voor diverse activiteiten en ruimte voor niet-geplande zaken, voor onverwachte gebeurtenissen.

Een collectieve vermindering van de arbeidstijd, bijvoorbeeld tot een 35 of 32-urenweek is één mogelijkheid om tot een meer onthaaste maatschappij te komen. Daarnaast hebben individuen in de risicomaatschappij behoefte aan meer ruimte om individuele levens- en tijdsbiografieën uit te tekenen. Niet op ieder levensmoment hebben we een even grote behoefte aan onthaasting. Evenmin willen of kunnen mensen nog 40 of binnenkort misschien zelfs 50 jaar onafgebroken en voltijds meedraaien in de globaliserende prestatie-economie. Dus is er behoefte aan mogelijkheden om op een meer individuele wijze met arbeidstijd om te gaan. De uitbreiding van voorwaardelijke zorgverloven is een eerste stapje. Zwangerschaps-, borstvoedings- en ouderschapsverlof laten jonge gezinnen toe arbeid en kinderen iets beter te combineren. Opleidingskredieten geven werknemers de kans om werk en bijscholing iets beter te combineren.

Een volgende en noodzakelijke stap is de omkadering van de voorwaardelijke zorgkredieten door een volwaardig tijdsfonds, verankerd in de sociale zekerheid. Het Belgische stelsel

van loopbaanonderbreking groeit momenteel uit tot een beperkt tijdsfonds van één jaar. In het sociaal overleg wordt dit her en der in de tijd uitgebreid. Een volgende stap is de verankering in de sociale zekerheid als een volwaardig tijdscrediet van minstens vijf jaar op een loopbaan voor alle werknemers, als een nieuwe peiler in het stelsel. De creatie van een dergelijk tijdsrecht schept voor velen de voorwaarden om te kiezen voor onthaasting en vormt zo een sleutel tot een meer onthaaste maatschappij.

Wettelijke keuzemogelijkheden inzake arbeidstijd betekenen echter nog niet automatisch dat er een klimaat en een personeelsbeleid ontstaat in bedrijven en organisaties dat mensen niet alleen toelaat, maar zelfs aanmoedigt om dergelijke keuzes te maken. Het betekent evenmin dat mensen buiten hun arbeidstijd noodzakelijk gaan onthaasten. Er worden mogelijkheden geschapen voor wie er behoefte aan heeft, niet meer, maar ook niet minder. Een debat over de versnelling van onze maatschappij heeft daarom ook betrekking op de andere levensdomeinen, waar snelheid steeds meer ten koste gaat van levenskwaliteit. Onthaasten maakt van vrije tijd minder prestatie- en consumptietijd.

Daarom is dit boek ook een pleidooi voor een ethiek van onthaasting, voor een ecologie van de tijd. Wanneer we onze vrije tijd omvormen tot prestatietijd, dan is dat in belangrijke mate een eigen keuze. Maar wanneer de 'wetten' van de globalisering en de economie tijdsregimes creëren waarbij velen niet kunnen kiezen, en die steeds meer ten koste gaan van gezondheid, sociale contacten of tijd voor de partner en de kinderen, dan is dit onwenselijk. De persoonlijke keuze voor onthaasting is daarom niet alleen een keuze voor levenskwaliteit, maar ook een protest tegen wat Viviane Forrester (1999) de 'terreur van de economie' noemt. Levenskwaliteit is het doel van een tijdspolitiek, die vertrekt van een ecologie van de tijd. In-

dividuele keuzes voor onthaasting voor iedereen mogelijk maken is een eerste voorwaarde om te komen tot een maatschappij en een economie met een meer menselijk en duurzaam tijdsregime.

Een persoonlijke noot

HET BOEK VORMT EEN analyse van onze risicomaatschappij, waarin omgaan met tijd uitgroeit tot een maatschappelijk probleem. Als tegenreactie op een versnellende samenleving ontstaan pleidooien voor onthaasting. Ik wil deze pleidooien niet alleen maatschappelijk kaderen, maar ze ook ondersteunen. Het boek beschrijft de maatschappelijke veranderingen en hoe we in deze maatschappij anders omgaan met tijd. Mijn interesse hiervoor hangt natuurlijk ook samen met mijn eigen leven. Aan het slot van dit boek leg ik mijn sociologische bril even weg en kijk in de spiegel. Om geen vals beeld te scheppen bij de lezer, zal ik het maar meteen bekennen: de auteur van dit boek was de afgelopen jaren (en vandaag?) niet altijd een toonbeeld van onthaasting. Wie boeken over onthaasting schrijft, is niet noodzakelijk de onthaasting in persoon. De voorbije jaren flirtte ik geregeld met gejaagdheid en liet me er af en toe ook door verleiden. Misschien gaat het wel om een persoonlijke paradox, maar het was net die paradox die me toeliet om persoonlijke ervaringen te koppelen aan sociologische en maatschappelijke analyses.

Na mijn onderzoekswerk aan de Antwerpse universiteit en mijn doctoraat in Politieke en Sociale Wetenschappen werd ik in de zomer van 1999 voor Agalev schepen voor bevolking, groen, jeugd en emancipatie te Antwerpen. Als schepen schakelde ik, ondanks heel wat weerstanden, bewust enkele versnelingen hoger. Het was inderdaad ‘anders gaan leven’. In een stad met de hete adem van het fascisme in de nek, mag je van bestuurders verwachten dat ze bijna dag en nacht met hun baan bezig zijn en steeds klaarstaan voor contacten met de bevolking. Sociologen zouden in zo’n schepencollege of in dat soort job misschien kenmerken van een *total institution* ontwaren.

Toch bleef ik als deelnemer ook een beetje waarnemer, met oog voor de verslavende effecten van volle agenda’s, tijdsdruk, stress en van (de illusie?) van macht. Aan werk nooit gebrek, aan tijd wel. Dus werd ik als bevoorrechte getuige deel van een wereld van *multi-tasking*, net niet geleefd door de agenda, in een omgeving gedomineerd door het hier-en-nu, waar sommigen ’s ochtends niet eens weten wat ze de rest van de dag nog allemaal moeten afwerken. Het schepenambt doorgeven begin 2001 was politiek geen gemakkelijk afscheid – het groene project in Antwerpen is nog verre van afgewerkt – maar het betekende een merkelijke verbetering van mijn levenskwaliteit en die van mijn partner. De geboorte van een eerste zoon maakte dat ik opgelucht was geen schepen meer te zijn. Ik kon enkele weken thuis blijven, op als werkloosheid gecamoufleerd vaderschapsverlof, alvorens deeltijds te gaan werken aan de universiteit.

Wanneer ik vandaag een job als coördinator arbeidsmarkt-onderzoek combineer met een mandaat als gemeenteraadslid, heb ik toch het gevoel over voldoende tijd te beschikken om arbeid, engagement en mijn relatie kwaliteitsvol te kunnen combineren. Dat heeft te maken met autonomie en tijdssoevereiniteit in de job, met subjectieve tijdsbeleving, met een partner waarmee zo’n combinatie en levenswijze kan en wordt ge-

deeld. Het heeft ook te maken met het geluk van een opnieuw vervagende grens tussen werk en niet-werk. Het lezen van goede teksten of het schrijven van dit boek betekenden voor mij vaak geen werk, maar ontspanning. Een onbetaalde autonome activiteit en een intellectuele oefening. Ik wilde bovendien iets doen met wat mensen me toevertrouwden in de vele gesprekken die ik had na lezingen over de risicomaatschappij en zijn individualiseringsrisico's. Ik wilde de reacties verwerken op mijn tegendraadse pleidooien voor onthaasting. Wanneer mensen hun eigen tijdtekort konden plaatsen binnen een maatschappelijke context en naast persoonlijk aangevoelde tekortkomingen ook structurele oorzaken wisten te herkennen, bleek dit ook het gevoel van persoonlijke schuld of persoonlijk mislukken te verminderen.

Het is tegen deze persoonlijke achtergrond dat ik meer en meer gefascineerd raakte door het toenemend belang van tijd in onze risicomaatschappij en door de manier waarop mensen er mee omgaan. Het boek vertelt tussen de lijnen ook iets over een persoonlijke zoektocht. Mogelijk herkennen ook vrienden of collega's enkele van hun persoonlijke keuzes, strategieën of tijdsworstelingen die ik dankbaar registreerde. Bovenal blijf ik echter socioloog. Ik heb niet alleen zelf ervaren hoe moeilijk het soms is te onthaasten. Ik kon het ook voortdurend in mijn omgeving zien. Toch kozen velen bewust en autonoom om minder te werken, 'zelfs' enkele mannen. Telkens werd duidelijk hoe de maatschappelijke omstandigheden echte keuzes voor verlangzaming of onthaasting bemoeilijken. Mensen kiezen immers nooit op zichzelf, maar in een maatschappelijke omgeving. Het is die spanning tussen groeiende behoeften bij individuen aan onthaasting in een nog steeds versnellende maatschappelijke omgeving die me inspireerde dit boek te schrijven. Als een spiegel voor mezelf en vele anderen, maar ook en vooral als een spiegel voor onze samenleving en voor het beleid.

LITERATUUR

Volgende teksten boden inspiratie voor of werden geciteerd in dit boek:

Aarts, Wilma, 1999. *De status van soberheid. Een onderzoek naar status en milieuvriendelijke zelfbeperking*. Academisch Proefschrift, Amsterdam, 294 p.

Aarts, Wilma, 2001. *Consumeren en de marginaliteit van matiging*. In: *Vrijetijdstudies*, jrg. 19, nr. 1, pp. 43-56.

Abicht, Ludo, 2001. *Intelligente emotie*. Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 175 p.

Achterhuis, Hans, 1988. *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Baarn, Ambo.

Adret, 1977. *Travailler deux heures par jour*. Paris, Editions du Seuil.

Administratie Planning en Statistiek (APS), 2001. *Vlaamse Regionale Indicatoren (VRIND) 2000*. Brussel, APS, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 368 p.

Attali, J., *Vivre à l'heure*. In: *Histoires du temps*. Paris, Fayard, Le livre de poche, pp. 220-242

Aznar, Guy, 1990. *Le travail, c'est fini (à plein temps, toute la vie, pour tout le monde) et c'est une bonne nouvelle*. Paris, Belfond

Aznar, Guy, 1993. *Travailler moins pour travailler tous. 20 propositions (avec préface d'André Gorz)*. Paris, Syros, 267 p.

Aznar, Guy, Caille, A., Laville, J., e.a., 1997. *Vers une économie plurielle. Un travail, une activité, un revenu pour tous*. Paris, Syros

Bauman, Zygmunt, 1998. *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*. Amsterdam, Boom, 175 p.

Beck, Ulrich, 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 396 p.

Beck, Ulrich, 1993. *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 303 p.

Beck, Ulrich, 2000. *The brave new world of work*. Londen, Polity press, 202 p.

Beck, Ulrich, 2001. *Living your own life in a runaway world: individualisation, globalisation and politics*. In: Hutton, Will, Giddens, Anthony, On the edge. Living with global capitalism. London, Vintage, pp.164-174.

Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth, 1990. *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 301 p.

Beckers, Theo, 1995. *Tijden moeten veranderen. Over de noodzaak tot een zuinige omgang met de ons beschikbare tijd*. In: Van Dijk, G. & Potman, G. (red.), *Verslavend lekker en nooit genoeg. Over consumptie-motieven in deze tijd*. Kampen, Kok Agora, pp. 88-98.

Bourdieu, Pierre, 1989. *Opstellen over smaak, habitus en veldbegrip (gekozen door Dick Pels)*. Amsterdam, Van Gennep, 352 p.

Breedveld, Koen, 2000. *Van arbeids- naar combinatie-ethos. Maatschappelijke ontwikkelingen op het snijvlak van economie en cultuur*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 37 p.

Breedveld, Koen & Beckers, Theo, 2001. *Van luiheid en verleiding. De toekomst van onthaasten*. In: *Vrijetijdstudies*, jrg. 19, nr. 1, pp. 75-84.

Broekman, Freek, 1999. *Tijdbeleid rond Westers tijdsbesef*. In: *Vrijetijdstudies*, jrg. 17, nr. 1, pp. 29-39.

Cantillon, Bea, 2001. *De ombuiging van een kostwinnersondersteunende naar een zorgondersteunende sociale zekerheid: de kwestie van de autonome zorgarbeid*. Paper symposium 'Een tweede eeuw sociale zekerheid', De Haag, 14-15 juni 2001, 19 p.

Carroll, Lewis, 1998 (oorspr. 1865). *Alice's adventures in Wonderland and Through the looking-glass and what Alice found there*. London, Penguin Classics, 357 p.

Coenen, Marie-Thérèse & Wauters, Joos, 2001. *Wetsvoorstel betref-*

fende het loopbaankrediet. Brussel, Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, Doc. 50 1171/001

Commissie Arbeid en niet-Arbeid, 1999. *Arbeid en niet-arbeid, naar een volwaardige participatie. Aanbevelingen aan de Koning Boudewijnstichting*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 139 p.

Coppens, Kim, Glorieux, Ignace, Koelet, Suzanna, Moens, Maarten & Vandeweyer, Jessie, 2001. *Vlaanderen de klok rond. Enkele resultaten van het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek (TOR '99)*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR/VUB, paper 2001/17, 12 p.

Corijn, Eric, 1998a. *De onmogelijke geboorte van een wetenschap. Verkenningen in de ontwikkeling van de studie van de vrije tijd*. Brussel, VUBpress, 363 p.

Corijn, Eric, 1998b (red.). *Tijd en samenleving*. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 203 p.

Corijn, Eric, 2000. *Vrije tijd werkt ook. Over de verhouding tussen arbeid en vrije tijd in de 20ste eeuw*. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 100 p.

Cornelis, Arnold, 1999. *De vertraagde tijd. Revanche van de geest als filosofie van de toekomst*. Middelburg, Essence, 174 p.

De Geus, Marius, 1996. *Ecologische utopieën. Ecotopia's en het milieu-debat*. Utrecht, Uitgeverij Jan Van Arkel, 271 p.

Deleeck, Herman, 2001. *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*. Leuven, Acco, 482 p.

De Witte, Hans, 2000. *Houdingen tegenover arbeid in België op de drempel van de 21ste eeuw*. In: Dobbelaere, Karel, Elchardus, Mark, e.a., *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tiel, Lannoo & Koning Boudewijnstichting, pp. 77-116

Diels, Dirk, 1996. *Ondergesneeuwde sporen. Een andere visie op arbeid en burgerschap*. Leuven/Amersfoort, Acco, 185 p.

Eco, Umberto, 1983. *De naam van de Roos*. Amsterdam, Bert Bakker, 535 p.

Eco, Umberto, Gould, Stephen Jay, Carrière, Jean-Claude & Delumeau, Jean, 2001. *Gesprekken over het einde der tijden*. Amsterdam, Rainbow Paperback, 286 p.

Elchardus, Mark, 1984. *Het sociale substraat van de tijd*. In: *Tijdschrift voor sociologie*, vol. 6, nr. 4, pp. 317-353

Elchardus, Mark, 1992. *De waarde van de vrije tijd en de vrijetijdswaarden*. In: Kerkhofs, J. e.a., *De versnelde ommekeer*. Tielt, Lannoo/Koning Boudewijnstichting, pp. 93-114.

Elchardus, Mark, 1994. *Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Leuven: Kritak, 215 p.

Elchardus, Mark, 1995. 'De ijzeren kooi en de opgewonden burger. Elementen voor een oppervlakkige en enigszins conventionele cultuursociologie', *Tijdschrift voor Sociologie*, 16(2): 115-132.

Elchardus, Mark 1996a, *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en de nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 145 p

Elchardus, Mark, 1996b. 'Bouwstenen voor een nieuwe tijdsorde', *Samenleving en politiek (tijdschrift voor een democratisch socialisme)*, 3(6): 19-37.

Elchardus, Mark, 1996c. 'Het einde van een tijdsorde', *Samenleving en politiek (tijdschrift voor een democratisch socialisme)*, 3(5): 24-38.

Elchardus, Mark, Glorieux, Ignace, 1995. *Niet aan de arbeid voorbij. De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*. Brussel: VUBpress/Koning Boudewijnstichting, 126 p.

Elchardus, Mark, Chaumont, Jean-Michel, Lauwers, Steven, 2000. *Morele onzekerheid en nieuwe degelijkheid*. In: Dobbelaere, Karel, Elchardus, Mark, e.a., *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt, Lannoo & Koning Boudewijnstichting, pp. 153-191

Elchardus, Mark, Huyseune, Michel, m.m.v. De Metsenaere, Machteld, 2000. *Drukte, werk en liefde. Loopbaan en gezin in het leven van universitair gediplomeerde veertigers*. Brussel, Vubpress, 286 p.

Elias, Norbert, 1985. *Een essay over tijd*. Amsterdam, Meulenhoff, 166 p.

Enzensberger, Hans Magnus, 1996. 'Luxe, reminiscenties aan de overvloed', *Nieuw Wereldtijdschrift*, nr. 5, pp. 46-51.

Forrester, Viviane, 1997, *De terreur van de economie*. Amsterdam, Ambo, 179 p.

Geldof, Dirk, 1999a. *Zelfbeperking in de risicomaatschappij. Een uitweg uit de crisis van loonarbeid, milieu en moderniteit*. Doctoraal Proefschrift, Antwerpen, UIA, 279 p.

Geldof, Dirk, 1999b. *Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij*. Leuven/Amersfoort, Acco, 224 p.

Geldof, Dirk, 1999c. *Welzijn in de risicomaatschappij. Of wanneer meer niet langer beter is...* In: Welzijnsgids, afl. 34, Onderdeel Welzijnszorg, methodiek, 32 p.

Giddens, Anthony, 1988. *Time and social organisation*. In: Giddens, Anthony, *Social theory and modern sociology*. Cambridge: Polity Press, pp. 141-165.

Giddens, Anthony, 1994. *Beyond left and right. The future of radical politics*. Cambridge, Polity Press, 276 p.

Giddens, Anthony, 2000. *Paars, de derde weg*. Antwerpen, Houtekiet, 176 p.

Gleick, James, 2000. *Steeds sneller. De permanente jacht naar tijds-winst en de roep om onthaasting*. Amsterdam, Anthos, 332 p.

Glorieux, Ignace, 1995. *Over arbeidstijd, gezinstijd en tijdsdruk*. In: *Gezinsbeleid in Vlaanderen*, pp. 12-21

Glorieux, Ignace, Koelet, Suzanne & Moens, Maarten, 2001. *Tijdsbesteding van de Vlamingen: een tijdsbudgetonderzoek bij een representatieve steekproef van Vlamingen*. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (APS), *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel, pp. 157-184

Gorz, André, 1991. *Métamorphoses du travail: quête du sens. Critique de la raison économique*. Paris, Editions Galilée (1re édition 1988), 303 p.

Gorz, André, 1997. *Misères du présent, richesse du possible*. Paris, Editions Galilée, 229 p.

Goudsblom, Johan, 1997. *Het regime van de tijd*. Amsterdam, Meulenhoff, 254 p.

Hamersma, H., 1997. *De celestijnse haast*. In: *Streven*, jrg. 64, nr. 3, pp. 228-233

Hutton, Will & Giddens, Anthony, 2001. *On the edge. Living with global capitalism*. London, Vintage, 241 p.

Illich, Ivan, 1980. *Energieverbruik en maatschappelijke tegenstellingen. Onze verkeer-de wereld*. Baarn, Het Wereldvenster, 80 p.

Jacobs, Thérèse, 2001. *Naar het ontwerpen van een combinatiebeleid. Een evenwichtsoefening*. Brussel, CBGS-werkdocument, 83 p.

Jacobs, Thérèse, Duysters, Ann & Vanherck, Rina, 1997. *Emancipatie en arbeid: in de schaduw van het kostwinnersmodel? Een onderzoek naar de verdeling van arbeid in de Vlaamse huishoudens*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 121 p.

Janssen, Raf, 1990. *Armoede of soberheid. De verarming van mens en milieu als nieuwe sociale kwestie*. Utrecht, Commissie Oriënteringsdagen

Janssen Raf, 1992. *Arbeid, tijd en geld ontschaarsen. Een nieuwe kijk op armoede en burgerschap*. Utrecht, Commissie Oriënteringsdagen, 196 p.

Janssen, Raf, 1995. *Dansen en ontspringen: in twijfelpas met zorg, arbeid en natuur (verandering door begripsvorming: een nieuwe strategie voor sociale bewegingen)*. Utrecht, Commissie Oriënteringsdagen, 192 p.

Jönsson, Bodil, 2000. *Mijn grootmoeder had nooit gebrek aan tijd. Anders omgaan met tijd*. Amsterdam, Arena, 134 p.

Joyce, James, 1994. *Ulysses*. Amsterdam, De Bezige Bij, 859 p. (oorspronkelijke Engelse uitgave 1922, Shakespeare and Company, Parijs, vertaling Paul Claes & Mon Nys)

Knulst, Wim, 1992. *De verdeling van de drukte: ontwikkelingen in de (vrije)tijdsbesteding: 1975-1990*. In: Onderzoek, Vakbulletin van de Nederlandse vereniging van marktonderzoekers, nr. 4, pp. 14-20

Kroft, H., Engbersen, G., Schuyt, K., e.a., 1989. *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, 380 p.

Kundera, Milan, 1995. *De traagheid*. Agathon, 137 p.

Kunneman, Harry, 1996. *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam, Boom, 1996, 347 p.

Kunneman, Harry, 2001. *Twee vragen in een snelle wereld. Over levenskunst, burgerschap en groene politiek*. In: Oikos, nr. 17, lente 2001, pp. 8-23.

Laermans, Rudi, 1997. *Schimmenspel. Essays over de hedendaagse onwerkelijkheid*. Leuven, Uitgeverij Van Halewijck, 207 p.

Lipietz, Alain., 1996, *La société en sablier. Le partage du travail contre la déchirure sociale*. Paris, Editions La Découverte, 333 p.

Maes, J., Van Rie, K., 1985. *De werkdag. De geschiedenis van de strijd voor arbeidsduurvermindering*. Antwerpen: Epo.

Maes, J., Van Rie, S., 1994. *Minder = meer. Over de onvermijdelijkheid van arbeidsduurvermindering*. Leuven: Kritak.

Méda, Dominique, 2001. *Le temps des femmes. Pour un nouveau partage des rôles*. Paris, Flammarion

Mok, Albert, 1994. 'Wie het niet maakt in zijn arbeid, slaagt ook niet in zijn vrije tijd', in: Vuijsje, H. (ed.), *Vergezichten. Tien visies op recreatie en beleid*. Amsterdam: Uitgeverij Op Lemen Voeten, pp. 67-73

Nationaal Verbond voor Kaderpersoneel, 1999. *Arbeidstijdbeheersing. Vierdagenweek, arbeidsduurvermindering en tijdsparen in de praktijk*. In: Kader, nr. 100, 46 p.

Nietzsche, Friedrich, 1985. *Aldus sprak Zarathoestra. Een boek voor allen en voor niemand*. (Ingeleid door H. Marsman). Amsterdam, Wereldbibliotheek, 251 p.

Peters, Pascale, 2001. *Tijdsdruk en de individualisering van het Nederlandse work-and-spendmechanisme*. In: Vrijetijdstudies, jrg. 19, nr. 1, pp. 5-20

Raes, Koen, 1997. *Het moeilijke ontmoeten. Verhalen van alledaagse zedelijkheid*. Brussel, Vubpress, 239 p.

Ramonet, Ignacio. 2000. *Globalisering en chaos*. Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 160 p.

Redfield, James, 1994. *De Celestijnse belofte*. Amsterdam, De Boekerij, 240 p.

Reheis, F., 1996. *Die Kreativität der Langsamkeit: neuer Wohlstand durch Entschleunigung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Rosanvallon, Pierre, 1995. *La nouvelle question sociale. Repenser l'Etat-providence*. Paris, Editions du Seuil, 223 p.

Rubin, Liliane, 1995. *Gezinnen op de armoedegrens. De invloed van klasse, ras en sekse op het dagelijkse leven*. Baarn, Ambo, 278 p.

Sansot, Pierre, 1998. *Du bon usage de la lenteur*. Paris, Manuels Payot, 205 p. (Nederlandse vertaling: Sansot, Pierre, 2000. Lof der traagheid, Amsterdam/Antwerpen, Atlas, 175 p.)

Sassen, Saskia, 1999. *Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie*. Amsterdam, Van Gennep, 195 p.

Schor, Juliet, 1992. *The overworked American. The unexpected decline of leisure*. New York, Basic Books.

Schor, Juliet, 1998a. *The overspent American. Upscaling and downshifting and the new consumer*. New York, HarperPerennial, 253 p.

Schor, Juliet, 1998b. 'Beyond work and spend.' In: *Vrijetijdstudies*, vol. 16, nr. 1, pp. 7-19

Schabracq, Marc, Maasen van den Brink, Henriëtte, Groot, Wim, Janssen, Peter & Houkes, Inge, 2000. *De prijs van stress*. 's-Gravenhage, Elseviers Bedrijfsinformatie, 112 p.

Sels, Luc & Dejonckheere, Johan, 1999. *Arbeidsherverdeling. Kosten en baten*. Leuven/Amersfoort, Acco, 202 p.

Sennett, Richard, 2000. *De flexibele mens. Psychogram van de moderne samenleving*. Amsterdam, Byblos, 192 p.

Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming (WAV) en Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 2000. *De arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Deel 5: Jaarboek. Leuven/Brussel, Steunpunt WAV/VIONA, 332 p.

Terrehorst, Pauline, 1997. *Langzame stad, snelle mensen. Leven in een informatietijdperk*. Amsterdam, Van Gennep, 115 p.

Van Bergen, Annegreet, 2000. *Werk of gekkenwerk. Ideeën voor een leven in balans*. Utrecht, Het Spectrum, 176 p.

Van den Broek, Andries, Knulst, Wim & Breedveld, Koen, 1999. *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 225 p.

Van den Heuvel, Nick, Holderbeke, Francis & Wielers Rudi (red.), 2001. *De transitionele arbeidsmarkt. Contouren van een actief arbeidsmarktbeleid*. Den Haag, Elsevier Bedrijfsinformatie/Siswo/WAV, 298 p.

Van der Poel, Hugo, 1988. *Een geschiedenis van tijdsbesef en tijdsrekeningen*. In: Van Bijsterveld, Q., *Over tijd*. Verkenningen van de temporele organisatie van onze samenleving. Leuven/Amersfoort, Acco, pp. 10-35

Van der Poel, Hugo, 1999. *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrije tijd*. Amsterdam, Boom, 380 p.

Vanderweyden, Katrijn, 1998. *De arbeidssamenleving voorbij. Van loonarbeid naar pluriactiviteit*. In: Tijdschrift voor sociologie, jrg. 19, nr. 4, pp. 421-447

Vanderweyden, Katrijn, 1999. *De pluriactieve maatschappij. Over een samenleving die niet alleen oog heeft voor arbeid*. In: Samenleving en politiek, jrg. 6, nr. 8, pp. 26-32

Vanderweyden, Katrijn, 2000. *Loopbaanonderbreking: een legitiem systeem?* In: Samenleving en politiek, jrg. 7, nr. 3, pp. 30-37

Vanderweyden, Katrijn, 2001a. *Wie blijft er thuis voor de kinderen? Over de keuze-afweging voor loopbaanonderbreking en deeltijds werk tussen man en vrouw*. In: De gids op maatschappelijk gebied, jrg. 92, nr. 3, pp. 15-26

Vanderweyden, Katrijn, 2001b. *Loopbaanonderbreking in België: een stand van zaken*. Antwerpen: UIA. Niet gepubliceerde tekst.

Van Dongen, Walter, Beck, Miriam & Vanhaute, Eric (red.), 2001. *Beroepsleven en gezin. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven/Apeldoorn, Garant/cbgs, 281 p.

Vergouw, Gyuri, 1999. *Sabbatsverlof. Verlof als persoonlijke en strategische uitdaging*. Heemstede, Holland Business Publications, 143 p.

Viaene, J., Lahaye, D. & Van Steenberge, J., 1997. *Een laatste bijdrage tot de synthese van de schadeleer? Aanloop tot het opstellen van een glosarium*. In: Van Langendonck, Jef (ed.), *Liber Amicorum Roger Dillemans*. Deel II: Socialezekerheidsrecht. E.Story-Scientia, pp. 465-515

Vinken, Henk & Ester, Peter, 2001. *Druk-drukker-drukt: Nederlanders over de toekomst van arbeid, zorg en vrijetijd*. In: *Vrijetijdstudies*, jrg. 19, nr. 1, pp. 21-42

Vogels, Mieke, 2001. *Sporen naar een combinatiebeleid. Visietekst*. Brussel, Vlaams minister van Welzijn, Gezondheid en Gelijke Kansen, 24 p.

Vranken, Jan, Geldof, Dirk, Van Menxel, Gerard, Van Ouytsel, Jeff, 2000. *Armoede en sociale uitsluiting*. Jaarboek 2000. Leuven/Leusden, Acco, 389 p.

Wilson, Paul, 2001. *Het grote boek van de onthaasting*. Amsterdam/Antwerpen, Archipel, 352 p.

www.scp.nl (Tijdsbudgetonderzoeken Sociaal en Cultureel Planbureau Nederland)

www.slowfood.com (basisinformatie over de slow-food-organisatie)

www.vub.ac.be/TOR/ (Tijdsbudgetonderzoek Vlaanderen)

EERDER VERSCHENEN IN DEZE REEK

Anthony Giddens
Paars. De Derde Weg

Ignacio Ramonet
Globalisering en chaos

Ludo Abicht
Intelligente emotie